

สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยบูรพา
ต.แสนสุข อ.เมือง จ.ชลบุรี 20131



เอกสารประกอบการสอน

วิชา 265102 พุทธศาสนา

ชั้นทอง วิชาเดช

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา

21 เม.ย. 2553

269404

เริ่มบริการ

19 พ.ค. 2553

ได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณเงินรายได้

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยบูรพา

คำนำ

เอกสารประกอบการสอนเล่มนี้ ผู้เรียบเรียงจัดทำขึ้นเพื่อให้ประกอบการเรียนการสอนรายวิชา 265102 พุทธศาสน์ (Buddhism) สำหรับนิสิตคณะต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัยบูรพา ซึ่งในแต่ละภาค การศึกษามีนิสิตลงทะเบียนเรียนไม่ต่ำกว่า 50-80 คน แต่นิสิตยังขาดคู่มือประกอบการศึกษา ผู้เรียบเรียงพิจารณาถึงความสำคัญข้อนี้จึงได้เรียบเรียงคู่มือขึ้นมา ในเอกสารประกอบการสอนนอกจากจะให้ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีการยกกรณีศึกษาเป็นปัญหาจริยธรรมในชีวิตประจำวัน เช่น การฆ่าสัตว์ และการฝึกสมาธิเพื่อนำไปใช้ในชีวิตประจำวันอีกด้วย

เอกสารประกอบการสอนเล่มนี้ ได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณเงินรายได้การพัฒนาผลงานทางวิชาการ ประเภทเอกสารประกอบการสอน จากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีงบประมาณ 2551

ผู้เรียบเรียงหวังว่า เอกสารประกอบการสอนเล่มนี้จะเป็นประโยชน์แก่นิสิตเพื่อใช้ในการศึกษาค้นคว้าพุทธธรรมต่อไป

ชั้นทอง วิชาเดช

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยบูรพา

กันยายน 2552

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทที่ 1 ความเข้าใจเรื่องพระรัตนตรัย.....	1
พระพุทธ พระรัตนตรัยที่หนึ่ง.....	2
พระธรรม พระรัตนตรัยที่สอง.....	7
พระสงฆ์ พระรัตนตรัยที่สาม.....	8
คุณของพระรัตนตรัย.....	9
บทที่ 2 ทฤษฎีที่ทำทนายจริยธรรมของพุทธศาสนา.....	11
ครูปุรณะ กัสสปะ.....	11
ครุมาภขลิ โคสาล.....	12
ครูอชิตะ เกสกัมพล.....	13
ครูปุกุระ กัจจายนะ.....	14
จริยธรรมของพุทธศาสนากับมิจฉาทิฎฐิ.....	15
บทที่ 3 การเกิด การตาย.....	24
การเกิดตามทศณะของพุทธศาสนา.....	24
ขั้นตอนและพัฒนาการของชีวิต.....	25
กำเนิดของสัตว์โลก 4 ประเภท.....	29
องค์ประกอบของชีวิต.....	30
มนุษย์ในลักษณะของขั้น 5.....	33
เกณฑ์การแบ่งอายุและวัยของมนุษย์.....	33
การตายในทศณะของพุทธศาสนา.....	35
คตินิมิต.....	37
เหตุแห่งความตายของมนุษย์.....	38
ประโยชน์ที่ได้รับในฐานะที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์.....	40
ประโยชน์ที่ได้จากการระลึกถึงความตาย.....	42
บทที่ 4 กฎแห่งกรรม.....	43
ขอบเขตของกรรม.....	43
ความหมายของกรรม.....	45
ทางเกิดของกรรม.....	45
ประเภทของกรรมที่แบ่งตามเจตนาในการกระทำ.....	46

กรรมกับการให้ผล.....	48
การให้ผลชั้นนอก.....	49
อิทธิพลภายนอกที่มีต่อผลกระทบต่อการให้ผลชั้นนอกของกรรม.....	50
วิบัติ 4.....	51
สมบัติ 4.....	52
กรรมอย่างเดียวกันแต่ให้ผลแก่บุคคลต่างกัน.....	55
กรรมที่ทอนกำลังซึ่งกันและกัน.....	57
กรรมที่ส่งเสริมซึ่งกันและกัน.....	57
บทที่ 5 วิญญาณในทัศนะของพุทธศาสนา.....	59
ลักษณะของจิต.....	60
ลักษณะทั่วไปของจิต มโน วิญญาณ.....	60
ลักษณะเฉพาะของจิต มโน วิญญาณ.....	61
สถานที่เกิดของจิต.....	62
ธรรมชาติของจิต.....	62
หน้าที่ของจิต.....	64
ศักยภาพของจิต.....	64
บทที่ 6 อริยสัจ 4.....	66
ความหมายของอริยสัจ.....	66
อริยสัจกับปฏิจลสมุปบาท.....	67
กิจในอริยสัจ.....	70
การอธิบายอริยสัจโดยย่อ.....	71
วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ.....	75
คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ.....	77
บทที่ 7 ทัศนะของพุทธศาสนาต่อปัญหาปาณาติบาต.....	78
ความหมายของปาณาติบาต.....	78
องค์ประกอบของปาณาติบาต.....	78
ประเภทของปาณาติบาต.....	79
เกณฑ์ตัดสินปัญหาปาณาติบาต.....	80

บทที่ 8 อิทธิปาฏิหาริย์.....	83
อิทธิปาฏิหาริย์.....	83
เทวดา.....	88
วิธีปฏิบัติต่อเทวดา.....	90
บทที่ 9 สมานีในชีวิตประจำวัน.....	94
ความหมายของสมานี.....	94
อุปสรรคของสมานี.....	95
อิทธิบาท 4 ในฐานะเป็นตัวสำคัญในการสร้างสมานี.....	97
ขอบเขตความสำคัญของสมานี.....	99
รูปแบบและวิธีการฝึกสมานี.....	100
ความหมายของสมณะและวิปัสสนา.....	107
ความมุ่งหมายของสมานี.....	108
ประโยชน์ของสมานี.....	109
บรรณานุกรม.....	114

ข้อมูลรายวิชาและการสอน

1. รหัสวิชา 265102 พุทธศาสนา (Buddhism)
2. จำนวนหน่วยกิต 2 (2-0-4)
3. สถานภาพของวิชา วิชาศึกษาทั่วไป
4. คำบรรยายรายวิชา

แก่นของพระพุทธศาสนา อันจะนำมาปฏิบัติในชีวิตประจำวันของแต่ละบุคคลเพื่อเป็นทาง
ไปสู่สันติสุขของบุคคลและสังคม

5. วัตถุประสงค์

- 10.1 ให้นิสิตตระหนักถึงคุณค่าเชิงจริยธรรม อันจะเป็นประโยชน์ต่อการใช้ชีวิตในสังคม
ปัจจุบัน
- 10.2 ให้นิสิตเข้าใจหลักคำสอนพุทธศาสนา
- 10.3 ให้นิสิตสามารถวิเคราะห์หลักคำสอนของพุทธศาสนา และเป็นศาสนิกที่ดีสามารถชี้แจง
หลักธรรมให้แก่สังคมได้อย่างถูกต้อง
- 10.4 ให้นิสิตสามารถนำพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาชีวิตได้อย่างเหมาะสม

6. วิธีการเรียนการสอน

- 11.1 บรรยาย
- 11.2 ดูวีดิทัศน์เกี่ยวกับการเกิดและการตาย
- 11.3 กรณีศึกษา : ปัญหาที่น่าสนใจ

7. กำหนดการเรียนการสอน

สัปดาห์ที่ 1	หัวข้อ – เนื้อหา	กิจกรรมการเรียนการสอน
	ความเข้าใจเรื่องพระรัตนตรัย	1. บรรยาย 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 2	ทัศนะที่ท้าทายจริยธรรมของพุทธศาสนา บุญไม่มี บาปไม่มี บุญคุณของพ่อแม่ไม่มี ฆ่ามนุษย์ไม่บาป, ชีวิตเป็นไปตามยถากรรม	1. บรรยาย 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 3	การเกิด การตาย มนุษย์เกิดได้อย่างไร? “ความตาย” และชีวิตหลังความตาย	1. นิสิตดูวีดิทัศน์การเกิด 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย

สัปดาห์ที่ 4	การเกิด การตาย (ต่อ)	1. นิสิตดูวีดิทัศน์การตาย 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 5	กฎแห่งกรรม ความหมายและขอบเขตของกรรม กรรมกับการให้ผล	1. นิสิตดูวีดิทัศน์สุนัขระลึกชาติ 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 6	กฎแห่งกรรม (ต่อ) กรรมกับการเกิดใหม่ เกณฑ์วินิจฉัยกรรม	1. บรรยาย 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 7	วิญญาณในทัศนะของพุทธศาสนา ลักษณะทั่วไปของจิตหรือวิญญาณ ลักษณะเฉพาะของจิต วิญญาณ ธรรมชาติของจิต	1. บรรยาย 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 8	สอบกลางภาค	
สัปดาห์ที่ 9	อริยสัจ 4	1. บรรยาย 2. ถาม-ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 10	มัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง)	1. บรรยาย 2. ถาม - ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 11	ปัญหาปาณาติบาต การทำปาณาติบาต องค์ประกอบของปาณาติบาต เกณฑ์ตัดสินบาปมากหรือบาปน้อย	1. บรรยาย 2. ถาม - ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 12	อิทธิปาฏิหาริย์	1. บรรยาย 2. ถาม - ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 13	สมาธิในชีวิตประจำวัน	1. บรรยาย 2. ถาม - ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 14	สมาธิในชีวิตประจำวัน (ต่อ)	1. บรรยาย 2. ถาม - ตอบข้อสงสัย
สัปดาห์ที่ 15	สอบปลายภาค	

บทที่ 1

ความเข้าใจเรื่องพระรัตนตรัย

พุทธศาสนิกชนใช้หลักพระรัตนตรัยเป็นเครื่องรำลึกเตือนใจ เพื่อน้อมใจเข้าสู่การปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาและจะได้ไม่เขวซึ่งจะก่อให้เกิดความผิดพลาดจากหลักการสำคัญของพุทธศาสนา ถ้าไม่เข้าใจ ไม่ระลึกถึงพระรัตนตรัย บางที่อาจจะเลยออกนอกกรอบไปยึดถือเทพฤทธิ์สิ่งศักดิ์ทั้งหลายก็ได้ เช่น พุทธพจน์ที่ว่า มนุษย์ทั้งหลาย ถูกภัยคุกคามเข้าแล้ว พากันยึดเอา ภูเขาบ้าง สวณและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้างเป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมได้เลย นั่นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่ เรื่องทำนองนี้ปรากฏอยู่ในพระมหาชนกตอนที่เรืออัปปาง คนทั้งหลายที่อยู่ในเรือพากันสวดอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รอคิวฤทธิ์ปาฏิหาริย์มาช่วย สุดท้ายแล้วก็จมน้ำเสียชีวิต ยกเว้นพระมหาชนกที่ไม่ทำเหมือนคนอื่น ๆ แต่กลับพึ่งตนเอง ซึ่งก็คือใช้หลักธรรมะนั่นเอง เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยต้องแท้ซึ่งทุกข์เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความกำวล่วงทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี้แหละคือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

ถ้าไม่มีความมั่นใจในพระรัตนตรัย ก็ต้องพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น เช่นสรวงอ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนบานเทพเจ้าต่อไป แต่ถ้ามั่นใจในพระรัตนตรัยแล้ว ก็เรียนรู้หลักการแก้ไขทุกข์ตามหลักอริยสัจและปฏิบัติตามวิธีการของมรรคในพระพุทธศาสนา

พระรัตนตรัย แปลว่า แก้วอันประเสริฐ สิ่งวิเศษหรือสิ่งล้ำค่า, หลักที่เคารพบูชาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน มีอยู่ 3 ประการคือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในพระไตรปิฎกเรียกว่า สรณะ 3 แปลว่าที่พึ่งพุทธศาสนิกชนเคารพบูชาพระรัตนตรัยเป็นสิ่งสูงสุดสำหรับชีวิตเนื่องจากมีศรัทธาอันมั่นคงว่า พระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งอันประเสริฐกำจัดทุกข์ได้สิ้นเชิง ดังนั้นพิธีกรรมใด ๆ ก็ตามมักจะเชื่อมโยงอยู่กับพระรัตนตรัยและเริ่มต้นด้วยความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้าเสมอ ดังข้อความว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส แปลว่า ข้าพเจ้าขอนอบน้อมต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า คำนอบน้อมนี้มีผู้แต่ง 5 ท่านด้วยกัน (มีปรากฏอยู่ในชั้นฎีกา) คือ

- | | | |
|------------------|-----------|--------------------|
| 1. สاداتิรายักษ์ | แต่งคำว่า | “นโม” |
| 2. อสุรินทราหู | แต่งคำว่า | “ตสฺส” |
| 3. ท้าวมหाराช | แต่งคำว่า | “ภควโต” |
| 4. ท้าวสักกะ | แต่งคำว่า | “อรหโต” |
| 5. ท้าวมหาพรหม | แต่งคำว่า | “สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” |

“นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส” สรุปใจความสำคัญได้ 3 ประการคือ

1. พระปัญญาคุณ = สมุมาสมพุทธุสุต
2. พระวิสุทธิคุณ = อรหโต
3. พระกรุณาคุณ = ภควโต

คุณบททั้ง 3 ประการนี้เป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นหนึ่งในบรรดาพระรัตนตรัยทั้งสาม ในบทนี้ผู้เขียนจะพิจารณาประเด็นที่เกี่ยวกับพระรัตนตรัย เราจะเริ่มที่พระพุทธเจ้าก่อน

พระพุทธ พระรัตนตรัยที่หนึ่ง

ถ้าเราเคยศึกษาพุทธประวัติมาบ้างก็จะทราบเรื่องราวการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า พุทธประวัติตอนนี้เล่าว่า ขณะที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จไปประพาสที่พระราชอุทยานก็ได้เห็นภาพความจริงของชีวิต 4 ภาพ ภาพแรกที่ทรงทอดพระเนตรก็คือคนชรา ผมหงอก หลังโค้งงอ จะเดินเห็นก็อาศัยไม้เท้าเป็นเครื่องพยุงกาย ภาพที่สองได้เห็นคนเจ็บป่วยได้รับทุกขเวทนาอย่างรุนแรงจากโรคร้ายบางอย่าง ภาพที่สามเป็นภาพของคนตายแล้ว ซึ่งก็ไม่ต่างอะไรจากก้อนดิน ก้อนหิน หรือเหมือนกับท่อนไม้ที่ถูกทิ้งตามดินตามทราย และสุดท้ายเป็นภาพของสมณะนักบวช ผู้สละรวมอินทรีย์ สงบนิ่ง อิ่มเอิบ ปลอดภัยจากพันธนาการใด ๆ สามภาพแรกดูเหมือนว่า กระตุ้นความรู้สึกเชิงสะเทือนอารมณ์แก่เจ้าชายผู้สูงชันมาชาติเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระราชบิดา ไม่ปรารถนาจะให้เห็นสิ่งเหล่านี้ด้วยพระราชประสงค์ว่าจะให้เป็นพระจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ ภาพสุดท้าย วิถีชีวิตของนักบวชดูเหมือนว่าจะเป็นคำตอบที่จะตอบใจทุกข์ภาพชีวิตที่ว่า ชีวิตมีแค่ความชรา แก่หง่อม ทрудโทรม เจ็บปวดบกร่วง แล้วไปสิ้นสุดที่ความตายเท่านั้นหรือ หรือว่าชีวิตมีบางมิติลึกซึ้งมากกว่านั้น ดังนั้นภาพของสมณะจึงติดตาตรึงใจอันสะท้อนถึงความปลอดภัย สงบเย็น โลงเบาสบาย ปราศจากพันธนาการทั้งปวง

แรงบันดาลใจใครู้ซ้อหลังนี้ผลักดันให้เจ้าชายสิทธัตถะตัดสินใจเด็ดขาดเลือกที่จะใช้ชีวิตตามแบบฉบับของผู้แสวงหาสัจธรรม พระองค์ทรงเลือกรูปแบบการเป็นสมณะนักบวช ดังมีชื่อเรียกว่า พระสมณโคดม ทรงแสวงหาสัจธรรมอยู่นานถึง 6 ปี จึงได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา แคว้นมคธก็ได้ตรัสรู้ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะ (วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6) ภายใต้ต้น อัสสัตถะ ต่อมาเรียกว่า ต้นโพธิ์ คำว่า "โพธิ์" แปลว่า ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าประทับนั่งใต้ต้นไม้นี้แล้วตรัสรู้ ต้นไม้นี้จะเรียกว่า โพธิพฤกษ์ หมายถึง ต้นไม้ตรัสรู้

สิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้นเป็นกฎธรรมชาติ กฎนี้มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ไม่มีผู้ใดสร้างกฎเกณฑ์นี้ขึ้นมา แม้แต่พระพุทธเจ้าเองท่านก็ตรัสว่าเป็นแต่เพียงผู้ค้นพบแล้วนำมาเปิดเผย แสดงให้รู้ดังพุทธพจน์ว่า พระตถาคตทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชาติอันนั้น คือ รัมมจิติ รัมมนิยาม อิทัปปัจจย ก็ยังดำรงอยู่ พระตถาคตย่อมตรัสรู้ รู้แจ้งชัดถึงชาติอันนั้น ครั้นแล้ว ย่อมตรัสบอก แสดง บัญญัติ

แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ง่ายขึ้น กฎนี้พระพุทธเจ้าเรียกว่า ปฏิจจตมุปบาท เป็นกฎแห่งเหตุและผล
ความเป็นเหตุและผลในแง่ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและการกระทำของมนุษย์จะสัมพันธ์กันใน 2 ลักษณะ ได้แก่
สายที่เกิดกิเลสและความทุกข์ อีกสายหนึ่งเป็นการดับกิเลสและความทุกข์ สายเกิดมีลักษณะ ดังนี้

“เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ
เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ
เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

สายดับมีลักษณะดังนี้

เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ ชราและมรณะโสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสจึงดับ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ความเป็นเหตุเป็นผลในแง่ที่เป็นกฎสากลมีความหมายกว้างขวางครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง จะ
เห็นได้จากพุทธพจน์ข้อว่า

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

อิมสมึ สติ อิทฺ โหติ

เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น	อิมสุสุปปาทา อิทฺ อูปฺปชฺชติ
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี	อิมสุมี อสฺติ อิทฺ น โหติ
เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ	อิมสุสฺ นโรธา อิทฺ นโรชฺฌติ

ปฏิจจนฺมุปบาทเป็นกฎแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากแนวคิดของศาสนาและปรัชญาเมธีทั้งหลายในสมัยพุทธกาล เช่น บางลัทธิถือว่า ชีวิตเป็นลิขิตฟ้า คนจะดีจะชั่วแล้วแต่ฟ้าบันดาล บางลัทธิถือว่า ชีวิตตกอยู่ในอำนาจของกรรมเก่า แนวคิดแบบนี้พุทธศาสนา มองว่า ลิดรอนศักยภาพของมนุษย์ให้หมดสิ้นไปแบบถาวร ในทัศนะของพุทธศาสนา มนุษย์มีศักยภาพสูงสุดสามารถพัฒนาตัวเองได้ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยไม่ต้องพึ่งพาอำนาจของสิ่งศักดิ์ใด ๆ “พุทธะ” เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงภาวะการณพัฒนาขั้นสูงสุดของมนุษย์ ความเป็นพุทธะจึงเป็นแบบอย่างสำหรับมนุษย์ทั้งหมดดังที่เรียกว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ ก็เพราะสามารถพัฒนาจนได้เป็นพุทธะ

ประเด็นการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านี้ บางท่านถือเอาอริยสัจสี่เป็นตัวตั้ง บางท่านถือเอาปฏิจจนฺมุปบาทเป็นตัวตั้ง ไม่ว่าจะ เป็นอริยสัจสี่หรือปฏิจจนฺมุปบาทก็ล้วนถูกต้องทั้งสองอย่าง เพราะธรรมชาตินี้เหมือนกับเหรียญบาทซึ่งมีสองหน้านั่นเอง

พยานแห่งการเป็นพุทธะ

กลุ่มบุคคลชุดแรกที่ได้ฟังธรรมะของพระพุทธเจ้าคือ พระปัญจวัคคีย์ ได้แก่ พระโกณฑัญญะ พระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะ และพระอัสสชิ พระธรรมเทศนาถกกันแรกที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงชื่อว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทรงแสดงให้พระปัญจวัคคีย์ฟังซึ่งเป็นการประกาศจุดยืนของพุทธศาสนาเอาไว้ 2 ประการ ดังนี้

ประการที่หนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงชี้มรรควิธีสำหรับการหลุดพ้นจากความทุกข์ โดยเน้นไปที่พระภิกษุให้ตระหนักถึงการไม่เข้าไปข้องแวะ ไม่ควรยุ่งเกี่ยวเรื่อง 2 เรื่อง ได้แก่

1. กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุขทั้งหลาย เป็นธรรมอันเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์
2. อตตกิลมณานุโยค การทรมานร่างกายให้เหน็ดเหนื่อยแก่ตน เป็นความลำบาก ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

จากนั้นพระองค์ทรงแสดงจุดยืนของพุทธศาสนาเอาไว้อย่างชัดเจน เรียกว่า ทางสายกลางหรืออริยมรรคมีองค์ 8 ได้แก่ ปัญญาเห็นชอบ 1 ความดำริชอบ 1 เจรจาชอบ 1 การงานชอบ 1 เลี้ยงชีวิตชอบ 1 พยายามชอบ 1 ระลึกชอบ 1 ตั้งจิตชอบ 1

ประการที่สอง พระพุทธเจ้าทรงแสดงสังฆธรรมที่ได้ตรัสรู้ คือ อริยสัจ 4 ได้แก่

1. ทุกขอริยสัจ คือ ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ พลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักเป็นทุกข์ ปารรถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็ เป็นทุกข์ โดยสรุปแล้ว ความยึดมั่นถือมั่นในขั้นนี้ 5 เป็นทุกข์

ความทุกข์ในทุกขอริยสังข์นี้มาจากปฏิจสุมุปปาทท่อนสุดท้ายสายเกิด 11 ประการคือ ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ โทมนัส อุปายาส อับปิยสัมปโยค ปิยวิปปโยค อิจจิตาลาภะ ทุกข์เหล่านี้แบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ 1. สภาวะทุกข์หรือทุกข์ประจำ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ 2. ปกิณณทุกข์หรือทุกข์จร ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์โทมนัส อุปายาส อับปิยสัมปโยค ปิยวิปปโยค และอิจจิตาลาภะ

2. ทุกขสมุทัยอริยสังข์ คือ ต้นหาเป็นสาเหตุทำให้เกิดทุกข์มีอยู่ 3 ประการ ได้แก่ กามตัณหา หมายถึง ความปรารถนาสิ่งสนองตอบของตนเองโดยที่สิ่งนี้มีใช่ตัวเรา แต่อยู่นอกตัวเรา กาม คือรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ที่เข้ายวนใจให้เราปรารถนา 5 อย่างแรกเป็นรูปธรรม ส่วนสุดท้ายเป็นนามธรรม ภวตัณหา หมายถึง ความปรารถนาที่จะให้ตัวเองเป็นอะไรสักอย่างหนึ่งที่มีความหมายในสายตาของผู้อื่น วิภวตัณหา หมายถึง พลังผลักดันที่แสดงออกในเมื่อเราไม่สามารถไขว่คว้าสิ่งที่ปรารถนาแล้วมันจะแนะนำให้ล้มเลิก เปื่อหน่ายถึงขั้นทำลายชีวิตตัวเองได้

3. ทุกขนิโรธอริยสังข์ คือ การดับตัณหาโดยไม่เหลือด้วยมรรค คือ สลัดทิ้ง ปล่อยไป ไม่พัวพัน

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ คือ อริยมรรคมีองค์ 8 นี้แหละ เป็นมรรควิธีที่จะดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

พุทธะ พระรัตนตรัยที่หนึ่งนี้จะเตือนให้พุทธศาสนิกชนได้รับประโยชน์หลายอย่างหลายประการ ดังนี้

ประการที่หนึ่ง เป็นเครื่องชี้โยงมาถึงตัวเราเอง เวลาระลึกถึงพระพุทธเจ้า ก็เตือนใจให้ระลึกว่าพระพุทธเจ้าเคยเป็นมนุษย์ แต่ด้วยความสามารถหรือศักยภาพที่ฝึกตัวเองได้ พระองค์ก็พัฒนาพระองค์จนเป็นพุทธะไป มนุษย์ทุกคนก็มีความสามารถอันนี้ เมื่อระลึกได้อย่างนี้ ก็เกิดความมั่นใจในศักยภาพความเป็นมนุษย์ที่มีอยู่ในตัวเอง ซึ่งเรียกว่า ศรัทธาขั้นต้น ซึ่งจะเป็พื้นฐานของการฝึกฝนพัฒนาตนต่อไป

ประการที่สอง เมื่อระลึกอย่างนั้นแล้ว ก็ตระหนักว่า ถึงเราจะเป็นมนุษย์ มีศักยภาพนี้อยู่ แต่ถ้าเราไม่ศึกษา ไม่ฝึกฝนพัฒนาตนก็จะไม่เกิดผลอะไร การที่ศักยภาพนั้นมีผลออกมา ก็อยู่ที่ตัวเรานี้จะฝึกฝนพัฒนา เพราะฉะนั้น จึงเท่ากับเตือนให้ระลึกรู้ถึงหน้าที่ของมนุษย์ที่จะต้องฝึกฝนพัฒนาตัวเองให้มีผลจริงขึ้นมา

ประการที่สาม ก็ทำให้เกิดกำลังใจในการที่จะฝึกฝนพัฒนา เราอาจจะนึกว่ายาก เมื่อคิดว่าจะเกิดความท้อ แต่พอนึกถึงพระพุทธเจ้า เราก็จะเห็นตัวอย่างที่เป็นจริง ซึ่งมีผู้เข้าถึงความจริงเป็นพุทธะได้ พอนึกถึงพระพุทธเจ้าครั้งใด ก็จะเกิดกำลังใจว่า เราทำได้แน่นอน เมื่อใดจะท้อใจ ระลึกถึงแบบอย่างแห่งการบำเพ็ญเพียรในประวัติของพระองค์ เราก็จะคึกคักเข้มแข็งต่อไป

ประการที่สี่ ได้แบบอย่างวิธีปฏิบัติ พระพุทธเจ้าทำมาอย่างไร แล้วย่างหนทางให้แล้ว เราก็ง่ายขึ้นไม่ต้องลองผิดลองถูกให้เสียเวลา และพระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีมากมายให้อีกด้วย เราก็ได้ตัวอย่างและวิธีการจากประสบการณ์ของพระองค์ที่ได้ทรงนำทางไว้ให้แล้ว เราก็สะดวกมากมาย

สรุปความว่า การระลึกนึกถึงพระพุทธเจ้าจะได้ประโยชน์อย่างน้อย 4 ประการ ดังนี้

1. เกิดความมั่นใจในศักยภาพของมนุษย์ที่มีในตัวเองว่า จะฝึกฝนพัฒนาได้
2. เตือนใจให้ระลึกถึงหน้าที่ของเราเองที่จะต้องฝึกฝนพัฒนาตน
3. ทำให้เราได้กำลังใจที่จะฝึกฝนพัฒนาตนอย่างนั้น
4. ได้แบบอย่างวิธีปฏิบัติ ที่จะทำให้เราทำได้ง่ายขึ้น

เมื่อพูดถึงพระพุทธเจ้าแล้ว สิ่งหนึ่งที่ผู้เขียนอยากจะกล่าวถึงก็คือ พุทธลักษณะ ในสังคมไทย ศิลปินได้ใช้พุทธศิลป์เป็นสื่อถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึก อีกทั้งได้ซ่อนความหมายของธรรมบางอย่างบางประการเอาไว้อย่างลึกซึ้ง ชวนให้คบคิดปริศนาธรรมต่าง ๆ พุทธศิลป์นั้นสร้างมาจากมหาปรีศลักษณะ 32 ประการ ดังนี้

พุทธลักษณะ 32 ประการ

1. มีพระบาทประดิษฐานเป็นอันดี

การที่พระมหานุรุขมีพระบาทประดิษฐานเป็นอันดีนี้ เป็นมหาปรีศลลักษณะของพระมหานุรุข

2. พื้นภายใต้ฝ่าพระบาทของพระมหานุรุข มีจักรเกิดขึ้น มีซี่ก่าข้างละพัน มีกง มีดุม บริบูรณ์ ด้วยอาการทั้งปวง

การที่พื้นภายใต้ฝ่าพระบาทของพระมหานุรุขมีจักรเกิดขึ้นมีซี่ก่าข้างละพัน มีกง มีดุม บริบูรณ์ ด้วยอาการทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาปรีศลลักษณะของพระมหานุรุข

3. มีสันพระบาทยาว
4. มีพระองค์ลีลาว
5. มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม
6. มีฝ่าพระหัตถ์ฝ่าพระบาทมีลายประหนึ่งตาข่าย
7. มีข้อพระบาทลอยอยู่เบื้องบน
8. มีพระขงษ์เรียวดุจแข็งเนื้อทราย
9. เสด็จยืนมิได้น้อมพระวรกายลงเอาฝ่าพระหัตถ์ทั้งสองลูบคลำได้ถึงพระขานูทั้งสอง
10. มีพระคุษะเร้นอยู่ในฝัก
11. มีพระฉวีวรรณดุจทองคำ คือมีพระตจะประดุจหุ้มด้วยทอง
12. มีพระฉวีละเอียด ธุลีละของจึงมิได้ติดอยู่ในพระวรกาย
13. มีพระโลมาขุมละเส้น ๆ เสมอไปทุกขุมขน
14. มีพระโลมามีปลายช้อยขึ้นข้างบนมีสีเขียวเหมือนสีดอกอัญชัญชดเป็นกณทล

ทักษิณาวรรต

15. มีพระวรกายตรงเหมือนกายพรหม

16. มีพระมังสะเต็มในที่ 7 สถาน คือหลังพระหัตถ์ทั้งสอง หลังพระบาททั้งสอง จงอยพระอังสาทั้งสอง และพระศอก
17. มีกึ่งพระกายท่อนบนเหมือนกึ่งกายท่อนหน้าของสีหะ
18. มีระหว่างพระอังสาเต็ม
19. มีปริมณฑลดูจมนิโครธ วาของพระองค์เท่ากับพระวรกายของพระองค์ พระวรกายของพระองค์เท่ากับวาของพระองค์
20. มีลำพระศอกกลมเท่ากัน
21. มีปลายเส้นประสาทสำหรับนารสอาหารอันดี
22. มีพระหนุดูจคางราชสีห์
23. มีพระทนต์ 40 ซี่
24. มีพระทนต์เรียบเสมอกัน
25. มีพระทนต์ไม่ห่าง
26. มีพระทาสฐะขาวงาม
27. มีพระทิวหาใหญ่
28. มีพระสุรเสียงดูเสียงแห่งพรหม ตรัสมีสำเนียงดังกนการะเวก
29. มีพระเนตรดำสนิท
30. มีดวงพระเนตรดูจตาโค
31. มีพระอุณาโลมบังเกิด ณ ระหว่างพระโขนง มีสีขาวอ่อนเปรียบด้วยนุ่น
32. มีพระเศียรดูจประดับด้วยกรอบพระพักตร์

พระธรรม พระรัตนตรัยที่สอง

ธรรมมีความหมาย ขอบเขตทั้งโดยกว้างและโดยลึก จะอย่างไรก็ตาม พุทธศาสนิกชนก็รู้สึกคุ้นเคยคำว่า "ธรรม" อยู่แล้ว เช่น วัฒนธรรม รูปธรรม นามธรรม ในที่นี้ผู้เขียนจะกล่าวถึงธรรมตามภาษาบาลีเสียก่อน คำว่า "ธรรม" ในภาษาบาลี ได้แก่คำว่า "ธรรมะ" หรือคำว่า "ธรม" ในภาษาสันสกฤต

ธรรมในภาษาบาลีแยกออกเป็นสองความหมายคือ โดยพยัญชนะและโดยอรรถ

1. โดยพยัญชนะ หมายถึง ความหมายตามตัวหนังสือ ธรรม แปลว่า ทรงไว้ หรือภาวะที่ทรงอยู่ได้ คำว่า "ทรง" เมื่อแปลเป็นภาษาลาตินอันเป็นภาษาโบราณจะใช้คำว่า "Forma" ซึ่งมีรากศัพท์ของคำว่าทรงอย่างเดียวกัน ถ้าอยู่ในรูปของภาษาอังกฤษใช้คำว่า Form หมายถึง สิ่งซึ่งทรงไว้ สิ่งอันทำให้เกิดสภาวะหรือสถานะ อันก่อรูปให้เกิดสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามที่มันปรากฏอยู่อย่างไร ดังนั้น คำว่า "ธรรม" โดยพยัญชนะหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างโดยไม่มีข้อยกเว้น ทั้งที่มนุษย์รู้จักและไม่รู้จัก ทั้งที่ปรากฏและไม่ปรากฏ ไม่ว่าในโลกนี้หรือโลกหน้า ไม่ขึ้นอยู่กับบุคคล เวลา และสถานที่

2. โดยอรรถ มีความหมายที่แคบเข้ามา กล่าวคือ มีความหมายเพียงเฉพาะเรื่องเฉพาะกรณี ตามที่มุ่งหมาย เช่น ในบางกรณีก็หมายถึง พระธรรมคำสอน บางกรณีก็หมายถึงความถูกต้องหรือความ ยุติธรรม บางกรณีหมายถึงกฎของความจริง เป็นต้น

ธรรมที่เราคุ้นเคยอีกอย่างหนึ่งก็คือ “คำสั่งสอน” ภาษาบาลีเรียกว่า “ธรรมวินัย” คำสั่ง หมายถึง วินัยที่พระศาสดาบัญญัติขึ้น ซึ่งอาจจะสั่งเพิกถอนได้ ส่วนคำว่า “คำสอน” นั้นมุ่งหมายให้ตรงกับคำว่า “ธรรม” ข้อนี้หมายความว่า พระศาสดาไม่ได้บัญญัติขึ้นมา แต่เป็นผู้เปิดเผยข้อเร้นลับอันนี้ที่มีอยู่จริงตาม ธรรมชาติ เป็นกฎตายตัวของธรรมชาติ พระศาสดาก็บังคับไม่ได้ แต่งตั้งไม่ได้ เพิกถอนไม่ได้ จึงได้แต่ เปิดเผยหรือผู้แสดง ดังพุทธพจน์ที่ว่า พระตถาคตทั้งหลายจะเสด็จอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชาติอันนั้น คือ รัมมฐิติ รัมมนิยาม อิทูปัจจย ก็ยังดำรงอยู่ พระตถาคตย่อมตรัสรู้ รู้แจ้งชัดถึงชาติอันนั้น ครั้นแล้ว ย่อม ตรัสบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้งายขึ้น บางครั้งสิ่งที่เรียกว่า “ธรรม” กับ “พระพุทธเจ้า” ก็เป็นสิ่งเดียวกัน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ก่อนจะปรินิพพานว่า ธรรมวินัยที่ได้แสดงแล้ว บัญญัติแล้วนั้นจักอยู่เป็นศาสดาแห่งพวกเธอทั้งหลาย ในกาลเป็นที่ล่วงลับไปแห่งเรา ในประเด็นที่ว่าพระ ธรรมกับพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งเดียวกัน ท่านพุทธทาสได้แยกให้เห็นอย่างชัดเจนในหนังสือภาษาคนภาษา ธรรมว่า

ธรรมะภาษาคน หมายถึง พระคัมภีร์ หนังสือ ที่เรียกว่า พระธรรมอยู่ในตู้หรือว่าเสียงที่ใช้ แสดงธรรม

ธรรมะภาษาธรรม หมายถึง ธรรมะที่เป็นอันเดียวกันกับพระตถาคตซึ่งมีข้อความว่า ผู้ใดเห็น ธรรมะ ผู้นั้นเห็นตถาคต ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม

พระพุทธเจ้าในภาษาธรรมะนั้นคือ ตัวธรรมะที่ทำให้บุคคลเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าเห็นธรรมะแล้ว จะเห็นพระพุทธเจ้าตัวจริง

พระสงฆ์ พระรัตนตรัยที่สาม

สงฆ์ คือ บุคคลหรือกลุ่มชนที่ได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จนกระทั่งได้เห็นความจริงหรือได้ บรรลุธรรมตามพระพุทธเจ้า เรียกว่า พระอริยสงฆ์ และเมื่อบรรลุธรรมแล้วก็ประกาศตนนับถือพระพุทธเจ้า ผู้ที่มีศรัทธาแก่กล้าก็ขอบวชตาม ส่วนบุคคลที่ไม่สามารถบวชได้ก็ประกาศตนเป็นอุบาสก อุบาสิกา เกิด เป็นพุทธบริษัท 4 ขึ้นมา คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ถ้าใช้เพศเป็นเกณฑ์กำหนด เราแบ่งพุทธบริษัท 4 หรือชุมชนชาวพุทธออกเป็น 2 กลุ่มคือ (1) พุทธบริษัทฝ่ายชาย ได้แก่ อุบาสกและภิกษุ (2) พุทธบริษัท ฝ่ายหญิง ได้แก่ อุบาสิกา และภิกษุณี ถ้าแบ่งตามบทบาทหน้าที่และสถานะทางสังคมก็แบ่งได้ 2 ฝ่าย คือ (1) ฝ่ายคฤหัสถ์ (ผู้ครองเรือนหรือชาวบ้าน) ได้แก่ อุบาสก และอุบาสิกา (2) ฝ่ายบรรพชิต (นักบวช) ได้แก่ ภิกษุและภิกษุณี ในบริษัท 4 นี้ หมู่ของภิกษุก็เรียกว่าพระสงฆ์เหมือนกัน แต่เรียกว่า สมมติสงฆ์ พระสงฆ์ โดยสมมติ เนื่องจากว่าเป็นภิกษุตามพระวินัยด้วยวิธีอุปสมบท รับรองกันว่าเป็นอุปสัมบันหรือเป็นภิกษุขึ้น

เมื่อภิกษุหลายรูปมาประชุมกันกระทำกิจของสงฆ์ก็เรียกว่า สงฆ์ ดังนั้น สงฆ์ จึงแปลว่า หมู่หรือชุมชน เมื่อว่าโดยประเภทแล้วพระสงฆ์ก็มีอยู่ 2 ประเภท ได้แก่

1. พระอริยสงฆ์

2. พระสงฆ์ที่กำหนดตามพระธรรมวินัย ตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไปซึ่งสามารถประกอบสังฆกรรมได้ โดยเป็นสงฆ์จตุรวรรคบ้าง ปัญจวรรคบ้าง ทศวรรคบ้าง วิสดีวรรคบ้าง

ท่านพุทธทาสอธิบายความหมายของพระสงฆ์ตามภาษาที่ท่านเรียกว่า ภาษาคน ภาษาธรรม ดังมีข้อความว่า

สังฆะหรือพระสงฆ์ภาษาคน หมายถึง ตัวนักบวชเหลืออง ๆ แดง ๆ ลูกหลานชาวบ้าน พระสงฆ์ในความหมายนี้ก็คือสมมติสงฆ์นั่นเอง

สังฆะหรือพระสงฆ์ภาษาธรรม หมายถึง คุณธรรม เช่น โสदानัน สกทาคามี อนาคามี และอรหัตต์

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ที่เป็นอริยสงฆ์ ทั้ง 3 นี้ รวมเรียกว่า พระรัตนตรัย อันเป็นที่พึ่งสูงสุดในพุทธศาสนา

ความเป็นพระอริยสงฆ์นั้นเป็นศักยภาพส่วนบุคคล ส่วนหมู่ชนที่ดำรงรักษาพุทธศาสนาสืบต่อมาก็คือพุทธบริษัทหรือพุทธศาสนิกชนดังกล่าวข้างต้น ในพุทธบริษัทเหล่านี้ก็มีภิกษุสงฆ์นี้แหละเป็นผู้มีบทบาทสำคัญมากที่สุด เพราะเป็นผู้ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดเพื่อสืบต่ออายุของพุทธศาสนามาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

คุณของพระรัตนตรัยมี 3 ประการ คือ

1. พระพุทธเจ้า รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เองก่อนแล้วทรงสอนผู้อื่นให้รู้ตามด้วย

คุณของพระพุทธเจ้าที่ว่า “รู้ดีรู้ชอบด้วยพระองค์เอง” หมายความว่า พระองค์ทรงทำความเพียรจนได้ตรัสรู้สัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยศักยภาพของพระองค์เอง ดังนั้นจึงได้พระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธะ แปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ข้อนี้จะต่างจากพระศาสดาองค์อื่น ๆ ซึ่งบางท่านก็ประยูรศักดิ์สอนของคนอื่นมาสอนหรือบางท่านก็รับเอาคำสอนของพระเป็นเจ้าบนสวรรค์มาถ่ายทอดให้แก่ศาสนิกอีกทอดหนึ่ง

คุณของพระพุทธเจ้าที่ว่า “สอนให้ผู้อื่นรู้ตาม” สัจธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้นั้น พระองค์มิได้เก็บซ่อนเอาไว้คนเดียว ทรงมีพระกรุณาเปี่ยมด้วยเมตตาเสด็จจาริกไปสั่งสอนเวไนยสัตว์ด้วยความยากลำบาก เหน็ดเหนื่อย เฝิญภัยกับอุปสรรคมากมาย แต่พระองค์ก็ไม่ทรงห่อถอยและไม่เคยเรียกกร้องสิ่งตอบแทนใด ๆ เพียงมุ่งหวังให้เวไนยสัตว์หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

2. พระธรรม เป็นหลักแห่งความจริงและความดีงาม ย่อมรักษาผู้ปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว

คุณของพระธรรมที่ว่า "หลักแห่งความจริงและความดี" หมายความว่า คำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นความจริงล้วน ๆ ถ้าใครปฏิบัติตามก็ได้ผลจริง หรือสิ่งใดตรัสว่าเป็นทุกข์ ถ้าใครขึ้นทำลงไปย่อมได้รับ ผลเป็นความทุกข์แน่นอน สัจธรรมไม่ขึ้นกับบุคคล สถานที่ และกาลเวลา ดังนั้น จึงเรียกว่าเป็น อกาลิก

คุณของพระธรรมที่ว่า "รักษาผู้ปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว" หมายความว่า ผู้ที่ปฏิบัติตามสัจ ธรรมก็จะได้รับผลจริง ๆ เช่น ทำดีย่อมได้รับความดีเป็นสิ่งตอบแทน และเป็นไปไม่ได้เลยที่จะได้ผลเป็น ความชั่ว ดังมีพุทธพจน์ที่ยืนยันเอาไว้ว่า "ผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรม ย่อมได้รับความสุข"

3. พระสงฆ์ ปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว สอนผู้อื่นให้กระทำตามด้วย

คุณของพระสงฆ์ที่ว่า "ปฏิบัติชอบตามคำสอนของพระพุทธเจ้า" หมายความว่า ท่านเหล่านั้น เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ตามหลักการของพระพุทธเจ้ากลายเป็นผู้บริสุทธิ์ทางกาย วาจา, ใจ

คุณของพระสงฆ์ที่ว่า "สอนผู้อื่นให้กระทำตาม" พระสงฆ์สาวกเรียนรู้หลักธรรมคำสอนของ พระพุทธเจ้าแล้ว ท่านมิได้นิ่งดูตาย แยกย้ายกันออกไปตามทิศทั้งสี่เพื่ออบรมสั่งสอนให้บุคคลอื่นรู้ตามด้วย ตามหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงให้ไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอจงจาริก เพื่อประโยชน์และความสุขแห่งมหาชน

บทที่ 2

ทฤษฎีที่ทำทนายจริยธรรมของพุทธศาสนา

แนวความคิดที่ทำทนายระบบจริยธรรมของพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในพระสูตรที่ชื่อว่า พรหมชาลสูตร ซึ่งมีแนวคิดมากถึง 62 แนวคิด พุทธศาสนาเรียกว่า ทิฎฐิ 62 ในที่นี้ผู้เขียนจะพิจารณาทฤษฎีเหล่านั้นเพียง 4 ทฤษฎีเท่านั้น ซึ่งแสดงออกโดยผ่านบทบาทของครูหรือเจ้าลัทธิ 4 ท่าน คือ

ครูปุณณะ กัสสปะ (ลัทธิอกิริยวาท, อกิริยทิฎฐิ)

เกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นเจ้าลัทธิเปลือย

หลักคำสอนของครูปุณณะ กัสสปะ

ปุณณะ กัสสปะ ปฏิเสธทุก ๆ สิ่ง มีมติว่า ไม่มีบุญไม่มีบาป ไม่มีดีไม่มีชั่ว การฆ่า การปล้น การละเมิดภรรยาของคนอื่น ทำได้และไม่บาป แม้จะฆ่าสัตว์ทั้งหมดแล้วเนื่อนำมากองทำให้ชมพูทวีปทั้งคืนกลายเป็นลานกองเนื้อที่แลแล้ว ก็มีเพียงกิริยาอันนั้นเท่านั้นเอง ไม่มีบาปเกิดขึ้นแก่ใคร แม้จะบูชาญูหรือให้ทานแก่สมณพราหมณ์ทั้งหมดในโลกก็มีแต่กิริยาที่ทำนั้น ๆ เท่านั้น บุญก็ไม่เกิดขึ้นแก่ใคร ไม่ว่าจะทำที่ฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวาของแม่น้ำคงคาอันศักดิ์สิทธิ์ก็ตาม ย่อมไม่มีบุญหรือบาปเกิดขึ้นดังที่เชื่อกันเลย

ทัศนะนี้ถือว่า ไม่มีอะไรอื่นนอกจากกิริยาที่ทำ หรือวัตถุที่ปรากฏอยู่ตรงหน้า เช่น ฆ่าสัตว์ก็เป็นเพียงมีดฟันลงไปที่สัตว์ ผลคือสัตว์เจ็บหรือตาย หรือสูงขึ้นไปอีกก็คือได้กินเนื้อเท่านั้น ไม่มีอะไรที่เป็นบุญหรือบาปอยู่เบื้องหลัง แนวคิดแบบนี้จัดเป็นอกิริยทิฎฐิ เนื่องจากปฏิเสธการทำที่เป็นบุญหรือบาป ร่องรอยแนวคิดแบบนี้ที่ปรากฏในปัจจุบันได้แก่ นักวิทยาศาสตร์บางพวกเชื่อเรื่องวัตถุอย่างเดียว มองศาสนาเป็นสิ่งที่คร่ำครึ ไม่ทราบว่ามีสิ่งของตัวเองยึดถือเขาคิดกันตั้งแต่สมัยพุทธกาลมาแล้ว และเป็นคู่แข่งกับพระพุทธเจ้าตั้งแต่พระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่

ทัศนะของปุณณะ กัสสปะ ถือว่าสิ่งทั้งปวงเป็นเพียงวัตถุ และเป็นธรรมชาติ ไม่มีตัวตนของใครที่จะทำบุญทำบาป เมื่อเทียบกับพุทธศาสนา แนวความคิดนี้เลยไปในส่วนที่ปฏิเสธบุญบาปสำหรับคนที่ถือตัวตนอยู่ แม้ในขั้นที่ไม่ถือตัวตนก็หมายความว่า ให้ดูกันเพียงส่วนนอกเท่านั้น จะอย่างไรก็ตาม ยังมีผู้นับถือลัทธินี้มากเหมือนกัน อีกทั้งยังทำให้ท่านผู้นี้กลายเป็นศาสดามีชื่อเสียงคนหนึ่ง

มนุษย์ในทัศนะของครูปุณณะ กัสสปะ

ปุณณะ กัสสปะแบ่งชีวิตมนุษย์ออกเป็น 2 ส่วน คือ

ก. วิญญาณ (Soul) ปรากฏจากการรับรู้ โดยเฉพาะจะไม่ตอบสนองของคุณค่าเชิง จริยธรรม วิญญาณไม่มีส่วนรับผิดชอบต่อการกระทำใด ๆ ของมนุษย์ ดังนั้น สิ่งที่เรียกว่า บุญ บาป ความชั่ว ความเลว ความดีงามจึงไม่มีอยู่จริง ทำดี ทำชั่ว ไม่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตในลักษณะที่ดั่งามถูกต้องหรือเลวร้าย

ไร้คุณค่า นั้นหมายความว่า มนุษย์จะทำดีแค่ไหน หรือทำชั่วอย่างไรก็ไม่ถือว่าเป็นคนดีหรือคนชั่ว เพราะการกระทำนั้นจิตวิญญาณไม่รับรู้ หรือไม่ตีค่าเป็นความผูกพันทางจริยธรรม

ข. ร่างกาย (Body) เป็นส่วนเดียวเท่านั้นที่ทำการม ซึ่งถือว่าเป็นกรรมดี กรรมชั่ว แต่ถ้าพิจารณาในเชิงลึกแล้ว ร่างกายเป็นเพียงสสาร ปราศจากความคิดริเริ่ม ไร้เจตจำนงจึงเป็นส่วนที่ไม่สามารถรับรู้คุณค่าเชิงจริยธรรมเช่นเดียวกัน การกระทำทั้งหมดของมนุษย์เมื่อพิจารณาในแง่ของจริยธรรมแล้วสรุปได้ว่า บุญไม่มี บาปไม่มี

ครุหมักขลิ โคสาล (ลัทธิอเหตุกวาท, อเหตุกทัญญู)

เกิดในตระกูลพราหมณ์ เป็นเจ้าลัทธิอาชีวก

หลักคำสอนของหมักขลิ โคสาล

ครุหมักขลิ โคสาลมีทัศนะว่า ชีวิตนี้เป็นเพียงธรรมชาติล้วน ๆ หมุนกลิ้งไปเองตามธรรมชาติของมัน ถึงตอนที่จะเป็นอย่างไรก็เป็นอย่างนั้นเรื่อย ๆ ไป จนในที่สุดมันจะหยุดหรือดับหมดไปไม่มีอะไรเหลือด้วยตัวมันเอง ใครจะทำให้เป็นตัวของตัวเองสร้างบุญบาปขึ้นมาไม่ได้ ไม่สามารถแก้ไขมันได้แต่อย่างใด และไม่จำเป็นต้องสร้างความบริสุทธิ์ เพื่อจะได้หยุดหรือดับโดยเร็ว ขึ้นสร้างก็เท่ากับไม่ได้สร้าง เปรียบเหมือนด้ายกลุ่มที่เราจับเงื่อนข้างหนึ่งไว้ แล้วขว้างกลุ่มของมันออกไป มันจะกลิ้งไปพลาง และคลี่ตัวไปพลาง น้อยลงทุกทีพร้อมกันมันกลิ้งไปในที่สุด เมื่อหมดกลุ่มมันก็หยุดกลิ้งไปเอง ไม่ต้องพยายามให้มันหยุดกลิ้งชีวิตก็ฉับนั้น มันกลิ้งไปในวิญญูสงสารพร้อมกับคลี่ตัวเองออก และจะบริสุทธิ์หรือดับสนิทของมันเอง โดยไม่ให้ใครไปเร่งให้เร็ว หรือถ่วงให้ช้าลงก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นไม่มีเหตุหรืออำนาจอันใดที่จะมาทำให้มันเศร้าหมองหรือบริสุทธิ์

การทำดีที่เป็นเหตุของความบริสุทธิ์

สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายไปแล้วจะต้องฟื้นคืนชีพอีก (Reincarnation)

- ไม่สูญหายไปไหน ไม่มีการเปลี่ยนแปลง
- สัตว์ทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย
- การกระทำ (Action) ไม่มี ผลของการกระทำ (Re-action)
- ตนเอง ผู้อื่น ทำความเศร้าหมอง ความบริสุทธิ์ไม่ได้
- การกระทำทุกอย่างล้วนเป็นไปตามชะตากรรม ความบังเอิญ คนจะสุข ทุกข์ขึ้นอยู่กับ

โชคความ (Fate) แม้แต่พระเจ้าก็อยู่ภายใต้อำนาจของโชคความ

สรุปทัศนะของหมักขลิโคสาล “สิ่งทั้งหลายไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามลักษณะของมัน ไม่มีใครสร้างและปรุงแต่ง”

ครูชิตะ เกสก์มพล (ลัทธิอุทเททวาท, นัตถิกวาท)

หลักคำสอนของครูชิตะ เกสก์มพล

คำสอนของครูชิตะ เกสก์มพล ปรากฏในสามัญญผลสูตร คัมภีร์ทีฆนิกาย เป็นการสนทนา ระหว่างพระเจ้าอชาตศัตรูกับชิตะ เกสก์มพล เกี่ยวกับเรื่องผลบุญและบาปแล้วได้รับคำตอบว่า

ดูกรรมหาบพิตร ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การเซ่นสรวงไม่มีผล ผลวิบาก แห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาบิดาไม่มี สัตว์ที่เกิดเป็น โอบปาดิจะไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติปฏิบัติชอบซึ่งรู้แจ้งเห็นจริงโลกนี้ โลกหน้าด้วย ปัญญาอันยิ่งของตนเอง แล้วสอนให้ผู้อื่นรู้แจ้งตามไม่มีในโลก มนุษย์เกิดจากการรวมกัน ของธาตุสี่ เมื่อตายไปแล้ว ธาตุดินกลับคืนสู่ดิน น้ำคืนสู่น้ำ ลมกลับคืนสู่ลม ไฟกลับคืนสู่ ไฟ อินทรีย์ทั้งหลายจางหายไปในอากาศ คนทั้งหลายมีเชิงตะกอนเป็นที่สุก มีกระดูกขาว โพลนดุจสีนกกพิราบ การเซ่นสรวงมีขึ้นที่สุด ทานเป็นเรื่องของคนโง่บัญญัติไว้ คนโง่ และคนฉลาด มีคุณค่าชีวิตเท่ากันคือ ตายแล้วสูญสิ้นพินาศไปไม่มีการเกิดอีก

ครูชิตะปฏิเสธทุก ๆ สิ่งตรงกับที่เรียกกันในปัจจุบันว่า Nihilism คือ “ไม่มีอะไร” คนหลงเรียก กันไปอย่างนั้นอย่างนี้ขึ้นมาเอง เช่นว่า มีบิดามารดา มีครู อาจารย์ การเคารพ การทำบุญ โลกนี้ โลกอื่น มี เทวดา มีสมณพราหมณ์ ซึ่งเป็นผู้มีฐานะแตกต่างกัน และจะต้องประพุดต่อกันและกันอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ ที่จริงมีแต่มายาและความว่างเปล่า คนเราเป็นเพียงประชุมแห่งธาตุ 4 เมื่อธาตุทั้งหลายแตกทำลายลงก็ แยกกันกลับไปสู่ธาตุเดิม ๆ มนุษย์ตายแล้วมีบทรูปเพียงอย่างเดียวคือ กลายเป็นขี้เถ้า ไม่มีวิญญาณหรือ ใครไปที่ไหน

การทำบุญ เช่น การบูชาขี้เถ้า ก็คือ การเผาของเหล่านั้นให้กลายเป็นขี้เถ้าเท่านั้นเอง ไม่มีตัวบุญ หรือตัวผู้ได้รับผลบุญ ไม่มีอะไรทั้งหมด การทำบุญให้ทานเป็นเรื่องของคนโง่ชวนกันบัญญัติขึ้น แล้วก็พูดว่า มีผลอย่างนั้นอย่างนี้ล้วนเป็นเรื่องโกหกทั้งนั้น เป็นคำเพ้อเจ้อ ไม่มีคนดีคนชั่ว ไม่มีคนพาลหรือบัณฑิต มี เพียงสักว่าการประชุมกันของธาตุ 4 ตายไปแล้วก็เป็นอันสิ้นสุด

การยอมรับมติของครูชิตะทำให้ผู้นับถือรู้สึกสบายใจ ไม่ต้องคอยสำรวจระวังเรื่องใด ๆ ปล่อย ไปตามธรรมชาติของมัน เมื่อมีเรื่องราวเกิดขึ้นก็ไม่ต้องเสียใจหรือดีใจ

มตินี้ขัดกับหลักการของพุทธศาสนา ซึ่งยอมรับว่าคนเรายังมีกิเลส อุปาทาน และจะต้อง ประพุดติดนให้ถูกวิธีจึงจะไม่เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น กายกับใจเป็นผู้ทำหรือยืนยันรับ ภาวนามต่าง ๆ ที่บัญญัติขึ้น จนกว่ามันจะดับสนิทเป็นครั้งสุดท้ายแล้ว สิ่งเหล่านั้นจะดับไปกับผู้นั้น นั่น หมายความว่า พุทธศาสนาไม่ปฏิเสธสิ่งสมมติที่ชาวโลกยอมรับและปฏิบัติกันอยู่ซึ่งเรียกว่า โลกียะ อันเป็น ทางผ่านเพื่อเข้าถึงโลกุตตระ

มติของครูอชิตะ เรียกว่า นัตถิกทฤษฎี แปลว่า ไม่มีอะไรเลย เป็นมตินัตตาที่ปฏิเสธ เพื่อเห็นแก่ความอยากจะทำตามใจชอบ มตินี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุจเฉททฤษฎี คือถือว่า ตายแล้วหมดกันเพียงเท่านั้น

มนุษย์ในทัศนะของอชิตะ เกสก์มพล

มนุษย์ประกอบด้วยธาตุสี่ ได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ธาตุทั้งสี่ผสมกันถูกส่วนก็กลายเป็นมนุษย์ เมื่อตายธาตุทั้งสี่ซึ่งรวมกันเป็นชีวิตจิตใจก็แยกออกจากกัน

สรรพสิ่งล้วนขาดศูนย์

- ไม่มีคน ไม่มีสัตว์
- ไม่มีมารดา บิดา
- ไม่มีสมณะ พราหมณ์
- บุญไม่มี บาปไม่มี ทำบุญไม่ได้บุญ ทำบาปไม่ได้บาป
- สิ่งที่มีมนุษย์กระทำลงไปเป็นเพียงสักว่าทำเท่านั้น
- การบูชา บวงสรวง เคารพนับถือไม่มีผล หรือค่าเชิงจริยธรรม
- โลกนี้ โลกหน้าไม่มี ชีวิตมนุษย์จบลงที่เชิงตะกอน

สิ่งที่มนุษย์ควรทำ

แสวงหาความสุขให้เต็มที่ และความสุขนั้นเกิดจากประสาทสัมผัสทั้ง 5

- ปลิ้นฆ่า
- ขโมย
- ใช้กลโกงทุกอย่าง

ครูปุถุระ กัจจายนะ (ลัทธินัตถิกวาท, สัสสตวาท)

เกิดในตระกูลพราหมณ์

หลักคำสอนของครูปุถุระ กัจจายนะ

ปุถุระสอนว่า ชีวิตนี้เป็นเพียงกลุ่มที่รวมของวัตถุ 7 ประการ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สุข ทุกข์ และ ชีวะ สิ่งเหล่านี้จะแบ่งแยกออกเป็นส่วนย่อยต่อไปอีกไม่ได้ มันมันคงอยู่ในตัวเอง ใครจะทำให้มันรู้สึกเจ็บหรือเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไม่ได้ ไม่อาจได้ยินได้ฟัง ไม่มีความรู้สึกรักหรือโกรธ เพราะฉะนั้นใครจะตัดศีรษะของใคร แล่เนื้อออกเป็นชิ้นเล็กชิ้นใหญ่ ก็ไม่เชื่อว่าทำอะไรให้ใคร เป็นเพียงธาตุชนิดเดียวกันซ้ำแวกหรือผ่านไปในระหว่างธาตุนั้น ๆ เท่านั้น เช่นเดียวกับมิดผ่าน้ำ ปริมาณของธาตุที่ผสมกันเป็นน้ำ แยกกันให้มิดผ่านไปเท่านั้น ไม่มีใครบำรุงใคร ไม่มีใครตัดรอนใคร ไม่มีใครฆ่าใคร ไม่มีใครเลี้ยงดูใคร มีแต่ความเคลื่อนย้ายถ่ายเทไปมาของธาตุชนิดเดียวกัน ตามระหว่างกันและกันเท่านั้น

แม้ว่าพุทธศาสนาจะสอนเรื่องธาตุเหมือนกัน แต่พุทธศาสนารับรองธรรมจรรยาที่ประพฤติต่อกัน ไม่ถือว่าเป็นธาตุที่ผ่านไปมา ในเมื่อหมดความยึดถืออยู่ แม้เมื่อหมดความยึดถือแล้วยังมีความรู้สึกว่ามี

กิริยาเช่นนั้นตามสมมติโวหารของโลกเรียกกันเช่นนี้เป็นฝ่ายดีไม่ดีเช่นนั้น เป็นแต่ตัวเองไม่ยึดถือเอามาเป็นของตัว ยกให้เป็นของกลุ่มที่สมมติว่าเป็นคนเป็นสัตว์ หรือเป็นผู้ถูกทำ เช่นเดียวกับเราทำรถยนต์มา เรารู้ดีว่ามันเป็นธาตุต่าง ๆ ที่รวมกันเข้า แต่เราไม่คิดว่า มันจะเป็นสิ่งที่ไม่มีความหมายอะไรแก่เรา เราใช้มันตามเหตุการณ์ แต่ใจไม่ยึดติดให้หลงใหลเป็นอยุ่อย่างนั้นอย่างนี้ หรือว่ามันมีชีวิตขึ้นมา

จุดอ่อนของแนวคิดนี้คือ ส่งเสริมให้คนชอบฆ่าฟันคนอื่น เช่น โจรสังฆอนกันว่า ไม่บาป เพราะไม่มีใครถูกฆ่า มีแต่ธาตุที่รวมกันเข้าเท่านั้นเอง ความคิดเช่นนี้ทำให้นักบวชเกิดกำลังใจมากขึ้นกว่าธรรมดา

สภาวะที่แบ่งแยกออกไปอีกไม่ได้ มีอยู่ 7 อย่าง คือ

1. ธาตุดิน (Earth)
2. ธาตุน้ำ (Water)
3. ธาตุไฟ (Fire)
4. ธาตุลม (Wind)
5. ธาตุแห่งความสุข (Pleasure)
6. ธาตุแห่งความทุกข์ (Pain)
7. ชีวะ หรือวิญญาณ (Soul)

ธาตุทั้ง 7 มีอิสระในตัวเอง เพียงแต่แน่นอน ไม่เปลี่ยนแปลงสถานะเป็นอย่างอื่น ทรงสภาวะของมันอยู่ตลอดไป

ทัศนชะของครูเหล่านี้ (มีทั้งหมด 6 ท่าน เรียกว่า ลัทธินครทั้ง 6) พุทธศาสนาเรียกว่า มิจฉาทิฎฐิ ถ้าใครยึดถือแล้วปฏิบัติตามจะก่อให้เกิดแต่ความทุกข์อย่างเดียว

จริยธรรมของพุทธศาสนากับมิจฉาทิฎฐิ

1. มิจฉาทิฎฐิที่ปรากฏในพรหมชาลสูตร

ทิฎฐิ 62 พระพุทธองค์สรุปลงเป็น 2 อย่าง ดังที่ปรากฏในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เรียกว่า เป็นทางสุดโต่ง 2 สาย ที่บุคคลผู้หวังความเจริญก้าวหน้าในทางธรรมหรือการดำเนินชีวิต ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องเป็นเด็ดขาด และยิ่งตรัสอีกว่า เป็นแนวความคิดที่บกพร่อง เป็นความเชื่อที่ผิดพลาด บุคคลใดก็ตาม หากนำเอาแนวความคิดเหล่านี้ไปประพฤติปฏิบัติ เป็นเครื่องชี้นำ และเป็นกรอบในการดำเนินชีวิต เขาผู้นั้นจะไม่มีทางหลุดพ้นจากวัฏฏะได้เลย จะจมอยู่ในข่ายของความคิดและถูกความเห็นผิดหลอกหลอนให้หลงเดินวนอยู่ในห้วงมายาภาพซึ่งไม่เกิดประโยชน์อันใดแก่ตนเลย เพราะกระแสความคิดทั้งหมดนั้น เป็นความเอียงสุดสองด้าน คือ เอียงสุดด้วยความเชื่อว่า “มี” และเอียงสุดด้านความเชื่อว่า “ไม่มี” มีหรือไม่มีในที่นี้มีความหมายว่า “อัตตาหรือวิญญาณมีหรือไม่มี” และยิ่งหมายถึง “โลกมีหรือไม่มี” อีกด้วย

ดังนั้น ทิฎฐิ 62 จึงพูดถึงเรื่องโลกและวิญญาณ แล้วเจ้าทิฎฐิทั้งหลายก็พยายามสืบค้นหาคำตอบด้วยการคิดแบบหาเหตุผลบ้าง ด้วยการระลึกชาติย้อนไปในอดีตหรืออนาคตหลายร้อยกับของผู้ที่ได้

ตามสมาบัติบ้าง ด้วยการคิดคาดคะเนเอาเองบ้าง วิธีการเหล่านี้เข้าข่ายที่จะทำให้เกิดการคาดเดา อันจะนำไปสู่บทสรุปที่ผิดพลาดได้ง่าย ยังไม่สามารถเข้าใจเรื่องโลกและวิญญานได้อย่างถ่องแท้ ไม่ครบเหตุปัจจัยตามกระบวนการของมันอย่างต่อเนื่องตลอดสาย

2. ความผิดพลาดของนัตถิกทฤษฎี : ถือเป็นความเอียงสุดที่ "ไม่มีหรือขาดสูญ"

พระอรรถกถาจารย์ตีความว่า นัตถิกทฤษฎีที่พระพุทธองค์ตรัสถึงคือ อุดฺเดทททฤษฎี ซึ่งมีแนวความคิดที่เชื่อว่า อัตตาและโลกขาดสูญ เพื่อให้เห็นทัศนะของอภิปรัชญาในพรหมชาลสูตรอย่างชัดเจน ผู้เขียนจะเสนอทฤษฎีของอชิตะ เกสกัมพล เป็นตัวแทนของนัตถิกทฤษฎี ต่อไป

อชิตะ เกสกัมพล เป็นคณาจารย์ผู้ประกาศลัทธินัตถิกวาทและอุดฺเดทวาท ซึ่งเป็นลัทธิที่มีทัศนะว่า ชีวิตหลังจากตายแล้วขาดสูญ คือ ไม่มีโลกหน้าหรือการเกิดใหม่ ตามหลักฐานที่ปรากฏในสามัญญผลสูตรว่า ครั้งหนึ่ง พระเจ้าอชาตศัตรูกษัตริย์ผู้ครองแคว้นมคธได้ถามอชิตะ เกสกัมพล เกี่ยวกับผลที่จะเกิดจากการดำเนินชีวิตของสมณะหรือนักบวชว่าจะเป็นอย่างไร คำตอบของอชิตะมีว่าดังนี้

ดูก่อนมหาบพิตร ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาบิดาไม่มี สัตว์ที่เกิดเป็นโอปปาติกะไม่มี สมณพราหมณ์ ผู้ดำเนินชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งรู้แจ้งจริงในเรื่องโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งของตนเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งไม่มีในโลก มนุษย์เป็นแต่ประทุมแห่งมหาภูตทั้งสี่ (ธาตุ 4) เมื่อทำกาลกิริยา ธาตุดินกลับคืนไปสู่ดิน ธาตุน้ำกลับคืนไปสู่ น้ำ ธาตุไฟกลับคืนไปสู่ไฟ ธาตุลมกลับไปสู่ลม อินทรีย์ทั้งหลายย่อมจางหายไปในอากาศ คนทั้งหลายมีแค่รเป็นที่ 5 จะหามเขาไป ร่างกายปรากฏอยู่แค่ป่าช้ากลายเป็นกระดูกมีสี่จุดสีนกกพิราบ การเช่นสรวงมีชี้เข้าเป็นที่สุด ทานนี้คนเขลาบัญญัติไว้ คำของคนบางพวกที่พูดว่า ทานมีผล ล้วนแต่เป็นคำอันว่างเปล่า เป็นคำเท็จคำเพ้อ เพราะร่างกายแตกดับบุคคลทั้งพาลและบัณฑิตขาดสูญพินาศสิ้น ตายไปแล้วย่อมไม่มีการเกิดอีก

ตามแนวความคิดลักษณะนี้ถือว่า มนุษย์คือผลรวมที่เกิดมาจากธาตุหลัก 4 ประการ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ รวมกันอย่างถูกส่วนพอเหมาะพอดี จึงเป็นผลพลอยได้ให้เกิดวิญญานขึ้นมา เมื่อร่างกายสลายแตกดับไปจิตวิญญานก็สูญสิ้นไปกลายเป็นความว่างเปล่าซึ่งไม่มีอะไรตกทอดผ่านมา อีกประการหนึ่งธาตุ 4 ก็เป็นเพียงวัตถุซึ่งไม่มีอิทธิพลและความสำคัญอะไรจึงไม่มีผลต่อคุณงามความดี หรือผลการกระทำของมนุษย์ นั่นก็คือ การกระทำทุกอย่างล้วนเป็นความพยายามที่สูญเปล่า

3. นัตถิกทฤษฎี : ความเห็นผิดที่มีผลกระทบต่อระบบจริยธรรม

นัตถิกวาท ปฏิเสธคุณค่าเชิงศีลธรรมคือ ความดีงาม ความซื่อและบาปบุญโดยสิ้นเชิง เนื่องจากเห็นว่า การให้ทานกตติ การเช่นสรวงหรือการประกอบพิธีกรรมบูชาญต่าง ๆ กตติ จะไม่ก่อให้เกิดผลดีหรือผลเลวแก่ผู้กระทำโดยประการทั้งปวง เพราะสิ่งเหล่านั้นเป็นเรื่องไร้สาระ การให้ทานเป็นเรื่องที่คน

โงเงลาบัญญัติไว้ ใครก็ตามที่สอนให้มีการให้ทานและผู้ให้จะได้รับานิสงส์ ผู้นั้นยอมได้ชื่อว่าพูดเพื่อเจ้า หลวไหล เชื่อถือไม่ได้เลย และถ้าบุคคลนั้นเป็นสมณะพราหมณ์ ก็ได้ชื่อว่าเป็นการพูดโกหกหลอกลวง ประชาชนเพื่อหวังผลประโยชน์ในการหาเลี้ยงชีพของตน ผลกรรมดีกรรมชั่วก็ไม่มี ความคิดหรือความหวังที่ว่า ถ้าทำกรรมดีแล้วจะก่อให้เกิดผลดี เป็นความหวังที่ว่างเปล่า ซึ่งไม่มีทางที่จะสมหวังได้

เมื่อมีแนวความคิดอย่างนี้ เรื่องของการกระทำซึ่งจะให้ปรากฏผลออกมาเป็นกรรมดีหรือ กรรมชั่วไม่มีในจิตใจของมนุษย์แล้ว คนในสังคมก็จะปฏิบัติต่อกันในลักษณะที่เห็นกันเป็นเหยื่อคอยข่มเหง ประหัตประหารกัน ผู้มีกำลังมีอำนาจมากก็จะเบียดเบียนผู้มีกำลังด้อยกว่า เพื่อช่วงชิงเอาผลประโยชน์ให้ได้มากที่สุด โดยไม่คำนึงถึงวิธีการอันจะได้มา ถึงตอนนั้น สังคมมนุษย์ก็จะเกิดความสงบสุขไม่ได้ อันสืบเนื่องมาจากมาตรฐานทางศีลธรรมไม่มีจะให้ยึดถือเป็นหลักได้ว่า ความถูกต้องเป็นอย่างไร ไม่มีเกณฑ์ที่จะวัดได้ว่า อะไรดีหรืออะไรเลว เพราะทุกคนมีความเชื่อที่เหมือนกันว่า ไม่มีคน ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุญ ไม่มีบาป ระบบสังคมแบบนี้ ไม่ใช่สังคมของมนุษย์อย่างแน่นอน แต่เป็นระบบสังคมของสัตว์ที่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยสัญชาตญาณแห่งการเอาตัวรอด

สิ่งที่ถือว่าร้ายแรงที่สุด ในลัทธิที่เห็นว่าสรรพสิ่งเมื่อแตกสลายแล้วล้วนแต่ขาดสูญก็คือ การปฏิเสธว่าบิดามารดาไม่มีคุณ การเลี้ยงดูของบิดามารดาเป็นเพียงการทำตามหน้าที่ จึงไม่ถือว่าทำบุญทำคุณต่อกัน อาจารย์มีหน้าที่สอน ศิษย์มีหน้าที่เรียน อาจารย์จึงไม่ใช่ทำคุณต่อศิษย์ เมื่อปฏิเสธว่าบิดามารดาไม่มีไม่เคยมีบุญคุณเสียแล้ว ความดีและความชั่วที่เกิดจากการทำต่อบิดามารดาก็ยอมได้ชื่อว่าถูกปฏิเสธไปด้วย เช่นนี้เท่ากับปฏิเสธความกตัญญูคุณเดวี่ อันเป็นคุณค่าทางศีลธรรมในหมู่มนุษย์ นัตถิกทิกฏฐิพยายามชี้ให้เห็นว่าบุตรธิดาไม่จำเป็นต้องเคารพนับถือบิดามารดา เมื่อเป็นเช่นนี้ หากบุตรธิดาจะทารุณทุบตีหรือฆ่าบิดามารดาให้ตายไป ก็ไม่ถือว่าทำปิตุฆาตมาตุฆาตได้เลย และเมื่อทำไปแล้วก็ไม่ต้องห่วงกังวลว่าตายไปแล้วจะต้องตกนรก เพราะนรกสวรรค์ไม่มี ชีวิตหลังจากตายไปแล้วไม่มี ชีวิตนี้เป็นชีวิตเดียว คนดีหรือคนชั่วชีวิตมีค่าเท่ากันคือ ตายไปแล้วก็ขาดสูญ ชีวิตนี้มีป่าช้าเป็นที่สุดท้าย จุดจบของชีวิตเป็นเช่นเดียวกัน เมื่อทุกอย่างสิ้นสุดลงที่ความตาย จึงไม่จำเป็นต้องทำบุญเพื่อเป็นเสบียงไปชาติหน้า

4. นัตถิกทิกฏฐิ : ความเห็นผิดต่อความสงบสุขทางสังคม

มนุษย์มีธรรมชาติซึ่งจะต้องอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มชน เรียกว่า "สังคม" และสังคมของมนุษย์นั้นมีวัตถุประสงค์ หรือเป้าหมายสูงสุดเป็นอันเดียวกัน คือ ความสงบสุขในสังคม กล่าวคือ ทุกคนปรารถนาจะมีความสุข มีสิทธิ์ที่จะได้รับความสุขจากสังคม

หากคนในสังคมมีแนวคิดผิดพลาดเช่นนัตถิกทิกฏฐิที่เชื่อว่า ความดี ความชั่วไม่มีในโลก ก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงความเบียดเบียน การทำร้ายกัน แต่ผลของการทำร้ายกันไม่มี การทำร้ายกันจนถึงแก่ความตายไม่เป็นบาปแต่อย่างไร เพราะว่ามีมนุษย์เกิดจากราตุ 4 มารวมกันอย่างถูกต้อง การฆ่าผู้อื่นเป็นเพียงใช้อาวุธสอดเข้าไปตามช่องของราตุ 4 ที่เชื่อมต่อกันเท่านั้น ไม่เชื่อว่ามีผู้ฆ่าและผู้ถูกฆ่า เพราะผู้แกงเป็นเพียงวัตถุและสิ่งที่ใช้แกงก็เป็นวัตถุเช่นกัน ถ้าถือว่า ไม่มีผู้ฆ่า ไม่มีผู้ถูกฆ่าเสียแล้ว เรื่องกรรมและผล

ของกรรมก็ไม่ต้องพูดถึงอีกต่อไป ดังนั้น การฆ่ากันจึงไม่เป็นบาปและความชั่วแต่อย่างใด เพราะเมื่อธาตุเหล่านั้นแยกจากกันสัตว์ก็สิ้นสุดแค่นั้น ไม่มีความดีความชั่ว ไม่มีโลกหน้าหรือสวรรค์ที่ไหนอีก

สังคมที่ดำเนินชีวิตตามลัทธิความเชื่อแบบนี้ จะเป็นสังคมที่มีแต่ความโหดร้าย ทารุณ ผู้คนเห็นกันเป็นผักปลาที่จะคอยฆ่าฟัน และทำไปแล้วก็ไม่มีส่วนรับผิดชอบแต่อย่างใดเนื่องจากกรรมชั่วไม่มี ชีวิตไปสิ้นสุดที่กองฟอน สังคมจะหาความสงบสุขไม่ได้เลย เพราะไม่มีระบบการปกครองหรือกฎเกณฑ์ที่ถูกต้องชอบธรรมเข้ามาตัดสิน

5. นัตถิกทฤษฎี : ความเห็นผิดที่มีผลต่อระบบเศรษฐกิจ

แนวความเชื่อที่ว่า ชีวิตนี้เป็นชีวิตเดียว เกิดครั้งเดียวตายครั้งเดียว โลกหน้าไม่มี ควรแสวงหาความสุขเสียแต่ในโลกนี้เท่านั้น ไม่ควรรอคอยความสุขในโลกหน้า หรือที่เกิดจากการดลบันดาลของเทพเจ้า จะนำไปสู่การดำรงชีวิตที่ผิดพลาดดังที่พระพุทธเจ้าเรียกว่า “กามสุขัลลิกานุโยค” ให้ความสำคัญแก่วัตถุพยายามหาสิ่งเสพทางวัตถุมาปรนเปรอประสาทสัมผัสทั้ง 5 อย่างเต็มที่ เป็นสาเหตุให้ทำลายทรัพย์สินทรัพย์ากรสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ แยกตัวออกไปจากธรรมชาติและพยายามเอาชนะธรรมชาติ หรือให้เป็นไปตามความพอใจของตน

ความเห็นผิดชนิดนี้ นอกจากจะส่งเสริมให้เกิดการแสวงหาวัตถุมาสนองความอยาก ต้องการของตนแล้วยังได้ทำลายระบบสมดุลทางธรรมชาติอีกด้วย ผลที่ตามมาซึ่งเห็นได้ชัดในปัจจุบันนี้ก็คือ สิ่งแวดล้อมโลกเกิดการวิกฤต ส่งผลกระทบต่อทุกส่วนของสังคมทั่วโลก อันสืบเนื่องมาจากกระแสความคิด ความเชื่อตามแบบ “กามสุขัลลิกานุโยค” นี้เอง

6. ความผิดพลาดของนัตถิกทฤษฎี : ถือเป็นการเอียงสุดที่มี “สิ่งเที่ยงแท้”

มิจฉาทฤษฎีอีกประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นทางเอียงสุดด้านความเชื่อว่ามีสิ่งเที่ยงแท้ถาวร เห็นได้จากทัศนคติของเจ้าลัทธิตีที่ชื้อปฤทะ กัจจายนะ เมื่อถูกพระเจ้าอชาตศัตรูตรัสถาม เขาได้ตอบว่า

ดูก่อนมหาบพิตร สภาวะ 7 กองเหล่านี้ ไม่มีใครทำ (ไม่มีผู้สร้าง) ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ใครได้ทำไว้ ไม่มีใครเนรมิต ไม่มีใครบัญชาให้ใครเนรมิตไว้ เป็นสภาพยั่งยืน ตั้งอยู่มั่นคง ละเอียดดุจเขา ตั้งอยู่มั่นคงดุจเสาระเนียด สภาวะ 7 กองเหล่านั้นไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่เบียดเบียนกันและกัน ไม่อาจให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์แก่กันและกัน สภาวะ 7 กองนั้นเป็นไฉน คือ กองดิน กองน้ำ กองไฟ กองลม สุข ทุกข์ มีชัวะเป็นที่ 7 สภาวะ 7 กองนี้ไม่มีใครทำ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ใครได้ทำไว้ ไม่มีใครเนรมิต ไม่มีใครบัญชาให้ใครเนรมิตไว้ เป็นสภาพยั่งยืนตั้งอยู่ดุจยอดภูเขา

จากคำสอนของปฤทะนั้น สิ่งที่เขาเรียกว่า สภาวะ 7 กองนั้น มีลักษณะเป็นของจริงแท้อันติมะ (ultimate reality) เพราะเขาถือว่า สิ่งทั้ง 7 นั้น มีอยู่ด้วยตัวของมันเอง ไม่มีใครสร้างขึ้น ไม่มีใครเป็นผู้บัญชาให้ใครสร้างขึ้น เที่ยงแท้ไม่แตกดับ คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง ยิ่งกว่านั้นเขากล่าวว่า สภาวะทั้ง 7 นั้น ไม่

เบียดเบียนกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ แสดงว่าสภาวะทั้ง 7 นั้นสามารถจะอยู่รวมกันได้โดยไม่ขัดแย้งกัน แต่ก็ไม่เกื้อกูลกัน สรรพสิ่งเกิดจากการรวมตัวของสภาวะทั้ง 7 นั้น ถ้าเป็นสิ่งไรชีวิตก็คงประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ แต่ถ้าเป็นสิ่งมีชีวิตก็ประกอบด้วยสภาวะทั้ง 7 อย่าง แม้ว่าสิ่งที่เกิดจากการรวมตัวของสภาวะดังกล่าวนี้จะมีการเปลี่ยนแปลง แต่ตัวสภาวะเองเป็นสิ่งที่เที่ยงและไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยประการทั้งปวง

การเชื่อว่ามี “สิ่งเที่ยงแท้ถาวร” จะทำให้เกิดอุปาทานความยึดมั่นถือมั่น โดยเฉพาะเชื่อว่า ถ้าคนเกิดมาเป็นอย่างไร ก็คงเป็นเช่นนั้นเสมอไป ชีวะก็ดวงนั้น สรีระก็ร่างนั้น ทุกคนเป็นอย่างนั้นตลอดไป คนที่เกิดมาเป็นคนก็จะเป็นคนตลอดไป ไม่เปลี่ยนเป็นอย่างอื่น พุดงาย ๆ คนไม่มีวันที่จะเกิดเป็นสัตว์ไปได้ ผู้หญิงผู้ชายก็จะเป็นเพศนั้นเปลี่ยนเพศไม่ได้เลย

ในทำนองเดียวกัน สัตว์ไม่มีวันจะวิวัฒนาการเกิดใหม่ให้กลายเป็นคนได้ เพราะว่าได้เกิดเป็นสัตว์ไปแล้ว ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นได้อีก ในกรณีความดี ความชั่ว คนที่ทำกรรมดีตายไปแล้วเกิดใหม่ก็จะเป็นคนดีตามเดิม หากว่ามีใครทำชั่วเมื่อตายไปแล้ว วิญญาณของเขาก็คงเป็นวิญญาณชั่ว ถึงจะเกิดใหม่ สุดท้ายแล้วก็จะเป็นคนชั่วตามเดิม เพราะที่ชีวะก็ดวงนั้น สรีระก็ร่างนั้น แนวความคิดเช่นนี้ทำให้เกิดความเชื่อว่า มนุษย์ไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ได้ เนื่องจากไม่มีโอกาสได้ทำดีมากขึ้น หรือทำกรรมชั่วแล้วไม่มีโอกาสทำดีลบล้าง

การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงรายละเอียดของลัทธิต่าง ๆ ใว้ นั้น เพื่อป้องกันไม่ให้พระสาวกอธิบายพุทธธรรมในรูปของลัทธิศาสนาอื่น ซึ่งจะก่อให้เกิดผลมาจากคำสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งนี้ เพราะมีตัวอย่างปรากฏในคัมภีร์มัชฌิมนิกายว่า ผู้เป็นสัตสวดาทิน คือถือว่าวิญญาณเป็นสิ่งเที่ยงแท้ หรือถืออาตมันเป็นสิ่งเที่ยงแท้ ได้ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าเรื่องนิพพานเพราะหมดสิ้นกิเลสตัณหา มานะทิฏฐิ แล้วผู้นั้นก็สรุปเอาว่า พระพุทธเจ้าเป็นสัตสวดาทิน คือถือว่าอาตมันเป็นสิ่งเที่ยงแท้ด้วย เป็นอุจเฉทวาทิน คือถืออาตมันว่าขาดสูญด้วย ซึ่งเป็นลักษณะความเชื่อนอกพระพุทธศาสนา

เป็นที่น่าสังเกตว่า ความคิดความเชื่อของมนุษย์ส่วนใหญ่ปรากฏในสองลักษณะนี้ คือเกี่ยวกับอดีตและอนาคต ในวงการศึกษาก็มีส่วนเป็นเช่นนี้ หลายกระบวนวิชาที่ศึกษาย้อนหลัง เช่น ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี มานุษยวิทยา แม้ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องปัจจุบัน แต่ก็มีส่วนหนึ่งที่ศึกษาย้อนหลังถึงประวัติของเรื่องนั้น และอีกฝ่ายหนึ่ง เช่น วิทยาศาสตร์ สืบค้นก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ อย่งไรก็ตาม ความคิดที่ปรากฏในทิฏฐิ 62 นั้น เป็นพวกที่คิดเห็นเกี่ยวกับที่สุดเบื้องปลาย มากกว่าพวกที่คิดปรารภเบื้องต้น

7. ความเห็นผิดเกิดขึ้นได้อย่างไร

พระพุทธเจ้าตรัสถึงที่มาของความเห็นผิดเอาไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่ง ที่เป็นบ่อเกิดของความเห็นผิด และเป็นเหตุเพิ่มพูนความเห็นผิด เหมือนการพิจารณาอย่างมักง่ายเลย เมื่อบุคคลพิจารณาอย่างมักง่าย ความเห็นผิดที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นย่อมเพิ่มพูนยิ่งขึ้น

ความคิดอ่านแบบมักง่าย หมายถึง การไม่สอบสวนถึงบ่อเกิดของสิ่งทั้งหลายให้ชัดเจน พิจารณาสังทั้งหลายแต่เพียงผิวเผินโดยขาดโยนิโสมนสิการ จึงไม่พบเหตุผลในสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง แล้วก็เข้าใจผิด ยึดถือความเข้าใจผิดไปเป็นหลักการของตนเอง ก็ปรากฏเป็นความเห็นผิด

8. โทษของความเห็นผิด

โทษของความเห็นผิดมีทั้งในปัจจุบันและอนาคต เป็นบ่อเกิดความเดือดร้อนแก่มวลมนุษยชาติ ขอให้พิจารณาพุทธพจน์นี้

เมื่อบุคคลมีความเห็นผิด กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เจตนา ความตั้งใจ ความปรารถนา ความคิดอ่านของเขา ย่อมอำนวยสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าชื่นใจ ไม่เป็นประโยชน์ เป็นความทุกข์ เหมือนกับเมล็ดสะเดา เมล็ดบวบขม ที่เพาะไว้ในดินที่ชุ่มชื้น อาหารที่ได้จากดินและจากน้ำก็ตาม ย่อมเป็นส่วนประกอบให้เกิดรสขม ไม่น่าชื่นใจ ไม่น่ายินดี เพราะเป็นพืชที่ขม ฉันทใด ก็ฉันทนั้น

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นสักอย่างหนึ่ง ที่เป็นให้สัตว์ตายไปเกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรก เหมือนความเห็นผิดเลย สัตว์ที่มีความเห็นผิด ย่อมตายไปเกิดในอบายทุกคติ วินิบาต นรก

สมณพราหมณ์ ที่ติดอยู่ในทวิปฏิฐาน 62 ประการ เหล่านั้น ยังมีตัณหา อุปาทาน ภพชาติ และความทุกข์ ตามกระบวนการของหลักปฏิจจสมุปบาท และตรัสว่า พระสาวกของพระองค์ที่รู้ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งความเกิดขึ้น ความดับ คุณและโทษของผัสสะ 6 ตลอดถึงอุปายออกจากผัสสะเหล่านั้น จัดว่าเป็นผู้ชัดแจ้งกว่าสมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด

พระพุทธเจ้าตรัสต่อไปว่า “สมณพราหมณ์เหล่านั้นถูกทวิปฏิฐาน 62 อย่างครอบคลุมนอยู่ เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในทวิปฏิฐานเหล่านั้น เหมือนคนหาปลาใช้แหดักที่คลุมปากหนองเล็ก ผูกปลาตำตุ๊ดตำว่ายอยู่ภายใต้ร่างแหนั้น ฉันทใด สมณพราหมณ์เหล่านั้นก็ฉันทนั้น ติดอยู่ในข่ายของทวิปฏิฐาน 62 ประการ ตายเกิดอยู่ในทวิปฏิฐานเหล่านั้น ไม่พ้นไปได้”

การปลุกฝังทัศนคติที่ผิด เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการที่จะก่อให้เกิดผลเป็นความพินาศ เป็นความทุกข์ตลอดระยะเวลาอันยาวนานทีเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสทักขิ 62 ในพรหมชาลสูตรเพื่อแสดงรายละเอียดของทัศนะต่าง ๆ เรื่องโลก และวิญญาน ย่อมเป็นผลดีต่อพุทธบริษัทที่จะได้เข้าใจความเห็นอันชัดขวางต่อการบรรลุธรรม และได้ทราบถึงหลักการของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา” นั้น มีลักษณะอย่างไร จึงไม่เข้าข่ายหรืออยู่นอกเหนือไปจากลัทธิทั้ง 62 เป็นการกล่าวหาหรือไม่ที่พุทธศาสนาบอกว่า ลัทธิเหล่านั้นเป็นมิจฉาทิฏฐิ พุทธศาสนาใช้อะไรเป็นเกณฑ์การตัดสินแนวความคิดเหล่านั้น เราจะได้อรรถาธิบายต่อไป

9. การดำเนินชีวิตของพุทธศาสนาเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

มัชฌิมาปฏิปทาหรือทางสายกลางในพระพุทธศาสนา คือ ระบบความคิดที่อยู่นอกเหนือจากพรหมชาลสูตร สิ่งที่ทำให้แนวความคิดของพระพุทธศาสนาแตกต่างจากความคิดความเชื่อเหล่านั้นคือ มรรคมีองค์ 8 ได้แก่

1. สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ (Right View) หมายถึง ทัศนะ ความคิดเห็น แนวความคิด ความเชื่อถือที่สอดคล้องกับความเป็นจริง หรือตรงตามสภาวะ
2. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ (Right Thought) หมายถึง ความดำริไตร่ตรอง หรือคิดการต่าง ๆ ที่ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว เป็นไปในทางสร้างสรรค์ประโยชน์สุข เช่น คิดในทางเสียสละ หวังดี มีไมตรี ช่วยเหลือเกื้อกูล และความคิดที่บริสุทธิ์ อิงสัจจะ อิงธรรม ไม่เอนเอียงด้วยความเห็นแก่ตัว ไม่คิดมุ่งร้ายทำลาย หรือคิดจะได้จะเอา
3. สัมมาวาจา วาจาชอบ (Right Speech) คือ การพูด การแสดงออกทางวาจาที่สุจริต ไม่โกหกหลอกลวง ไม่ส่อเสียด ไม่ให้ร้ายป้ายสี ไม่หยาบคาย ไม่เหลวไหล ไม่เพ้อเจ้อเลื่อนลอย แต่สุภาพมีเมตตาชวนให้เกิดความสามัคคีกัน เป็นถ้อยคำที่มีเหตุผล เป็นไปในทางสร้างสรรค์ก่อประโยชน์
4. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ (Right Action) หมายถึง การกระทำที่ดีงาม สุจริต เป็นไปในทางสร้างสรรค์ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่เบียดเบียน ไม่ทำร้ายกัน สร้างความสัมพันธ์ที่ดีงาม ทำให้อยู่ร่วมกันด้วยดี ทำให้สังคมสงบสุข คือ การกระทำหรือทำการต่าง ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้อง หรือไม่เป็นไปเพื่อการทำลายชีวิตร่างกาย การทำลายทรัพย์สินของผู้อื่น การล่วงละเมิดสิทธิในคุ้มครอง หรือของรักของหวงแหนของผู้อื่น
5. สัมมาอาชีพะ เลี้ยงชีพชอบ (Right Livelihood) คือ การประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ผู้อื่น
6. สัมมาวายามะ พยายามชอบ (Right Effort) หมายถึง การเพียรพยายามในทางที่ดีงามชอบธรรม คือ เพียรหลีกเลี่ยงป้องกันสิ่งชั่วร้ายอุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น เพียรละเลิกกำจัดสิ่งชั่วร้ายอุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรสร้างสรรค์สิ่งดีงาม หรืออุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เพิ่มพูนเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป จนเพียบพร้อมไพบุลย์

7. สัมมาสติ ระลึกชอบ (Right Mindfulness) หมายถึง การมีสติกำกับตัว คุมใจไว้ให้อยู่กับสิ่งที่เกี่ยวข้องต้องทำในเวลานั้น ๆ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับงาน ระลึกได้ถึงสิ่งที่ตั้งตาม สิ่งที่เกิดอุปสรรคเป็นประโยชน์ หรือธรรมที่ต้องใช้ในเวลานั้น ๆ เวลานั้น ๆ ไม่หลงไหลเลื่อนลอย ไม่ละเลยหรือปล่อยตัวเผอเรอ โดยเฉพาะสติที่กำกับทันต่อพฤติกรรมของร่างกาย ความรู้สึก สภาพจิตใจ และความนึกคิดของตน ไม่ปล่อยให้อารมณ์ที่เข้ายวนหรือยั่วมาอุดกระชากให้หลุดหลงไปเสีย

8. สัมมาสมาธิ จิตมั่นชอบ (Right Concentration) หมายถึง ความมีจิตตั้งมั่น จิตใจดำเนินอยู่ในกิจในงาน หรือในสิ่งที่กำหนดได้สม่ำเสมอ แน่วแน่เป็นอันหนึ่งอันเดียว สงบไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก หวั่นไหว บริสุทธิ์ ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว นุ่มนวล ผ่อนคลาย ไม่เครียดกระด้าง เข้มแข็ง เอาจาน ไม่หุดหู่ท้อแท้ พร้อมทั้งจะใช้งานทางปัญญาอย่างได้ผลดี

มรรคมีองค์ 8 เป็นทางสายเดียวซึ่งมีส่วนประกอบ 8 อย่าง เปรียบเหมือนทางหลวงที่สมบูรณ์ ต้องมีอะไรหลายอย่างประกอบกันเข้าจึงสำเร็จเป็นถนนได้ เช่น มีดิน กรวด ทราย หิน ลูกธัญ ทรายหรือคอนกรีต เป็นชั้นลำดับขึ้นมาจนถึงผิวทาง รวมเป็นตัวถนนหรือพื้นถนน มีขอบคัน เส้นแนว ความเอียงเทของที่ลาดชันโค้งเลี้ยว มีสัญญาณ เครื่องหมาย ป้ายบอกทิศทาง ระยะทาง และสถานที่เป็นต้น ถนนประกอบด้วยส่วนประกอบเหล่านี้ทั้งหมด และผู้ขับรถเดินทางย่อมอาศัยส่วนประกอบเหล่านี้ทุกอย่างไปพร้อม ๆ กัน ฉะนั้น มรรคก็ประกอบขึ้นด้วยองค์ 8 ประการรวมกัน และผู้ปฏิบัติธรรมก็ต้องใช้องค์ทั้ง 8 ของมรรคเนื่องกันไปโดยตลอด ฉะนั้น ระบบทางสายกลางในพุทธศาสนา 8 ทาง สรุปลงเป็นหลักไตรสิกขา คือ

1. อธิศีลสิกขา คือ การศึกษาด้านที่ฝึกปรือให้เกิดมีสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ เจริญองงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางความประพฤติ วินัย และความสัมพันธภาพสังคมถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแก่การสร้างเสริมคุณภาพจิตได้ดี

2. อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาด้านหรือขั้นตอนที่ฝึกปรือให้เกิดมี สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เจริญองงามขึ้น จนบุคคลมีความพร้อมทางคุณธรรม มีคุณภาพจิต สมรรถภาพจิตและสุขภาพจิตพัฒนาถึงมาตรฐานของอารยชน เป็นพื้นฐานแห่งการพัฒนาปัญญาได้ดี

3. อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาด้านที่ทำให้เกิดมี สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ เจริญองงามขึ้นจนบุคคลมีความพร้อมทางปัญญาถึงมาตรฐานของอารยชน สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา มีจิตใจผ่องใส เบิกบาน ไร้ทุกข์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นต่าง ๆ เป็นอิสระเสรีด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม ปัจจัยเบื้องต้นที่จะนำไปสู่ทางสายกลางในพุทธศาสนาต้องมีกัลยาณมิตร ซึ่งจะช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ และปัจจัยสำคัญ 2 ประการ คือ ปรโตโฆสะ แปลว่า เสียงจากผู้อื่น หรือการกระตุ้นชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด คำชี้แจงอธิบายจากผู้อื่น ตลอดจนการเรียนรู้อะไรจากแหล่งต่าง ๆ ผู้ที่จะทำหน้าที่เป็นปรโตโฆสะ ได้แก่ ครู อาจารย์ พ่อแม่ เป็นต้น และโยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำในใจโดยแยบคาย หรือคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด หรือคิดเป็น หมายถึง การคิดอย่างมีระเบียบ

หรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือ การรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ เช่น ตามที่สิ่งนั้น ๆ
มันเป็นของมัน โดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย

จากระบบความคิดตามทางสายกลางในพุทธศาสนา ทำให้ทราบได้ว่า ระบบความคิดจะ
แตกต่างจากลัทธิทั้งหลายในพรหมชาลสูตรอย่างชัดเจน คือ พุทธศาสนาไม่ถือว่า มีสิ่งที่สูญสิ้น หรือไม่ถือ
ว่ามีสิ่งที่คงทนอยู่อย่างถาวรไม่เปลี่ยนแปลง แต่สิ่งที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญก็คือ สรรพสิ่งในโลกนี้ มี
ความสัมพันธ์กันเป็นห่วงโซ่สืบเนื่องสัมพันธ์กันเป็นเหตุปัจจัย ความมีหรือไม่มีขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยเป็น
สำคัญ แนวความคิดของพุทธศาสนาจึงเป็นเช่นกับ

ไม้ท่อนหนึ่ง ถูกทิ้งลงคลอง แล้วมันก็ไหลไปตามน้ำในคลองนั้น มันไม่ติดอยู่ฝั่งโน้น ฝั่งนี้ มันก็
จะไหลไปตามคลองอยู่เรื่อยไป จนกว่าจะถึงทะเลใหญ่ พระพุทธเจ้าตรัสทางสายกลางหรือมรรคให้เราเดิน
ตามกระแสที่ถูกต้อง ให้พ้นจากสิ่งที่สุดโต่งทั้งสองคือ ทางอันไม่ใช่ที่สมณะจะเดินไปได้แก่ กามสุขัลลิกานุ
โยคกับอัตตกิลมถานุโยค อันนี้แหละเรียกว่า ฝั่ง ฝั่งทั้งสองข้างของแม่น้ำก็คือทางสุดโต่ง ท่อนไม้ที่ปล่อยไป
ตามคลอง ตามกระแสน้ำก็คือ จิตของเรา ท่อนไม้ไม่ติดอยู่ที่ฝั่งโน้นหรือฝั่งนี้ ก็จะไหลลงสู่ทะเลใหญ่ ซึ่งก็คือ
จิตของเราไม่ข้องเกี่ยวกับฝั่งทั้งสอง สุดท้ายแล้วจะเข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพาน

294.3

4346พ

ด. 7

269404

บทที่ 3

การเกิด การตาย

การเกิดตามทัศนะของพุทธศาสนา

กระบวนการเกิดของมนุษย์ตามธรรมชาติในทัศนะของพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน**มหาตันหาสังขยสูตร** มีข้อความว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย 3 ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดายังไม่มีระดูและคันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้

ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้

แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกันมารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏเมื่อนั้น เพราะปัจจัย 3 ประการประชุมกันพร้อมอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้

มารดาเยอมรักษาทารกในครรภ์นั้น 9 เดือนบ้าง 10 เดือนบ้าง จึงคลอดทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นด้วยความกังวลใจมาก และเลี้ยงทารกผู้เป็นภาระหนักนั้นซึ่งเกิดขึ้นแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความห่วงใยมาก

พุทธพจน์ข้างต้นแสดงว่าปัจจัยสำคัญซึ่งก่อให้เกิดเป็นชีวิตมนุษย์ขึ้นได้ต้องประกอบด้วยองค์ 3 ประการ ได้แก่ 1. การมีเพศสัมพันธ์ระหว่างมารดาบิดา 2. มารดามีระดู 3. มีปฏิสนธิวิญญานมาปฏิสนธิองค์ประกอบทั้ง 3 พรั่งพร้อมกันเมื่อใดถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตทันที ถ้าปราศจากองค์ประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ชีวิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ พุทธศาสนาเรียกชีวิตอีกอย่างหนึ่งว่า “นามรูป” แยกเป็น 2 อย่างได้แก่ รูปหรือร่างกาย เป็นวัตถุได้มาจากความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างบิดา (Sperm) มารดา (ระยะไข่สุก) เรียกว่า “รูปธรรม” ดังข้อความในมงคลสูตรตอนว่าด้วยการบำรุงบิดามารดาที่ว่า มารดาบิดาทำให้นุตรเกิดขึ้นมา และเป็นผู้ให้ชีวิต ส่วนชีวิตฝ่ายจิตหรือวิญญาน เป็นนาม เรียกว่า “นามธรรม” เกิดจากปฏิสนธิวิญญาน ดังนั้นชีวิตจึงมีองค์ประกอบ 2 ส่วนสำคัญคือ กายกับจิตหรือรูปกับนาม รูปกับนามพุทธศาสนาอธิบายว่าเกิดขึ้นพร้อมกัน ดังข้อความใน**มหานิทานสูตร**ว่า

เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี นามรูปมีได้ด้วยเหตุผลต่อไปนี้ ถ้าวิญญานไม่หยั่งลงในท้องมารดา นามรูปจะก่อตัวขึ้นในท้องมารดาไม่ได้เลย ถ้าวิญญานเด็กชายหรือเด็กหญิงผู้เยาว์วัยขาดความสืบทอดนามรูปก็เจริญงอกงามไม่ได้ เพราะเหตุนี้ นามรูปเป็นปัจจัยวิญญานจึงมี

กระบวนการเกิดของชีวิตระหว่างรูปกันนามไม่แยกกันเด็ดขาดว่า อะไรเกิดขึ้นก่อนหรือเกิดทีหลัง ทั้งสองอย่างเกิดขึ้นพร้อมกัน ซึ่งสอดคล้องกับมติในมิลินทปัญหา (นามรูปปัญหา) ดังข้อความอธิบายว่า

นามอย่างเดียวกัไม่ปฏิสนธิ รูปอย่างเดียวกัไม่ปฏิสนธิ เพราะกรรมเหล่านี้
นั้นอาศัยกันและกันเกิดขึ้น

ข้อความจาก**มหานิทานสูตร**และปัญหาว่าด้วยนามรูปในมิลินทปัญหาเป็นหลักฐานชี้ชัดว่า ร่างกายกับจิตใจซึ่งเป็นส่วนประกอบของชีวิตนั้นเกิดขึ้นพร้อมกัน ต่อไปจะเป็นการศึกษาขั้นตอนและ พัฒนาการของชีวิตตามทัศนะของพุทธศาสนาโดยละเอียด

ขั้นตอนและพัฒนาการของชีวิต

องค์ประกอบ 3 ประการได้แก่ มารดาบิดามีความสัมพันธ์ทางเพศ มารดาอยู่ในช่วงไข่มุกพร้อมที่จะ ตั้งครรภ์ และคันธัพพะหยั่งลงในครรภ์แล้ว ทั้ง 3 ประการนั้นคือเหตุปัจจัยซึ่งก่อให้เกิดชีวิตมนุษย์ขึ้นมา คันธัพ พะหรือปฏิสนธิวิญญานที่จะมาเกิดในครรภ์ของมารดานั้น อาจจะเป็นสัตว์นรกก็ได้ เป็นสัตว์เดรัจฉานก็ได้ เป็น เทวดาก็ได้ หรือเป็นพรหมก็ได้ซึ่งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกรรม (ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก) นั้นหมายถึงว่า กรรมเป็นเครื่องบ่งชี้โดยอัตโนมัติว่า ในขณะที่นั้น สัตว์ใด (ที่สิ้นกรรม สิ้นวิบากอันจะพึงรับแล้ว) จะได้รับโอกาส การเกิดมาเป็นมนุษย์ ชีวิตมนุษย์นับตั้งแต่จุดแรกเริ่มจนกระทั่งคลอดออกมาจากครรภ์มารดา พุทธศาสนา อธิบายพัฒนาการของชีวิตทางกายภาพเอาไว้อย่างลึกซึ้งและน่าสนใจอย่างยิ่ง ดังพุทธพจน์ใน**สังยุตตนิกาย**มี ข้อความว่า

ร่างกายนี้แรกเริ่มเป็นกลละก่อน จากกลละเกิดเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะ เกิดเป็นเปสิ (ชิ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นขณะ (เป็นก้อน) จากขณะเกิดเป็นปุม 5 ปุม ต่อจากนั้น ผม ขน และเล็บ จึงเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้น บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็ยังอรรถภาพให้เป็นไปในครรภ์ด้วยข้าวน้ำโภชนาหารอย่างนั้น

พุทธพจน์บทนี้แสดงถึงพัฒนาการชีวิตทางกายภาพที่อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเริ่มตั้งแต่จุดที่เล็กที่สุด เรียกว่า กลละ ต่อจากนั้นเป็น อัพพุทะ เปสิ ขณะ และปัญจสาขาตามลำดับ จนกระทั่งเกิดผม ขนและเล็บ กลายเป็นรูปร่างของมนุษย์ที่สมบูรณ์ มารดาบริโภคสิ่งใดเข้าไป สิ่งนั้นกลายเป็นอาหารหล่อเลี้ยงชีวิต จนกว่า จะถึงกำหนดคลอดซึ่งใช้ระยะเวลา 9 เดือนเศษ ในคัมภีร์**สารัตถปกาสินี** อรรถกถาสังยุตตนิกาย อธิบาย รายละเอียดของพัฒนาการชีวิตดังนี้

| ขั้นที่ 1 เป็นกลละ มีลักษณะเป็นหยดโลหิตขนาดเล็กผ่องใสบริสุทธิ์ ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า แต่เพื่อให้เห็นว่าเล็กขนาดไหน? พระอรรถกถาจารย์จึงอุปมา กลละ ว่า เหมือนเอาขนแกะจุ่มลงไป

น้ำมันงาแล้วยกขึ้นสลด น้ำมันงาที่ติดอยู่ปลายขนแกะซึ่งมีประมาณน้อยนิดนั้นแหละเป็นประมาณแห่งขนาดของกลละ กลละนี้จะดำรงอยู่ 7 วัน พอถึงวันที่ 8 จะพัฒนาเข้าสู่ชั้นอัพพุทะ

ชั้นที่ 2 เป็นอัพพุทะ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า มีลักษณะเป็นโลหิตชั้น มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ อัพพุทะจะค่อย ๆ พัฒนาไป 7 วัน พอถึงวันที่ 8 เข้าสู่ชั้น เปลี

ชั้นที่ 3 เป็นเปลี เปลีมีลักษณะเป็นชั้นเนื้อ แต่ยังมีสภาพเหลวอยู่เหมือนก้อนดินบุกเหลว มีสีแดงเรื่อ ชั้นเปลีใช้เวลาพัฒนาอยู่ 7 วัน พอถึงวันที่ 8 เข้าสู่ชั้น ฆนะ

ชั้นที่ 4 เป็นฆนะ ฆนะมีลักษณะเป็นก้อนเนื้อ เป็นแห้งทึบและมีสีแดงจัดขนาดเท่าไข่ไก่ ฆนะใช้เวลาพัฒนาอยู่ 7 วัน ถึงวันที่ 8 ก็จะเป็น ปัญญาสาขา

ชั้นที่ 5 เป็นปัญญาสาขา ชั้นนี้เป็นก้อนเนื้อในครรภ์ของมารดา เริ่มปรากฏเป็นปุ่ม 5 ปุ่ม ทั้ง 5 ปุ่มนี้พัฒนาต่อไปอีก ปุ่มหนึ่งจะเป็นศีรษะ 2 ปุ่มต่อมาจะเป็นแขนทั้ง 2 ข้าง และ 2 ปุ่มสุดท้ายจะเป็นขาทั้ง 2 ข้าง

ถ้านับเวลาเป็นสัปดาห์จากจุดเริ่มต้นเป็นกลละจนถึงชั้นเป็นปัญญาสาขาในสัปดาห์ที่ 5 สตรีผู้เป็นมารดาได้ตั้งครรภ์มาแล้วเดือนเศษ ต่อจากนั้นร่างกายของทารกในครรภ์ก็จะพัฒนาไปตามลำดับจนกระทั่งมีอวัยวะต่าง ๆ ครบบริบูรณ์ ทารกจะอยู่ในครรภ์ประมาณ 42 สัปดาห์ ซึ่งเท่ากับ 9 เดือน 24 วัน แล้วจึงคลอดออกมาสู่โลกภายนอก

มีข้อที่น่าสนใจอย่างยิ่งเกี่ยวกับคำว่า "กลละ" ซึ่งพุทธศาสนานักถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตทางกายภาพ ชีวิตขณะเป็นกลละพระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายว่า

กลละถ้าเป็นศัพท์ที่ใช้ในความหมายทั่วไปก็จะได้แก่ พวกเมือก พวกโคลนตม แต่ถ้าใช้ในความหมายเกี่ยวกับชีวิตก็เรียกอย่างนั้น เพราะกลละมีลักษณะเป็นเมือกหรือเหมือนอย่างน้ำโคลนและ ๆ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า กลละเป็นหยาดน้ำใส เป็นหยดที่เล็กมาก จนสมัยนั้นไม่สามารถบอกได้ว่าเล็กอย่างไร เพราะไม่มีเครื่องมือวัดความละเอียดถึงขนาดที่ว่าพิเศษส่วนเท่าไรของมิลลิเมตร เซนติเมตร หรือของนิ้ว ท่านเลยใช้วิธีอุปมาว่า หยาดน้ำใส กลละนี้มีขนาดเล็กเหลือเกิน เหมือนอย่างเอาขนจามรีมา จามรีที่เป็นสัตว์อยู่ทางเขาหิมาลัยซึ่งมีขนที่ละเอียดมาก เอาขนจามรีมาเส้นหนึ่งมาจุ่มน้ำมันงา แล้วก็สลดเจ็ดครั้ง แม้จะสลดเจ็ดครั้งแล้วมันก็ยังเหลือติดอยู่นิดหนึ่ง ซึ่งเล็กเหลือเกิน ท่านบอกว่านี้แหละเป็นขนาดของกลละ ชีวิตในช่วงเจ็ดวันแรกจะเป็นกลละก่อน

พุทธศาสนาอธิบายกระบวนการเกิดชีวิตโดยไม่อิงอาศัยความรู้ทางวิทยาศาสตร์ซึ่งอาศัยเทคโนโลยีประเภทต่าง ๆ เป็นเครื่องมือขึ้นนำองค์ความรู้ แต่อาศัยการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าผู้มี "ปัญญาญาณ" ส่องสว่างทุกเรื่องเป็นเครื่องมือ ปัจจุบันนี้วิวัฒนาการของโลกเจริญขึ้นตามลำดับ ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ทำให้สามารถตรวจสอบกระบวนการเกิดของมนุษย์ฝ่ายรูปธรรมได้อย่างละเอียด ชัดเจน แต่มองอีกมุมหนึ่ง

กลับเป็นบทพิสูจน์ที่สอดรับและส่งเสริมพุทธทัศน์อย่างน่าอัศจรรย์ ดังวิทยาศาสตร์อธิบายจุดเริ่มต้นชีวิตมนุษย์ว่า

“สิ่งมีชีวิต” ทั้งปวงไม่ว่าคน สัตว์ ต้นไม้ หรือจุลินทรีย์ประกอบขึ้นมาด้วย“เซลล์ (cell)” และกล่าวถึงสิ่งมีชีวิตทั้งปวงเริ่มต้นด้วยเซลล์เซลล์เดียว และเซลล์ย่อมเกิดจากเซลล์ที่มีอยู่ก่อน คำว่า เซลล์ (cell) เป็นสารพิเศษชนิดหนึ่งมีชื่อเรียกว่า โปรโตพลาสซึม (protoplasm) นักวิทยาศาสตร์แปลคำว่า โปรโตพลาสซึม (protoplasm)ว่า “ปฐมชีวิต” คำว่า เซลล์กับโปรโตพลาสซึม (protoplasm) เป็นไวพจน์ของกันและกันคือใช้แทนกันได้ ดังนั้นนักวิทยาศาสตร์อธิบายว่า “โปรโตพลาสซึม (protoplasm) ตามธรรมชาติไม่เคยปรากฏว่าอยู่ในรูปอื่น นอกไปจากเซลล์ เซลล์ในความหมายทางชีววิทยาก็ไม่เคย ปรากฏว่าเป็นสิ่งอื่น นอกไปจาก โปรโตพลาสซึม (protoplasm)” พุทธศาสนาอธิบายว่า กลละใสเหมือนเนยใส ไม่ขุ่นมัว คำว่าใสมีอยู่ 2 ชนิดคือ “โปร่งใส (transparent)” และ “โปร่งแสง (translucent)” โปร่งใส (transparent) หมายความว่าถึงลักษณะที่สิ่งใดก็ตามให้แสงผ่านได้ และยอมให้เห็นได้ด้วย แต่ถ้าสิ่งใดยอมให้แสงผ่านได้ แต่ไม่ยอมให้แสงผ่านได้ สิ่งนั้นเรียกว่ามีลักษณะโปร่งแสง (translucent) กลละที่พระอรหันตภิกษุอธิบายไว้ก็น่าจะมีลักษณะโปร่งแสง (translucent) เพราะคำว่า “ไม่ขุ่นมัว” ย้ำเน้นว่า กลละยอมให้แสงผ่านไปได้มาก ๆ ด้วย

คราวนี้มาพิจารณาดูโปรโตพลาสซึม (protoplasm) บ้าง จากคำอธิบายทางวิทยาศาสตร์แสดงให้เห็นว่าโปรโตพลาสซึม (protoplasm) มีความใส เช่น

1. เพราะความใสของโปรโตพลาสซึม (protoplasm) การศึกษาเซลล์ (cell) ที่มีชีวิตโดยกล้องจุลทัศน์ในศตวรรษก่อนหน้านี้นี้จึงแทบเป็นไปได้ นักวิทยาศาสตร์ในศตวรรษก่อนศึกษาเซลล์ (cell) ด้วยการย้อมสี ซึ่งทำให้เซลล์ (cell) เปลี่ยนจากลักษณะโปร่งแสงเป็นทึบแสง

2. เพราะความใสของโปรโตพลาสซึม (protoplasm) กล้องจุลทัศน์ธรรมดาไม่สามารถทำให้เห็นเซลล์ที่มีอย่างชัดเจนได้ เซลล์จึงต้องถูกย้อมสีดังกล่าวในข้อหนึ่ง แต่การย้อมสีทำให้เซลล์ตาย การศึกษาเซลล์ที่มีชีวิตต้องอนุมานจากเซลล์ที่ตายแล้ว อย่างไรก็ตาม มีนักวิทยาศาสตร์สามารถประดิษฐ์กล้องจุลทัศน์ทำให้สามารถมองเห็นเซลล์ที่มีชีวิตได้ เมื่อประมาณกลางศตวรรษที่ 20 นี้เอง กล้องนี้มีชื่อเรียกว่า “เฟส คอนทราสต์ ไมโครสโคป (phase contrast microscope)”

สรุปได้ว่า กลละและโปรโตพลาสซึม (protoplasm) มีลักษณะที่เหมือนกันอย่างหนึ่งคือ “ใส ไม่ขุ่นมัว” ผู้เขียนเสนอทัศนะของนักวิทยาศาสตร์ว่าด้วย “ปฐมชีวิต” เพื่อเทียบให้เห็นว่า กลละมีขนาดเล็กมากเพียงใด จากการศึกษาด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์กลายเป็นเครื่องพิสูจน์ให้ทราบว่า ศาสตร์ของพุทธศาสนาเป็นอภาลิง (อยู่พ้นเลยกาลเวลา) อีกทั้งยังพิสูจน์ได้เสมอ

ตามหลักชีววิทยากล่าวถึงกำเนิดของมนุษย์ ซึ่งสอดคล้องและเป็นหลักฐานรับรองมติของพุทธศาสนาดังนี้

ระยะ 2 สัปดาห์แรก เมื่อไข่ของมารดาถูกสเปิร์ม (Sperm) ของบิดาผสมกันแล้ว (Fertilized ovum) หรือที่เรียกกันตามทัศนะของพุทธศาสนาว่า “กลละ” คือรูปที่ปรากฏขึ้นมาในขณะปฏิสนธิ นั้น จะบังเกิดเป็นก้อนเซลล์แบ่งตัวออกเป็นช่องและมีถุงเกิดขึ้นเรียกว่า โยแซ็ก (Yolk sac) หรือที่เรียกว่า “ฟองน้ำ”

สัปดาห์ที่ 3 จะมีลำตัว ปุ่มแขนขาและศีรษะเกิดขึ้นเรียกว่า “ปุ่มทังห้า” ตรงกับหลักพุทธศาสนา

สัปดาห์ที่ 4 มีการเจริญเติบโตของลำตัว แขน ขา ศีรษะ ตลอดจน ตา หู จมูก เกิดเป็นปุ่มขึ้นชัดเจน ในระยะนี้ลำตัวของเด็กจะมีความยาวประมาณ 7-10 เซนติเมตร

ในเดือนที่ 2 ครั้งแรกของเดือนไม่มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ มากนัก นอกจากค่อยเจริญเติบโตตามลำดับ จนถึงเดือนที่ 2 เริ่มมีลักษณะโตคล้ายคน คือมีลำตัวยาวและงอ ตา หู จมูกก็เริ่มเล็กลง ส่วนแขน ขาวาวขึ้น ลำตัวเห็นได้ชัดเจน อวัยวะสืบพันธุ์เริ่มปรากฏให้เห็น แต่ยังไม่ชัดเจนมากนัก

ในเดือนที่ 3 รูปร่างลักษณะเด่นชัดขึ้น จะมีขนาดโตเท่าไข่มุก จุดกำเนิดของกระดูกก็เริ่มปรากฏในเดือนที่ 3 นี้เอง ขน เล็บมือ เล็บเท้า และอวัยวะสืบพันธุ์เริ่มปรากฏชัดเจนว่าเป็นเพศหญิงหรือชาย ในเดือนนี้เองเด็กเริ่มเคลื่อนไหว คือดิ้นได้แต่ไม่มากนัก

ในเดือนที่ 4 ช่วงปลายเดือนตัวเด็กจะโตขึ้น มีความยาวประมาณ 10-17 เซนติเมตร น้ำหนักประมาณ 120 กรัม อวัยวะสืบพันธุ์เด่นชัดขึ้น

ในเดือนที่ 5 เด็กก็โตขึ้นเป็นลำดับมีลำตัวยาวประมาณ 18-27 เซนติเมตร น้ำหนักประมาณ 280 กรัม ผมเริ่มมีขึ้นที่ศีรษะ

ในเดือนที่ 6 ช่วงปลายเดือน ลำตัวจะยาวขึ้นประมาณ 28-35 เซนติเมตร น้ำหนักประมาณ 600-650 กรัม ผิวหนังเหี่ยวย่น มีไขมันประปรายตามตัว

ในเดือนที่ 7 ลำตัวยาวประมาณ 35-38 เซนติเมตร น้ำหนัก 1,200 กรัม ลำตัวเรียวเล็กและยาวขึ้น ผิวหนังในระยะนี้บางใสเป็นสีแดง มีไขมันเต็มไปหมด เด็กที่คลอดออกมาในเดือนนี้อาจมีชีวิตรอดอยู่ได้ไม่นาน ถ้าได้รับการดูแลรักษาที่ถูกต้องเป็นอย่างดี อาจมีชีวิตรอดอยู่ได้จนโต

ในเดือนที่ 8 ลำตัวยาวประมาณ 42 เซนติเมตร น้ำหนัก 1,900 กรัม ลักษณะเด็กในเดือนนี้คล้ายคนแก่หง่อม ผิวหนังเหี่ยวย่นมีสีแดง

ในเดือนที่ 9 ตัวเด็กยาวประมาณ 49 เซนติเมตร น้ำหนัก 2,500-3,000 กรัม เริ่มมีเนื้อหนังอุ่มเอิบ

เดือนที่ 10 จะเติบโตเต็มที่ และคลอดออกมาสู่โลกภายนอกได้โดยสมบูรณ์ เมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นว่า พุทธศาสนาและหลักการเกิดตามวิทยาศาสตร์ถูกต้องตรงกัน เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดาเจริญเติบโตขึ้นมาเป็นลำดับ จนคลอดออกมาสู่โลกภายนอก

กระบวนการเกิดตามหลักวิชาทางวิทยาศาสตร์ ก็แบ่งขั้นตอนและความเปลี่ยนแปลงของชีวิตออกเป็นคราวละ 1 สัปดาห์ใน 5 สัปดาห์แรกเช่นกัน ดังนี้

สัปดาห์ที่ 1 ระยะเวลาเฉลี่ย หมายถึง ระยะเวลาแห่งการแบ่งเซลล์

สัปดาห์ที่ 2 ระยะเวลาสทูล่า หมายถึง ระยะเวลาแห่งการปลูฝังตัวเองลงในเนื้อเยื่อของแม่

สัปดาห์ที่ 3 ระยะเวลาแย้มแลยร์ หมายถึง ระยะเวลาการเป็นเนื้อเยื่อ 3 ชั้นที่จะเป็นมนุษย์ทั้งตัวต่อไป

สัปดาห์ที่ 4 ระยะเวลาซอมไมท์ หมายถึง ระยะเวลาแห่งการเริ่มสร้างอวัยวะต่าง ๆ

สัปดาห์ที่ 5 ระยะเวลาแห่งความปรากฏครบของอวัยวะต่าง ๆ จนถึงสัปดาห์ที่ 8 ก็จะเห็นเป็นเด็กอ่อนที่สมบูรณ์

ช่วงระยะ 5 สัปดาห์ของการเริ่มต้นชีวิตเทียบกับ 5 ระยะตามโลกทัศน์ของพุทธศาสนา กล่าวคือ เป็นกลละ เป็นอัพพุทะ เป็นเปสิ เป็นขณะ และเป็นบัญญัติสาขา

กำเนิดของสัตว์โลก 4 ประเภท

พุทธศาสนาแสดงกระบวนการเกิดของสัตว์ทั้งหลายมี 4 ประเภท คือ

1. อัญหชะ หมายถึง เกิดในไข่ สัตว์บางประเภทเกิดเป็นฟองไข่ก่อน พอครบกำหนดตามระยะเวลา ก็จะกะเทาะเปลือกไข่ออกมา แล้วเจริญเติบโตตามลำดับ เช่น นก กา ไก่ และงู

2. ชลาพุชะ หมายถึง เกิดในครรภ์ สัตว์บางประเภทเกิดในครรภ์ แล้วจึงคลอดออกมาเป็นตัว เช่น มนุษย์ ช้าง วัว และควาย

3. สังเสทชะ หมายถึง เกิดในถ้ำโคลนหรือที่ชื้นแฉะ สัตว์บางประเภทอาศัยสิ่งโสโครก ของมดปูเน่า มีกลิ่นเหม็นเป็นที่เกิด ได้แก่ แบคทีเรีย ไวรัส และเชื้อรา เป็นต้น

4. โอบปาติกะ หมายถึง เกิดผุดขึ้นทันทีทันใด สัตว์บางประเภทเกิดขึ้นโตทันทีทันใด ด้วยอำนาจบุญและบาป ได้แก่ มนุษย์บางจำพวก เทวดา เปรต

การเกิดขึ้นมีรูปร่างโตทันทีทันใดโดยไม่อาศัยการมีเพศสัมพันธ์ระหว่างบิดามารดาของสัตว์ประเภทโอบปาติกะ ก็เพื่อให้ทันเสวยผลแห่งกรรมดีและกรรมชั่ว ซึ่งเกิดขึ้นทันทีเช่นเดียวกันหลังจากมนุษย์เสียชีวิตไปสู่ปรโลกแล้ว

องค์ประกอบของชีวิต

ชีวิตมนุษย์ที่ก่อกำเนิดขึ้นมาด้วยองค์ประกอบ 2 ส่วนสำคัญ ได้แก่ ฝ่ายรูปธรรม และฝ่ายนามธรรม พุทธศาสนามีลักษณะสำคัญประการหนึ่งเรียกว่า "วิภาษวาที" คืออธิบายแยกแยะตัดทอนส่วนประกอบของสิ่งทั้งหลายแยกออกไปให้เห็นความว่างเปล่า ทั้งนี้ก็เพื่อย้ำเน้นหลักอนัตตา ปลดปล่อยจิตใจจากพันธนาการแห่งความยึดมั่นถือมั่นว่าตัวกู-ของกู (อะหังการ-มะมังการ) ให้เป็นอิสระ ปลอดโปร่งจากความทุกข์ที่เนื่องด้วยความยึดติด ดังนั้นจึงอธิบายองค์ประกอบของชีวิตหลายลักษณะ เช่น ชีวิตในลักษณะของอายตนะและธาตุ ชีวิตประกอบด้วยธาตุพื้นฐาน 4 ชีวิตประกอบด้วยชั้น 5 ในวิธานิพนธ์นี้ผู้เขียนจะนำเสนอเพียง 2 แห่งเท่านั้น ได้แก่ มนุษย์ในลักษณะของธาตุ 4 และมนุษย์ในลักษณะของชั้น 5

มนุษย์ในลักษณะของธาตุ 4

พุทธศาสนาอธิบายส่วนประกอบของร่างกายมนุษย์ในอีกลักษณะหนึ่งว่า ประกอบด้วยธาตุ 4 ซึ่งเรียกว่า มหาภูตรูป 4 คือ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) วาโยธาตุ (ธาตุลม) แต่ละธาตุปรากฏตามร่างกายมนุษย์ดังพุทธพจน์ว่า

ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน)

ดูกรภิกษุ ก็ปฐวีธาตุเป็นไฉน คือ ปฐวีภายในก็มี ภายในนอกก็มี ก็ปฐวีธาตุภายในเป็นอย่างไร ได้แก่ สิ่งที่แค้นแข็ง กำหนดได้มีในตน อาศัยตนคือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่แค้นแข็งกำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า ปฐวีภายใน

อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ)

ดูกรภิกษุ ก็อาโปธาตุเป็นไฉน คืออาโปธาตุภายในก็มี ภายในนอกก็มี ก็อาโปธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่เอิบอาบ ซึมซาบไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือเสลด น้ำเหลือง เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ที่เอิบอาบ ซึมซาบไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า อาโปธาตุภายใน

เตโชธาตุ (ธาตุไฟ)

ดูกรภิกษุ ก็เตโชธาตุเป็นไฉน คือเตโชธาตุภายในก็มี ภายในนอกก็มี ก็เตโชธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่อบอุ่น ถึงความร่ำร้อน กำหนดมีในตน คือ ธาตุที่เป็นเครื่องยังกายให้อบอุ่น ยังกายให้ทรุดโทรม ยังกายในกระวนกระวาย และธาตุที่เป็นเหตุให้ของที่กิน ที่ดื่ม ที่

เคี้ยว ที่ลิ้มแล้วถึงความย่อยไปก็ดี หรือแม้สิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่อบอุ้ม ถึงความเว้าร้อน กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า เตโชธาตุภายใน

วาโยธาตุ (ธาตุลม)

ดูกรภิกษุ กิ่วาโยธาตุเป็นไฉน คือวาโยธาตุภายในก็มี ภายนอกก็มี กิ่วาโยธาตุภายในเป็นไฉน ได้แก่ สิ่งที่พัดผันไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน คือ ลมพัด ขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจออก ลมหายใจเข้า หรือแม้ว่าสิ่งอื่นไม่ว่าชนิดใด ๆ ที่พัดผันไป กำหนดได้ มีในตน อาศัยตน นี้เรียกว่า วาโยธาตุภายใน

พุทธานิบายเกี่ยวกับธาตุพื้นฐานทั้ง 4 ประการนี้ ประกอบขึ้นเป็นร่างกายของมนุษย์ ซึ่งมีทั้งส่วนที่มีลักษณะแข็ง เช่น กระดูกตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย บางส่วนก็มีลักษณะอ่อนนุ่มเป็นของเหลว เช่น น้ำที่เอิบอาบซึบซาบ หรือส่วนที่เป็นไออุ่น เช่น ไฟ นอกจากร่างกายของมนุษย์จะประกอบด้วยธาตุ 4 แล้ว พุทธศาสนายังแสดงทัศนะต่อไปว่ามหาภูตรูป 4 (รูปใหญ่ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม) ซึ่งเป็นรูปหลักมีรูปที่อิงอาศัยอยู่ 24 ชนิด เรียกว่า อูปาทयरูป ได้แก่

1. **ปสาทรูป** มี 5 ชนิด ได้แก่
 - ก) **จักขุปสาทรูป**
 - ข) **โสตปสาทรูป**
 - ค) **ฆานปสาทรูป**
 - ง) **ชีวหาปสาทรูป**
 - จ) **กายปสาทรูป**
2. **โคจรรูปหรือวิสัยรูป** มี 5 ชนิด ได้แก่
 - ก) **รูป** คือสิ่งที่ปรากฏให้เห็นทางตา
 - ข) **สีททรูป** คือเสียงที่ปรากฏทางหู
 - ค) **คันธรูป** คือกลิ่นที่ปรากฏทางจมูก
 - ง) **รสรูป** คือรสที่ปรากฏทางลิ้น
 - จ) **โณภูริัพพะ** (ไม่นับเข้าจำนวนเพราะตรงกับปฏิวัติ เตโช วาโย ซึ่งเป็นมหาภูตรูป)
3. **ภาวรูป** มี 2 ชนิด ได้แก่
 - ก) **อิตถิภาวรูป** คือความเป็นหญิง

ข) **บุริสภาวะรูป** คือความเป็นชาย

4. **หทัยรูป** มี 1 คือหทัยวัตถุ หัวใจ

5. **ชีวิตรูป** มี 1 คือชีวิตินทรีย์ที่รักษารูปให้เป็นอยู่

6. **อาหารรูป** มี 1 คือกวมพิงการอาหาร อาหารที่กินเกิดเป็นโอชา

7. **ปริเฉทรูป** มี 1 คืออากาศ ช่องว่างต่าง ๆ ที่มีอยู่ในร่างกาย พุดตามภาษาวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน ปริเฉทรูป หมายถึงช่องว่างที่มีอยู่ระหว่างเซลล์แต่ละเซลล์ของร่างกายด้วย

8. **วิญญูติรูป** มี 2 ชนิด ได้แก่

ก) **กายวิญญูติรูป** คือการเคลื่อนไหวภายในลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นไปด้วยจิตสำนึกหรือไร้สำนึก ซึ่งพุทธศาสนาจัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง

ข) **วจีวิญญูติรูป** คือการเคลื่อนไหววาจา หมายถึง การพูดออกมาเป็นถ้อยคำซึ่งมีความหมายที่ตนและผู้อื่นสามารถเข้าใจได้

9. **วิการรูป** มี 3 ชนิด ได้แก่

ก) **ลหุตารูป** คือความเบาแห่งรูป หมายถึง ความเบาของร่างกายคนที่ยังมีชีวิต อันเป็นเหตุให้ทำการเคลื่อนไหวในอริยาบถต่าง ๆ เป็นไปโดยสะดวก

ข) **มฤตารูป** คือความอ่อนแห่งรูป หมายถึง ความอ่อนแห่งร่างกายที่ยังมีชีวิต ซึ่งมีความยืดหยุ่นไม่แข็งตึง เป็นเหตุให้เกิดความคล่องตัวในการใช้ร่างกายทำกิจต่าง ๆ

ค) **กัมมัญญุตารูป** คือความควรแก่การงานของร่างกายที่ยังมีชีวิต ทำให้สามารถใช้ร่างกายได้อย่างพอเหมาะพอดีกับพฤติกรรมหรือกิจกรรมที่กระทำ

10. **ลักษณะรูป** มี 4 ชนิด ได้แก่

ก) **อุปจยรูป** คือรูปที่ก่อตัวขึ้นตั้งแต่วาระแรกของปฏิสนธิแล้วค่อย ๆ เจริญเติบโตขึ้นจนเป็นรูปบริบูรณ์

ข) **สันตติรูป** คือการสืบทอดของรูป คือเมื่อรูปต่าง ๆ เกิดขึ้นแล้วก็ดำรงอยู่ต่อไป รูปเก่าเสื่อมสลายดับสิ้นไป รูปใหม่ก็เกิดมีขึ้นมาแทนที่ต่อเนื่องกันไป การสืบทอดของรูปเช่นนี้ พุทธศาสนาจัดเป็นรูปอย่างหนึ่ง

ค) **ชรตารูป** คือความเปลี่ยนแปลงเสื่อมโทรมของรูป อาการที่รูปชนิดต่าง ๆ เกิดมีขึ้นแล้วมีการเสื่อมโทรมไปโดยลำดับ

ง) **อนิจจตา रूप** คือความไม่เที่ยงของรูป เมื่อรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดมีขึ้นแล้วก็ค่อย ๆ เปลี่ยนแปรแตกดับไปในที่สุด ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ตลอดไป

อุปาทายรูปทั้ง 24 ประการนี้ บางอย่างเป็นคุณสมบัติ เช่น รูป คันธรูป บางอย่างเป็นคุณลักษณะ เช่น ความเป็นหญิง ความเป็นชาย อย่างไรก็ตาม อุปาทายรูปก็เชื่อมสัมพันธ์อิงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปทั้งสิ้น นี้เป็นองค์ประกอบของมนุษย์ตามลักษณะของมหาภูตรูป 4

มนุษย์ในลักษณะของขันธ์ 5

พุทธศาสนาอธิบายองค์ประกอบของมนุษย์แยกแยะเป็น 5 กองหรือกลุ่ม ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ แต่ละขันธ์มีรายละเอียดดังนี้

1. รูปขันธ์ แปลตามศัพท์ว่า กองแห่งรูป หมายถึงส่วนที่เป็นร่างกายของมนุษย์ซึ่งเกิดจากการรวมตัวของธาตุ 4 ที่เรียกว่า มหาภูตรูป ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม รวมทั้งคุณสมบัติและคุณลักษณะของธาตุทั้ง 4 ซึ่งเรียกว่า อุปาทายรูปหรือรูปที่อาศัยมหาภูต

2. รูปเวทนาขันธ์ แปลตามศัพท์ว่า กองเวทนา คำว่า เวทนา ได้แก่ ความรู้สึกของจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ผ่านทางอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

3. สัญญาขันธ์ คำว่า สัญญา แปลว่า ความจำได้หมายรู้ สิ่งที่เราเรียกว่าสัญญานี้ ไม่ได้มีความหมายเพียงการจำได้เท่านั้น แต่หมายรวมถึงการสามารถกำหนดรู้ได้ด้วย เช่น เห็นผลไม้ชนิดหนึ่งที่เราเคยเห็นมาก่อน จึงจำผลไม้ชนิดนั้นได้ และสามารถกำหนดหมายลักษณะเฉพาะของมันได้ด้วยว่า ผลไม้ชนิดนั้นคือมะม่วง

4. สังขารขันธ์ แปลว่า กองแห่งสังขาร คำว่า สังขาร นี้มีสภาพเป็น 2 อย่างคือ เมื่อพิจารณาจากแง่ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ก็เป็นสังขารตามความหมายของ “สังขาร” ในไตรลักษณ์ แต่ถ้าพิจารณาจากแง่ที่เป็นตัวปรุงแต่ง คือ ปรุงแต่งจิตให้คิดดีคิดไม่ดี หรือคิดเป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ก็เป็นสังขารตามความหมายของ “สังขาร” ในขันธ์ 5

5. วิญญาณขันธ์ แปลตามศัพท์ว่า กองวิญญาณ ที่เรียกว่ากองวิญญาณ ก็เพราะรวมวิญญาณหลายอย่างเข้าไว้ด้วยกันดังที่พระพุทธโฆษาจารย์อธิบายว่า “คำว่า วิญญาณขันธ์ ฟังทราบว่าเป็นเพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน ดังนั้นคำว่า วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ที่รับรู้ทางอายตนะภายใน

เกณฑ์การแบ่งอายุและวัยของมนุษย์

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระอรกถาจารย์แบ่งช่วงอายุ 100 ปี ซึ่งเป็นอายุของมนุษย์ในปัจจุบันนี้ ออกเป็น 10 ช่วง ๆ ละ 10 ปี ดังนี้

- 1) 10 ปี แห่งความเป็นเด็กอ่อน เพราะในช่วงนั้น บุคคลนั้นยังเป็นเด็กเล่นซุกซน
- 2) 10 ปี แห่งการเล่น เพราะในช่วงนั้น เขามากไปด้วยความยินดีในการเล่น
- 3) 10 ปี แห่งผิวพรรณ เพราะในช่วงนั้น ผิวพรรณของเขาย่อมถึงความไพเราะ
- 4) 10 ปี แห่งกำลัง เพราะในช่วงนั้น กำลังและเรี่ยวแรงของเขาย่อมถึงความเต็มเปี่ยม
- 5) 10 ปี แห่งปัญญา เพราะในช่วงนั้น ปัญญาของเขาย่อมมั่นคงดี กล่าวคือ ความสุของอาจทางปัญญาและความเห็นจะหนักแน่นมั่นคงเด็ดเดี่ยว
- 6) 10 ปี แห่งความเสื่อม เพราะในช่วงนั้น ความยินดีในการเล่น ผิวพรรณ กำลัง และปัญญาของเขาย่อมเสื่อมถอย
- 7) 10 ปี แห่งความค่อม เพราะในช่วงนั้น ร่างกายของเขาย่อมค่อมไปข้างหน้า
- 8) 10 ปี แห่งความค่อม เพราะในช่วงนั้น ร่างกายของเขาย่อมค่อมลงดูหางใด ฉะนั้น
- 9) 10 ปี แห่งความลึม เพราะในช่วงนั้น เขาเป็นคนมักหลงลืม และลืมการกระทำที่แล้วมา
- 10) 10 ปี แห่งความนอน ด้วยว่าคนมีอายุถึง 100 ปี ย่อมชราคร่ำคร่าเต็มที่ จึงมากไปด้วยการนอน

อายุ 100 ปีเป็นประมาณอายุของมนุษย์ยุคปัจจุบัน คนที่มีอายุครบหรือเกิน 100 ปีมีจำนวนน้อยส่วนใหญ่แล้วมนุษย์จะมีอายุต่ำกว่า 100 ปี สำหรับประเทศไทย ประชาชนชาวไทยปัจจุบันมีอายุเฉลี่ย ผู้หญิงประมาณ 68 ปี ผู้ชายประมาณ 62 ปี จากรายงานการวิจัยไม่ได้ระบุชัดเจนไปว่าเหตุใดผู้หญิงจึงมีอายุมากกว่าผู้ชาย อาจจะเป็นเพราะว่าผู้ชายชอบคลุกคลีกับอบายมุขประเภทต่าง ๆ หรือทำงานนอกบ้านมีโอกาสประสบอุบัติเหตุสูง ส่วนผู้หญิงเว้นจากกรณีดังกล่าวจึงทำให้อายุยืนยาวมากกว่าฝ่ายชาย อย่างไรก็ตาม อายุ 100 ปีของมนุษย์เมื่อแบ่งตามวัยแล้วก็อยู่เพียง 3 วัย เท่านั้น ได้แก่ ปฐมวัย (ตั้งแต่แรกเกิดจนอายุประมาณ 30 ปี) มัชฌิมวัย (อายุประมาณ 30 ปี ถึง 60 ปี) และปัจฉิมวัย (อายุประมาณ 60 ปี ถึง 100 ปี) ในจำนวนวัยทั้ง 3 นี้ มนุษย์มิได้ตายไปตามลำดับก่อนหลัง เช่น ผู้ที่เกิดก่อนย่อมตายก่อน หรือเกิดทีหลังตายทีหลัง การตายนั้นล้วนปรากฏทั้งปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย ดังพุทธพจน์ว่า

...มนุษย์ย่อมจติ ตาย หายไป สลายไป ในกาลที่เป็นภละมัง ในกาลที่เป็นอัพพุทะมัง ในกาลที่เป็นเปสิมัง ในกาลที่เป็นขณะมัง ในกาลที่เป็นปัญจสาขามัง แม้พอเกิดก็จติ ตาย หายไป สลายไปก็มี... สลายไปในเรือนที่คลอดก็มี ย่อมจติ ตาย หายไป สลายไป เมื่อมีชีวิตครั้งเดือน... 1 เดือน... 2 เดือน... 1 ปี... 10 ปี... 20 ปี... 100 ปีก็มี

จากพุทธพจน์ข้างต้นบ่งบอกให้ทราบว่า ความตายมิได้เป็นข้อยกเว้นให้แก่ใคร ย่อมเกิดขึ้นได้กับมนุษย์ทุกวัย ดังข้อความเตือนสติให้ตระหนักถึงความตายในบทกถา**ปัจฉิมวาทะ**ว่า “เราเกิดแล้วก็ตาย หลบหนีความตายไม่พ้น (มรณธมฺโมมฺหิ มรณํ อนตีโตติ)”

การตายในทัศนะของพุทธศาสนา

ความตายเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับชีวิต เป็นปรากฏการณ์ของสรรพชีวิตซึ่งธรรมชาติหยาบยื่นให้เสมอเหมือนกันหมด แม้จะไม่มีใครยินดีชื่นชมกับธรรมชาติข้อนี้ แต่ก็มิอาจหลบหนีหนีพ้นได้ วันคืนแต่ละวันผ่านพ้นไปได้จุดคร่าท่วงทำนองชีวิตเข้าใกล้ความตายทุกขณะ เราตระหนักรู้กันดีตั้งแต่ต้นแล้วว่า มีเกิดย่อมมีตาย ชีวิตเดินทางเข้าสู่เขตแดนมรณะตลอดเวลา เมื่อพิจารณาในมุมมองนี้ ชีวิตของเราสั้นเหลือเกิน อีกทั้งยังมีอยู่น้อยนิดพร้อมที่จะแตกสลายดับสูญได้ทุกเมื่อ ดังพุทธพจน์ซึ่งอุปมาชีวิตของมนุษย์ว่า

ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นชีวิตสั้น มีประมาณน้อย เปลี่ยนแปลงรวดเร็ว มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก คนที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มีเลย

หยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นมาแล้ว ก็เหือดแห้งหายไปอย่างรวดเร็ว ตั้งอยู่ไม่นาน ฉนใด ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายซึ่งเปรียบด้วยหยาดน้ำค้างก็ฉนนันเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย แตกสลายรวดเร็ว มีความทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก คนที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มีเลย

รอยขีดในน้ำ ย่อมขาดหายไปอย่างรวดเร็ว คงอยู่ได้ไม่นาน แม้ฉนใด ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายซึ่งเปรียบด้วยรอยขีดในน้ำก็ฉนนันเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย แตกสลายรวดเร็ว มีความทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก คนที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มีเลย

แม่น้ำที่ไหลจากภูเขา ไหลมาจากที่ไกล มีกระแสเชี่ยวกราก ย่อมพัดพาสรรพสิ่งทีพอจะพาไปได้ ไม่มีขณะใดที่จะหยุดอยู่ โดยที่แม่น้ำนั้นย่อมไหลบ่าเรื่อยไป แม้ฉนใด ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งเปรียบด้วยแม่น้ำที่ไหลจากภูเขากก็ฉนนันเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย แตกสลายรวดเร็ว มีความทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก คนที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มีเลย

แม่โคที่จะถูกฆ่า ถูกเขานำไปสู่ที่ฆ่า ยกเท้าขึ้นคราใด ก็ยิ่งใกล้ความตาย เข้าไปทุกขณะ แม้ฉนใด ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายซึ่งเปรียบด้วยแม่โคที่จะถูกฆ่าก็ฉนนันเหมือนกัน เป็นของเล็กน้อย แตกสลายรวดเร็ว มีความทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก คนที่เกิดมาแล้วจะไม่ตายไม่มีเลย

อุปมาทั้ง 5 ข้อแสดงใจความสำคัญอยู่เหมือนกันว่า ชีวิตมนุษย์เป็นของสั้น ดำรงอยู่ได้ไม่นานเลย และสรุปถึงความตาย พุทธศาสนาเรียกชื่อความตายเอาไว้หลายอย่างดังนี้

จติ

ภาวะที่เคลื่อน

ความทำลาย

การทำกาละ

ถ้ากรรมอารมณ์ไม่ปรากฏในระยะแรก ก็จะมีอารมณ์ข้อต่อมา คือ

2) กรรมนิมิตอารมณ์ คือ อารมณ์อันเป็นนิมิตเกิดจากการกระทำกรรม ได้แก่อุปกรณ์ของการกระทำในอดีตมาปรากฏให้เห็นทางมโนทวาร ตามปกติแล้วเมื่อจะทำการมใดต้องมีอุปกรณ์หรือเครื่องมือประกอบกรรม เช่น ข่าสัตว์ต้องมีอาวุธมีด ปืน หอก ดาบ เป็นต้น ในทำนองเดียวกันเมื่อบำเพ็ญกุศลกรรมย่อมมีเครื่องมือเป็นอาหาร ทรัพย์สินเงินทอง อุปกรณ์เหล่านี้จะเป็นนิมิตที่ปรากฏแก่จิตชัดเจน จิตก็จะเหนี่ยวยึดเอาเป็นอารมณ์บ่งบอกสถานที่เกิดทั้งดีและเลวต่อไป

ถ้ากรรมนิมิตอารมณ์ไม่ปรากฏขึ้น อารมณ์ต่อมา คือ คตินิมิตจะปรากฏขึ้น

3) คตินิมิตอารมณ์ ได้แก่ นิมิตต่าง ๆ ที่เป็นภาพ จะทำหน้าที่นำทางไปเกิดในเวลาที่ยาตายไปแล้ว ปรากฏชัดทางมโนทวาร บางที่เป็นภาพที่เคยเห็นมาก่อน ส่วนมากจะเป็นภาพที่ไม่ค่อยพบเห็นมาก่อนทั้งสิ้น

คตินิมิต

สิ่งที่มีมนุษย์กระทำในขณะที่ชีวิตดำเนินไปอยู่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วมีอยู่ 2 ลักษณะกล่าวคือ กุศลกรรมและอกุศลกรรม วิธีชีวิตของแต่ละบุคคลเน้นบทบาทที่แตกต่างกัน บางคนสร้างสรรค์คุณงามความดีส่งเสริมให้ตนเป็นคนดีทรงคุณค่าต่อสังคม ประเทศชาติ มรรควิธีดำเนินชีวิตถือเป็น “เป้าหมายแห่งคุณธรรม” ตามความเหมาะสมแก่สถานภาพ เช่น เป็นพ่อแม่ผู้ประเสริฐคอยให้ความรักความอบอุ่นแก่สมาชิกภายในครอบครัว เป็นเพื่อนบ้านผู้เปี่ยมด้วยไมตรี เอื้อกรุนาต่อผู้อื่นเสมอ หรือเป็นผู้บังคับบัญชาที่มากด้วยความยุติธรรม มรรคาแห่งการปฏิบัติดังกล่าวนี้จัดเป็นชีวิตด้านสว่างสดใส ซึ่งตั้งอยู่บนฐานของกุศลกรรมที่นายกองส่วนอีกสิ่งหนึ่งที่มนุษย์กระทำแต่ขัดแย้งกันคือ อกุศลกรรม ได้แก่ การดำเนินชีวิตในทางที่เสื่อม ล่วงละเมิดย้ายจริยธรรมขั้นพื้นฐานตั้งแต่ศีล 5 เป็นต้นไป ซึ่งก่อความเดือดร้อนทั้งแก่ตนและสังคม ชีวิตของบุคคลที่ตกหลุมพรางของอกุศลจึงนำไปสู่ความทุกข์ทรมานอย่างมหันต์ อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาระบุว่า ทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรมเกิดจากพฤติกรรมทางกาย ทางวาจา และทางใจ กรรมดีส่งผลสะท้อนกลับมาให้จิตใจบริสุทธิ์สะอาด ผ่องใส ส่วนกรรมชั่วย้อนกลับเป็นความชั่วเสมอ ความดีความชั่วส่งผลยาวนานถึงชาติต่อไปอีก เช่น พุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อจิตเศร้าหมอง ตายไปแล้วมุ่งสู่ทุคติ” และข้อว่า “เมื่อจิตผ่องใส ตายไปแล้วมุ่งสู่สุคติ” จากพุทธพจน์แสดงให้เห็นว่า ชีวิตหลังความตายมีอยู่ 2 ประเภทคือ โลกแห่งความสุขและแดนแห่งความทุกข์ระทม ก่อนที่จะไปสู่สถานที่อันน่าอภิมภยและมีเครื่องหมายบ่งชี้เอาไว้ชัดเจน 5 ประการ ดังต่อไปนี้

1) เกิดในนรก เมื่อจิตดับนั้น ย่อมจะเห็นเปลวไฟร้อนระอุมาก หรืออาจเห็นภูตผีปีศาจรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัวมาก บางครั้งเห็นภาพปีศาจมาหลอกหลอน จุดกระชากลากตัวไป หรือบางครั้งเห็นภาพสัตว์นรกมาจิกกินเนื้อหนัง มีความตกใจมากในเมื่อเห็นภาพเหล่านั้น ผู้จะตายร้องเอะอะโวยวายขอความช่วยเหลือ

สังเกตได้ชัดว่าใบหน้าของผู้กำลังจะตายมีลักษณะซีดเผือด เจ็บปวดทรมาน หน้าตาบูดเบี้ยว สีมืดตาโพล่ง จากลักษณะดังกล่าวบอกรู้ว่า ผู้จะตายต้องไปเกิดในนรก หรือทุกข์แน่นอน

2) เกิดในแดนเปรต ถ้าผู้ตายจะไปเกิดในแดนเปรตอสุรกาย ย่อมเห็นคตินิมิตเป็นหุบเขาหรือถ้ำอันมืดมิด อืดอืดมองไม่เห็นอะไรเลย มีความหิวอาหารและกระหายน้ำเป็นกำลัง บางครั้งจะเห็นภาพที่มีน้ำเลือน น้ำหนอง เหม็นเน่าน่ารังเกียจสะสมติดเสียนมาก นิมิตที่บ่งชี้ให้รู้ว่าคุณคนนั้นจะไปเกิดแดนเปรต ก่อนจะตายบุคคลนั้นมักจะขอน้ำกินเพราะหิวกระหายจนคอแห้งผาก กระสับกระส่าย ทูรนทुरายเห็นได้ชัด

3) เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน บุคคลที่จะไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ย่อมเห็นคตินิมิตเป็นทุ่งหญ้า ป่าไม้เชิงเขา ชายป่าภูเขา แม่น้ำ บางทีก็เห็นเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย นก ไก่ เป็นต้น จะมาปรากฏให้เห็นชัดทางมโนทวาร ภาพเหล่านี้เป็นนิมิตบ่งชี้ให้รู้ว่าคุณคนผู้นั้นจะไปบังเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน

4) เกิดเป็นมนุษย์ บุคคลผู้ตายจะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ย่อมเห็นคตินิมิตในขณะที่ใกล้จะดับจิตเป็นก้อนเนื้อ คือเห็นเป็นก้อนเนื้อเล็ก ๆ อยู่ในครรภ์มารดา หรือเห็นครรภ์มารดาชาติที่จะเกิดใหม่ นี่ก็เป็นนิมิตบอกรู้ว่าจะต้องกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก

5) เกิดในแดนสวรรค์ บุคคลผู้จะตาย ย่อมเห็นนิมิตที่เป็นภพสวยงาม วิจิตรพิสดาร ไม่มีปรากฏให้เห็นในโลกมนุษย์ อาจเห็นปราสาทราชวัง เทวดา นางฟ้า นางสวรรค์ เครื่องตกแต่งสถานที่อยู่อาศัยวิเศษสวยงามไปทั้งสิ้น ขณะบุคคลผู้จะตายนั้นหลับตาสนิทลง มีรอยยิ้มปรากฏบนใบหน้า แสดงว่าได้คตินิมิตที่จะไปเกิดในสวรรค์

อารมณ์ทั้ง 3 ประการนี้ ไม่จำกัดแน่นอนว่าอย่างไรเกิดก่อนหรือหลังอาจสลับกันได้ทุกอย่าง ทั้งนี้เป็นเพราะแรงกรรมที่มากกระทบจิตให้เกิดอารมณ์ขึ้น อารมณ์ที่เกิดหลังสุดในเวลาใกล้ตายแล้วเท่านั้นเป็นเครื่องวัดว่าจะเดินทางไปสู่ภพภูมิต่าง ๆ เพราะอารมณ์สุดท้ายมีกำลังมาก

เหตุแห่งความตายของมนุษย์

พุทธศาสนาแสดงสาเหตุที่ทำให้มนุษย์ถึงแก่ความตายเอาไว้ 4 ประการ คือ

1. ตายเพราะหมดอายุ คือ แก่ตาย มนุษย์มีอายุพอสมควรแล้วต้องตายไปตามกฎธรรมดาธรรมดาของสิ่งมีชีวิตทั้งหลายก็คือเมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ย่อมเป็นอยู่ด้วยการเจริญเติบโต ในขณะที่เดียวกันก็เดินทางไปสู่ความตาย การตายนี้เรียกว่า อายุขยยะ

2. ตายเพราะหมดกรรม กรรมเป็นสิ่งที่ต้องชดใช้เสมอตามหลักเหตุผลมากบ้างน้อยบ้างแล้วแต่กรณี อำนาจกรรมที่ตกแต่งให้เกิดขึ้นมานั้นหมดไป มนุษย์ทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วเป็นอยู่ดำรงอยู่ย่อมประกอบทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว กรรมดีตอบสนองในเชิงบวกเป็นความสุขกายสบายใจ กรรมชั่วตอบสนองใน

เชิงลบ แสดงภาวะความบีบคั้นให้ทุกข์ทรมาน แส่นสาหัส หรือขณะที่มีชีวิตอยู่กรรมชั่วส่งผลให้เกิดอาการเจ็บป่วยรุนแรงถึงขั้นเสียชีวิตเรียกว่า กัมมัชชะยะ

3. ตายเพราะทั้งอายุและกรรมคือ ตายด้วยโรคชราบ้าง โรคชนิดต่าง ๆ ที่เบียดเบียนบ้าง ประจวบเหมาะพร้อมกันทั้ง 2 ประการ ความตายเกิดขึ้นได้ทั้งในวัยเด็ก วัยกลางคน หรือวัยชราก็ได้ เรียกว่า อายุกัมมัชชะยะ

อุทาหรณ์ของการตายเพราะหมดอายุและกรรม ได้แก่ อาพารของพระวัคกลี ดังปรากฏใน พระไตรปิฎกว่า

4. ตายเพราะมีอุปฆาตกรรมมาตัดรอน หมายถึง การตายก่อนหมดอายุ โดยมีผลกรรมชั่วจาก อดีตชาติมาสนองในปัจจุบันชาติ แม้ว่าปัจจุบันจะทำกรรมดีอย่างไรก็ตาม ก็จะมีกรรมที่ทำหน้าที่ตัดรอน ทำลายกรรมดีนั้นเสีย เมื่อกรรมนี้แทรกเข้ามาจะเป็นเหตุให้ถึงแก่ความตายได้ เช่น การฆ่าตัวตาย ตายด้วย อุบัติเหตุ ภัยอันตรายจากธรรมชาติ เหล่านี้เป็นการตายอย่างปัจจุบันทันด่วน เรียกว่า ตายเพราะอำนาจแห่งอุปฆาตกรรม

ชีวิตของมนุษย์เทียบได้กับดวงประทีปที่จุดไว้ให้เกิดความสว่างไสว ดวงประทีปนี้ย่อมดับลงด้วย เหตุ 4 ประการ คือ

- 1) ดับเพราะไส้หมด
- 2) ดับเพราะน้ำมันหมด
- 3) ดับเพราะไส้และน้ำมันหมด
- 4) ดับเพราะถูกลมพัดหรือถูกเป่าให้ดับ

ดังนั้นจึงมีข้ออุปมาชีวิตเอาไว้โดยเทียบกับดวงประทีป ดังข้อความว่า

1) มนุษย์ที่เสียชีวิตเพราะหมดอายุ ก็เหมือนดวงประทีปดับลงเนื่องจากไส้หมด แต่น้ำมันยังอยู่ การเสียชีวิตนั้นสิ้นสุดลงเฉพาะภพหนึ่ง ๆ เท่านั้น

2) มนุษย์ที่เสียชีวิตเพราะหมดกรรม ก็เหมือนดวงประทีปดับลงเนื่องจากน้ำมันหมด แต่ไส้ยังอยู่

3) มนุษย์ที่เสียชีวิตเพราะหมดกรรมและอายุ ก็เหมือนดวงประทีปดับลงเนื่องจากไส้และน้ำมันหมดทั้งสองอย่าง

4) มนุษย์ที่เสียชีวิตเพราะประสบกับอุบัติเหตุต่าง ๆ ก็เหมือนดวงประทีปดับลงเนื่องจากถูกลมพัดหรือถูกเป่าโดยที่ไส้และน้ำมันยังอยู่

ประโยชน์ที่ได้รับในฐานะที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

พุทธศาสนาสอนให้ตระหนักถึงความสำคัญของการเกิดด้วยการมององคาพยพทั้งหมดของชีวิต อย่างที่เรียกว่า “มองตลอดสาย” ดังนั้นจึงใส่ใจชีวิตในขณะปัจจุบันมากที่สุด โดยเสนอทัศนะว่า ท่วงทำนองชีวิตทุกก้าวอย่าง ควรดำเนินไปตามมรรคาแห่งการปฏิบัติสร้างสรรคพัฒนาชีวิตให้แสดงศักยภาพออกมาเป็น ความมั่งคั่ง และความดีสูงสุดอันเป็นเป้าหมายสุดท้าย

เกี่ยวกับความดีสำหรับชีวิตนั้น นักปรัชญาทางศีลธรรมหรือนักจริยศาสตร์ใช้คำว่า “ดี” ใน 2 ความหมายคือ ความหมายที่ 1 ความดีในตัวเอง หรือความดีที่มีบทสรุปในตัวเอง (good as an end) ความหมายที่ 2 ความดีซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ได้รับความดีอย่างอื่น หรือความดีที่เป็นเครื่องมือให้ได้รับความดี (as a means) ความดีทั้งสองประเภทนั้นย่อมประสานกลมกลืน เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน เพราะความดีที่เป็น อุปกรณ์ย่อมส่งผลให้เกิดสิ่งที่เป็นความดีในตัวเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ Means ย่อมนำไปสู่ End การ ได้รับความเป็นมนุษย์อาจจัดเป็นความดีที่มีบทสรุปในตัวเองได้แบบหนึ่งในทัศนะของพระพุทธศาสนา เพราะ ความเป็นมนุษย์เป็นภาวะที่อยู่ในสุคติภูมิ และเป็นภาวะที่สามารถพ้นทุกข์ได้ มีพุทธพจน์อยู่บทหนึ่งที่เราค้นเคยได้ฟังกันบ่อยคือ “กิญฺฉิ มนุสฺสปฏิลาโภ (การได้เกิดมาเป็นมนุษย์นับว่ายาก)” หรือในอีกความหมายหนึ่งเท่ากับพระพุทธศาสนามีทัศนะว่า การได้เกิดมาเป็นมนุษย์เป็นสิ่งที่ดี เพราะเมื่อเกิดเป็นมนุษย์แล้ว พระพุทธศาสนายังระบุต่อไปอีกว่า มนุษย์ทุกคนมีความสามารถจะพัฒนาศักยภาพของตนให้สูงส่งได้ไม่สิ้นสุด เช่น จะพัฒนาให้เป็นคนดีมีศีลธรรมก็ได้ หรือเป็นพระอริยบุคคลผู้ประเสริฐสุดเพราะหมดสิ้นจากกิเลสแล้วก็ได้ ภายใต้อารมณ์ที่เชื่ออย่างมั่นใจว่า “มนุษย์ที่ฝึกฝนตนแล้วเท่านั้น จึงจะประเสริฐที่สุด (ทนต์ เญฏฐิ มนุสฺสเสสุ)” ดังนั้นการเป็นมนุษย์จึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญค่า ทั้งนี้เป็นเพราะว่า บุคคลจะต้องเพียรพยายามทำความดีทุกอย่างเพื่อให้ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นการรักษาศีล การปฏิบัติสมาธิเพื่อขัดเกลาจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใสปราศจากมลทินที่กีดก้องจิตใจให้หม่นหมอง เสียสละแบ่งปันสิ่งของให้แก่บุคคลอื่น หรือชวนชวายเป็น ประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ตนและสังคมก็เพื่อให้อันสงฆ์แห่งบุญกุศลเหล่านี้อำนวยผลให้ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ดังนั้นการให้ทานและการรักษาศีลจึงเป็นความดีหรือความดีชนิดที่เป็นอุปกรณ์เกื้อหนุนให้ได้รับความดีในตัวเองซึ่งก็คือการได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ฉะนั้นความสำคัญของการเกิดตามโลกทัศน์ของพุทธศาสนาก็คือ บทบาทของการทำหน้าที่ตามไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาหรือสมาธิ และอธิปัญญาสิกขาซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

อธิศีลสิกขา คือการดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วย สร้างสรรค์รักษาให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา โดยนัยนี้ ศีลจึงกินความถึงการจัดสรรสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและทางสังคมที่ปิดกั้น โอกาสในการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสในการทำความดี เฉพาะอย่างยิ่งการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคม

โดยวางหลักเกณฑ์ กฎข้อบังคับ บทบัญญัติต่าง ๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของบุคคล จัดกิจกรรมของส่วนรวม ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี ปิดกั้นโอกาสสำหรับการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี เรียกตามศัพท์ทางพระศาสนาว่า วินัย ซึ่งจัดวางเอาไว้ให้เหมาะสมกับความมุ่งหมายของชุมชน หรือสังคมระดับนั้น ๆ เช่น วินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัวของแต่ละรูป มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับการจัดระบบความเป็นอยู่ของชุมชน การปกครอง การสอบสวนพิจารณาคดี การลงโทษ ตลอดจนกระทั่งระเบียบปฏิบัติและมรรยาทต่าง ๆ ในการต้อนรับแขก ในการไปเป็นอาคันตุกะ และในการใช้สาธารณสมบัติ เป็นต้น

อธิจิตตสิกขาหรือสมาธิ ว่าโดยระดับสูงสุดก็ได้แก่ สมถวิธิ หรือวิธิบำเพ็ญกรรมฐาน (ฝ่ายสมถะ) แบบต่าง ๆ ซึ่งได้รับการถ่ายทอดมาจากบูรพาจารย์ทั้งหลายบ้าง จากสำนักปฏิบัติที่เพียรพยายามกำหนดแนวทางปฏิบัติบ้าง ซึ่งวิวัฒนาการเรื่อยมาในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏแบบแผนในชั้นอรรถกถา แล้วขยายและดัดแปลงต่อ ๆ กันมา แต่เมื่อมองอย่างกว้าง ๆ ให้คลุมทุกระดับ ก็ย่อมกินความถึงวิธีการและอุปกรณ์ทั้งที่จะช่วยชักจูงจิตใจของคนให้สงบ ให้มีจิตใจยึดมั่นและมั่นคงในคุณธรรม ใฝ่ใจให้ฝึกฝนและมีวิริยะอุตสาหะในการสร้างความดีงามยิ่งขึ้นไป รวมทั้งอุบายวิธีต่าง ๆ ที่จะช่วยเสริมคุณภาพจิตของคน เช่น การมีสถานที่ที่พักผ่อนหย่อนใจอันสงบร่มรื่น ชักจูงความคิดในทางที่ดีงาม การสร้างบรรยากาศในสถานที่อยู่อาศัย ในที่ทำงาน ให้สดชื่นแจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ขวนให้อยากทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพจิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่าง ๆ ที่ปลูกเร้าคุณธรรมการส่งเสริมกำลังใจในการทำ ความดี ความมีอุดมคติ และการฝึกจิตใจให้เข้มแข็งหนักแน่นมั่นคงมีสมรรถภาพสูง

อธิปัญญาสิกขา ก็คือวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีวิวัฒนาการในด้านการฝึกปฏิบัติจนเป็นแบบแผนทำนองเดียวกันกับสมถวิธิ แต่เมื่อมองให้ชัดตรงสาระและความมุ่งหมาย เรื่องของปัญญาก็ได้แก่กิจกรรมการฝึกปรีศความรู้ความคิดซึ่งเรียกกันว่า การศึกษาเล่าเรียนทั้งหมดที่อาศัยกัลยาณมิตร โดยเฉพาะครูอาจารย์มาช่วยถ่ายทอดวิชาการ และศิลปะแขนงต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่วิชาชีพเป็นต้นไป แต่การที่จะเป็นอธิปัญญาได้นั้น เพียงความรู้ความชัดเจนในวิชาชีพและวิทยาการต่าง ๆ หาเพียงพอไม่ ผู้สอนพึงเป็นกัลยาณมิตรที่สามารถสร้างศรัทธาและชี้แนะให้ผู้เรียนสามารถคิดเองได้ สอนให้เขารู้จักมองโลกและชีวิตอย่างรู้เท่าทันความจริงที่จะให้วางใจวางท่าที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาเป็นผู้มีการศึกษานิตที่ขัดเกลากิเลสและแก้ทุกข์ได้ สามารถทำประโยชน์แก่ผู้อื่น พร้อมกับที่จิตใจตนเองมีความสุข

ประโยชน์ที่ได้จากการระลึกถึงความตาย

พุทธศาสนาสอนให้พิจารณาและเลือกเอาประโยชน์จากความตายไว้หลายอย่างส่งผ่านหลักคำสอนที่เรียกว่า “มรณสติ” แปลว่า สติระลึกถึงความตาย เมื่อนึกถึงความเป็นแล้ว ก็ไม่กลัวสามารถเผชิญหน้ากับความตาย ระลึคนึกถึงความตายได้ทุกเวลา นึกถึงความตายแล้วได้ประโยชน์สำคัญคือ

สำนึกถึงกาลเวลาแล้วชวนชวยไม่ประมาท เร่งทำความดีด้วยการทำหน้าที่ของตน นอกจากนั้น พุทธศาสนาสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาต่อไปให้รู้เท่าทันสังขาร แล้วก็ทำให้จิตใจเป็นอิสระ หลุดพ้นจากความบีบคั้นครอบงำของความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายในภายนอก เมื่อจิตใจเป็นอิสระก็มีความสุข จิตใจเบิกบานผ่องใสได้ทุกเวลา เพราะเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของชีวิต คือเป็นเรื่องของอนิจจังที่แปลว่าความไม่เที่ยง สิ่งทั้งหลายมีความเปลี่ยนแปลงได้ทุกเวลา กาลเวลานั้นกำหนดจากความเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้นกาลเวลากับความเปลี่ยนแปลงจึงเป็นของคู่กัน เมื่อกาลเวลาผ่านไป ความเปลี่ยนแปลงก็เกิดขึ้นมันเคลื่อนย้ายจากจุดเริ่มต้นไปหาจุดดับหรือจุดสิ้นสุด ก็คือจากเกิดไปหาตายดังนั้นชีวิตของเราจึงเดินหน้าไปหาความตาย

“ความตายเป็นหน้าที่ของสังขาร สังขารคือสิ่งปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยบางส่วนหยุดปรุงแต่ง มันก็มีความตายบางส่วนปรากฏออกมาสำหรับสังขารส่วนนั้น จึงถือว่าการตายเป็นหน้าที่ของสังขารหรือสังขารทำหน้าที่ที่จะต้องตาย การทำความเข้าใจเรื่องสังขารกระจ่างชัดได้อย่างนี้แล้ว ความตายก็มีใช้สิ่งที่น่ากลัวหรือน่าหวาดหวั่นแต่อย่างใดนอกจากกลไกของสังขารทำหน้าที่ตามธรรมดาของมันเท่านั้นเอง

บทที่ 4

กฎแห่งกรรม

พุทธศาสนาเป็นกรรมวาทีกิริยาว่าที่คือยืนยันว่า กรรมหรือการกระทำเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดผล ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมกับผลของกรรมเป็นความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผล โดยผลจะมีลักษณะอย่างไรย่อมขึ้นกับเหตุคือกรรมหรือการกระทำนั้น ๆ การมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ก็คือการมีศักยภาพที่แสดงออกทางกาย ทางวาจา และทางใจ ไม่มีมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่คนใดที่ดำรงชีพอยู่ได้โดยปราศจากการกระทำ

พุทธศาสนาถือว่าการกระทำที่เกิดขึ้นด้วยความตั้งใจที่ปรากฏออกมาทางใดทางหนึ่งใน 3 ทางในกระบวนการแห่งการดำรงชีพของมนุษย์นั้นย่อมมีคุณค่าทางจริยธรรมเกี่ยวเนื่องด้วยโดยธรรมชาติ คุณค่าทางจริยธรรมอาจจำแนกได้เป็น 3 ประเภทคือ ดี ไม่ดี หรือเป็นกลาง ๆ โดยถือเอาเจตนาในการกระทำเป็นเครื่องกำหนด

เนื่องจากการกระทำเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดผล การกระทำจึงมีผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์โดยตรง คุณภาพแห่งชีวิตของมนุษย์จะดีหรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับการกระทำของตนเอง ด้วยเหตุที่พุทธศาสนาเป็นกรรมวาทีกิริยาว่าที่ หลักคำสอนเรื่องกรรมจึงเป็นหลักคำสอนที่สำคัญที่สุดหลักหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับหลักคำสอนเรื่องอื่น ๆ อย่างใกล้ชิด การศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักคำสอนเรื่องนี้อย่างถูกต้องจึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ประสงค์จะศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธศาสนาทั้งในระดับกว้างและลึก

ขอบเขตของกรรม

กฎแห่งกรรมตามทัศนะของพุทธศาสนาอาจแยกพิจารณาได้เป็น 2 ประเด็น คือ

1. กฎแห่งกรรมในฐานะเป็นกฎธรรมชาติ

กฎแห่งกรรมตามทัศนะของพุทธศาสนาก็คือกฎแห่งเหตุและผลในฐานะเป็นกฎแห่งเหตุและผล กฎแห่งกรรมก็คือ กฎธรรมชาติ ด้วยเหตุที่พุทธศาสนาเป็นปรัชญาประเภทอเทวนิยมที่ปฏิเสธความมีอยู่ของพระเป็นเจ้าในฐานะผู้สร้างโลกและสากลจักรวาล พุทธศาสนาจึงถือว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นเป็นไปในสากลจักรวาลเป็นเรื่องของธรรมชาติล้วน ๆ ไม่มีพระเจ้าสูงสุดองค์ใดมาเกี่ยวข้องในฐานะผู้สร้าง

สิ่งใดสิ่งหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นก็มีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เมื่อตั้งอยู่ก็มีเหตุปัจจัยทำให้ตั้งอยู่ เมื่อเปลี่ยนแปลงก็มีเหตุปัจจัยทำให้เปลี่ยนแปลง เมื่อแตกดับก็มีเหตุปัจจัยทำให้แตกดับ ไม่มีสิ่งใดที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่เปลี่ยนแปลงและแตกดับไปโดยปราศจากเหตุปัจจัย

กฎแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ก็คือกฎแห่งเหตุและผล เพราะฉะนั้นกฎแห่งกรรมในฐานะเป็นกฎแห่งเหตุและผลก็คือกฎธรรมชาติ ซึ่งทุกสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปในธรรมชาติดำเนินไปตามกฎนี้

ทฤษฎีปัจจัยการของพุทธศาสนาที่แสดงถึงกฎดังกล่าวนี้มีข้อความว่า

เพราะสิ่งนี้มี	สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เพราะสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้จึงไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับ	สิ่งนี้จึงดับ

ข้อความที่ได้ยกมากล่าวไว้นี้เป็นข้อความเบื้องต้นของทฤษฎีปัจจัยการของพุทธศาสนาที่รู้จักกันทั่วไปว่า ปฏิจจสมุปบาท ต่อจากข้อความนี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงความเป็นเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์ต่อเนื่องกันไปแบบลูกโซ่ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ สพายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

2. กฎแห่งกรรมในฐานะกฎทางศีลธรรม

กฎแห่งกรรมในประเด็นนี้ก็คือกฎแห่งเหตุและผลในประเด็นที่ 1 นั้นเอง แต่ใช้ในความหมายที่แคบกว่า กฎแห่งกรรมในประเด็นที่ 1 ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต แต่กฎแห่งกรรมในประเด็นที่ 2 นี้ครอบคลุมเฉพาะสิ่งมีชีวิตที่เป็นสัตว์โลกเท่านั้น ไม่หมายรวมไปถึงสิ่งมีชีวิตประเภทพืชด้วยยิ่งกว่านั้น สิ่งมีชีวิตที่กฎแห่งกรรมในฐานะเป็นกฎทางศีลธรรมครอบคลุมไปถึงก็เฉพาะที่สามารถมีเจตจำนงเสรีได้เท่านั้น ส่วนสิ่งมีชีวิตที่ดำรงชีพอยู่ได้โดยอาศัยสัญชาตญาณล้วน ๆ อยู่ในขอบเขตของกฎแห่งกรรมในประเด็นที่ 1 แต่ไม่อยู่ในขอบเขตของกฎแห่งกรรมในประเด็นที่ 2 เพราะพฤติกรรมของสิ่งมีชีวิตที่ยังอยู่ในระดับที่ไม่อาจมีเจตจำนงเสรีได้นั้นเป็นพฤติกรรมที่ถูกกำหนดโดยสัญชาตญาณล้วน ๆ พฤติกรรมประเภทนี้ไม่อาจกำหนดด้วยคุณค่าทางศีลธรรมได้ นั่นก็คือไม่อาจกำหนดว่าเป็นพฤติกรรมที่ดีหรือชั่วตามมาตรฐานทางศีลธรรมที่เข้าใจกันในสังคมของมนุษย์

กฎแห่งกรรมในฐานะเป็นกฎทางศีลธรรมในพุทธศาสนา มีหลักการกว้าง ๆ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้กระทำความดี ย่อมได้รับผลดี

ผู้กระทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว

พระพุทธพจน์ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นหลักการทั่วไปของกฎแห่งกรรมในฐานะกฎทางศีลธรรมว่า เหตุกับผลย่อมจะต้องสอดคล้องกันเสมอไป เหตุเป็นอย่างไรผลย่อมเป็นเช่นนั้น เหมือนการปลูกพืช ถ้าปลูกข้าว ผลที่ได้รับก็ต้องเป็นข้าว ปลูกมะม่วง ผลก็ต้องเป็นมะม่วง เป็นไปไม่ได้ที่จะปลูกมะม่วงแล้วผลที่ได้รับกลายเป็นมะละกอ ในทำนองเดียวกัน กรรมกับผลของกรรมย่อมจะต้องสอดคล้องกัน ถ้ากระทำความดี ผลที่ได้รับก็ต้องเป็นผลดี ถ้ากระทำความชั่ว ผลที่ได้รับก็ต้องเป็นผลชั่ว แต่พึงทราบว่าการทั่วไปของกฎแห่งกรรมในฐานะกฎทางศีลธรรมดังกล่าวนี้ ใช้ได้กับผลชั้นในของกรรมเท่านั้น ส่วนผลชั้นนอกของ

กรรมจะปรากฏอย่างไรยังต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไข หรือปัจจัยอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ผลชั้นนอกของกรรมอาจจะปรากฏหรือไม่ปรากฏก็ได้ และอาจปรากฏในลักษณะที่ตรงกันข้ามกับเหตุก็ได้ เรื่องนี้จะได้อธิบายถึงอย่างละเอียดต่อไป

ความหมายของกรรม

คำว่า “กรรม” แปลว่า **การกระทำ** แต่ตามทัศนะของพุทธศาสนาการกระทำไม่จำเป็นจะต้องเป็นกรรมเสมอไป การกระทำที่จะจัดเป็นกรรมและมีผลทางศีลธรรมนั้นจะต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความจงใจในการกระทำ กล่าวอีกนัยหนึ่ง เจตนาในการกระทำนั้นเองจัดเป็นกรรม ดังพระพุทธพจน์ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม

บุคคลจงใจแล้ว ย่อมกระทำการกรรมทางกาย ทางวาจา (หรือ) ทางใจ

พระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า การกระทำที่จัดเป็นกรรมนั้นจะต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความจงใจ การกระทำใดเกิดขึ้นหรือกระทำลงไปโดยปราศจากเจตนาไม่จัดเป็นกรรม แต่เรียกว่า กิริยาคือเป็นอาการสักแต่ว่ากระทำไม่ก่อให้เกิดผลดีผลชั่วทางศีลธรรมแก่ผู้กระทำ แต่การกระทำที่เรียกว่ากิริยานี้ ไม่รวมถึงการกระทำที่เกิดขึ้นโดยประมาทเลินเล่อ เพราะการกระทำที่เกิดขึ้นโดยความประมาทเลินเล่อซึ่งมีผลเสียหายแก่บุคคลอื่นหรือสัตว์อื่นนั้น แม้จะไม่มีเจตนาโดยตรงก็สงเคราะห์เข้าไปในการกระทำที่มีเจตนาโดยอ้อม เพราะเป็นการกระทำที่ขาดการใช้สติพิจารณาอย่างรอบคอบยังคงจัดเป็นกรรม แต่เป็นกรรมประเภทที่เรียกว่ากตัตตากรรม หรือกรรมสักว่ากระทำ เป็นกรรมที่มีกำลังอ่อน จะส่งผลแก่ผู้กระทำก็ต่อเมื่อไม่มีกรรมอื่นที่มีกำลังแรงกว่าให้ผลแล้วเท่านั้น

การกระทำที่เรียกว่า **กิริยา** ตามทัศนะของพุทธศาสนามีอยู่ 2 กรณี คือ ในกรณีของปุถุชนและพระอรหันต์ ตั้งแต่พระอนาคามีลงมา ที่กระทำลงไปโดยปราศจากเจตนา และในกรณีที่เป็นการกระทำของพระอรหันต์ ซึ่งแม้จะเกิดขึ้นด้วยความจงใจก็ไม่จัดว่าเป็นกรรม เพราะกิเลสซึ่งเป็นเหตุให้เกิดกรรมพระอรหันต์ละได้เด็ดขาดสิ้นเชิงแล้ว

ทางเกิดของกรรม

การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความจงใจที่จัดเป็นกรรมเกิดได้ 3 ทาง คือ

ทางกาย	เรียกว่า	กายกรรม
ทางวาจา	เรียกว่า	วจีกรรม
ทางใจ	เรียกว่า	มโนกรรม

การกระทำทางกายและทางวาจาที่จัดเป็นกรรมจะต้องมีใจประกอบด้วยเสมอไป นั่นก็คือต้องมีเจตนาในการกระทำ แต่การกระทำทางใจนั้น ถ้าพึ่งความจงใจทางใจอย่างเดียวก็จัดเป็นกรรมได้ คนทั่วไปมักจะมองข้ามมโนกรรมไป โดยเห็นว่าจะเป็นความดีความชั่วจะต้องปรากฏออกมาเป็นพฤติกรรมทางกาย

หรือทางวาจาเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดด้วยใจหรือความคิดที่เริ่มต้นขึ้นในใจ ภายและวาจาเป็นเพียงผู้รับบัญชาจากใจเท่านั้น

มโนกรรมที่นับว่าเป็นความชั่วที่ส่งผลร้ายแรงที่สุดตามทฤษฎีของพุทธศาสนาคือ

มิจฉาทิฏฐิ ที่แปลว่า ความเห็นผิด

คำว่า ความเห็นผิด ที่จัดเป็นมิจฉาทิฏฐินี้ หมายถึง ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม เช่น เห็นว่ากรรมดีกรรมชั่วหรือบุญบาปไม่มี ผลของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี นรกสวรรค์ไม่มี ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบที่เข้าถึงความหลุดพ้นแล้วไม่มี ฯลฯ เมื่อมีมิจฉาทิฏฐิหรือความเห็นผิดย่อมเป็นเหตุให้เกิดการกระทำผิดทางกายทางวาจา เมื่อมีการกระทำผิด ผลที่เป็นความทุกข์ความเดือดร้อนหรือความวิบัติก็ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้กระทำอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง

ส่วนมโนกรรมที่จัดว่าเป็นความดีสูงสุดตามทฤษฎีของพุทธศาสนาคือ **สัมมาทิฏฐิ** ที่แปลว่า ความเห็นชอบ ในระดับธรรมดาสามัญ ความเห็นชอบ ได้แก่ ความเห็นที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ได้แก่ เห็นว่าบุญบาปหรือกรรมดีกรรมชั่วมี ผลของกรรมดีกรรมชั่วมีจริง ฯลฯ ในระดับสูงสัมมาทิฏฐิ หมายถึง การเห็นแจ้งในอริยสัจ 4 ที่นำไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง จิตหรือใจมีความสำคัญอย่างไรจะเห็นได้จากพระพุทธานุญาตที่ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พุดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมติดตามเขาไปเพราะเหตุนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ฉะนั้น

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว พุดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ความสุขย่อมติดตามเขาไปเพราะเหตุนั้น เหมือนเงาไปตามตัวฉะนั้น

อิทธิพลของมโนกรรมหรือความคิดมีมากน้อยเพียงไรมองดูจากเหตุการณ์ของโลกปัจจุบันก็จะเห็นได้ไม่ยากนัก บุคคลจะเป็นคอมมิวนิสต์ก็เป็นเพราะความคิด จะเป็นนักประชาธิปไตยก็เป็นเพราะความคิด จะเป็นนักวัตถุนิยมก็เป็นเพราะความคิด จะเป็นนักจิตนิยมก็เป็นเพราะความคิด สงครามนั้นเริ่มเกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์ก่อน แล้วจึงแปรรูปออกมาเป็นการต่อสู้ประหัตประหารกันในภายนอก สันติภาพก็เริ่มมีขึ้นในจิตใจของมนุษย์ก่อน แล้วจึงแปรรูปออกมาเป็นพฤติกรรมที่นำไปสู่การยุติสงคราม หรือการยับยั้งพฤติกรรมที่จะนำไปสู่สงคราม แม้แต่วิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละบุคคลจะเป็นไปในแนวใด ก็ขึ้นอยู่กับความคิดของบุคคลนั้น

ประเภทของกรรมที่แบ่งตามเจตนาในการกระทำ

การแบ่งประเภทของกรรมอีกอย่างหนึ่ง กำหนดด้วยลักษณะของเจตนาที่เป็นเหตุให้เกิดการกระทำ กรรมที่จัดประเภทตามนัยนี้แบ่งเป็น 3 อย่างเช่นกัน คือ

1. **กุศลกรรม** คำว่า กุศลกรรม แปลว่า กรรมดี เป็นการกระทำที่เกิดขึ้นจากกุศลเจตนาหรือเจตนาที่ดี กุศลกรรมนี้อาจเป็นการกระทำที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ได้ เช่น คิดบริจาคทาน เพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้ประสบภัยธรรมชาติ ก็จัดเป็นกุศลกรรมฝ่ายมโนกรรม พุดชักชวนให้ผู้อื่นยินดีในการบริจาคทาน ก็เป็นกุศลกรรมฝ่ายวจีกรรม บริจาคทานด้วยตนเองก็เป็นกุศลกรรมฝ่ายกายกรรม เป็นต้น

2. **อกุศลกรรม** คำว่า อกุศลกรรม แปลว่า กรรมไม่ดีหรือกรรมชั่ว เป็นการกระทำที่เกิดขึ้นจากอกุศลเจตนาหรือเจตนาที่ไม่ดี อกุศลกรรมนี้อาจเกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ได้เช่นเดียวกับกุศลกรรม เช่น คิดจะยิงนกก็เป็นอกุศลกรรมฝ่ายมโนกรรม พุดชักชวนคนอื่นไปยิงนกด้วยกันก็เป็นอกุศลกรรมฝ่ายวจีกรรม ลงมือยิงนกด้วยตนเองก็เป็นอกุศลกรรมฝ่ายกายกรรม เป็นต้น

3. **อัพยากตกรรม** คำว่า อัพยากตกรรม แปลว่า กรรมที่เป็นกลาง ๆ หรือการกระทำที่ไม่อาจจัดได้ว่าดีหรือชั่วทางศีลธรรม เป็นการกระทำที่เกิดจากอัพยากตเจตนา หรือเจตนาที่เป็นกลาง ๆ ซึ่งไม่จัดอยู่ในฝ่ายกุศล หรืออกุศล เช่น หยิบแก้วน้ำที่วางอยู่บนโต๊ะทำงานจากที่หนึ่งไปวางไว้อีกที่หนึ่งเพื่อจะได้ทำงานสะดวก อย่างนี้ไม่จัดเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมทางศีลธรรม แต่ถ้าเห็นแก้วน้ำวางอยู่ใกล้มือเด็กเล็กที่กำลังเล่นสนุกอยู่กับเพื่อน เกรงว่าเด็กจะเผลอทำแก้วน้ำแตกแล้วจะถูกแก้วบาดเอา จึงหยิบแก้วน้ำนั้นไปวางไว้ที่อื่นให้พ้นจากที่เล่นของเด็ก อย่างนี้จัดเป็นการกระทำที่อยู่ในฝ่ายกุศลกรรม หรือตัวอย่างอื่น เช่น เข้าไปในห้างสรรพสินค้าแห่งหนึ่ง เห็นของที่เคยคิดอยากได้ก็หยิบขึ้นมาดูโดยยังไม่ได้ตัดสินใจว่าจะซื้อหรือไม่ซื้อ การกระทำอย่างนี้จัดเป็นการกระทำที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วทางศีลธรรม แต่ถ้าเห็นของที่ชอบใจแล้วแอบหยิบขึ้นมาด้วยเจตนาจะขโมย การกระทำอย่างนี้จัดเป็นอกุศลกรรม

โดยทั่วไปการจัดแบ่งประเภทของกรรมโดยถือเอาเจตนาเป็นหลักในการแบ่งนั้น ท่านแบ่งเป็น 2 อย่าง คือ **กุศลกรรม** กับ **อกุศลกรรม** เท่านั้น แต่ในการดำรงชีวิตของบุคคลที่ดำเนินไปในแต่ละวันนั้น การกระทำของเขาไม่ได้มีแต่ดีกับชั่วหรือกุศลกับอกุศลเท่านั้น แต่ยังมีกรกระทำที่เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วทางศีลธรรมที่เรียกว่าอัพยากตกรรมที่เกิดจากอัพยากตเจตนาอยู่ด้วย และเป็นกรกระทำส่วนมากของการดำเนินชีวิตในวันหนึ่ง ๆ ด้วย เช่น ทำงานจนถึงเวลาพักกลางวัน จึงเดินออกจากที่ทำงานไปซื้ออาหารรับประทานที่โรงอาหารหรือที่ร้านใกล้เคียง พอถึงตอนเลิกงานตอนเย็นก็เดินออกจากที่ทำงานไปขึ้นรถประจำทางกลับบ้าน พอรถจอดตรงป้ายที่ใกล้บ้านก็เดินลงจากรถ แล้วเดินต่อไปจนถึงบ้าน เมื่อเข้าไปในบ้านแล้วก็ผลัดเปลี่ยนเครื่องแต่งตัว สวมใส่ชุดอยู่กับบ้านแล้วนั่งพักผ่อน การกระทำทั้งหมดดังกล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าเป็นการกระทำที่เป็นกลาง ๆ ที่เรียกว่าอัพยากตกรรม ซึ่งไม่จัดว่าดีหรือชั่วทางศีลธรรมเป็นการกระทำที่เกิดจากอัพยากตเจตนาหรือเจตนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ทั้งกุศลและอกุศล ด้วยเหตุที่การกระทำซึ่งเป็นกลาง ๆ มีอยู่ และมีอยู่เป็นส่วนมากของการกระทำเพื่อดำรงชีพอยู่ในแต่ละวันด้วย การจัดแบ่งประเภทของกรรมโดยถือเอาเจตนาเป็นหลักในการแบ่ง จึงควรรวมอัพยากตกรรมที่เกิดจากอัพยากตเจตนาไว้ด้วย

กรรมกับการให้ผล

กรรมดีกรรมชั่วกับความดีความชั่วเป็นไวพจน์ของกันและกัน พิจารณาตามรูปศัพท์ดูเหมือนจะแตกต่างกัน แต่ถ้าพิจารณาอย่างพินิจพิเคราะห์จะเห็นว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น เรากล่าวว่า การประทุษร้ายผู้อื่นเป็นความชั่ว คำว่า “ความชั่ว” ในที่นี้ย่อมชี้บ่งถึงการกระทำ คือการประทุษร้ายผู้อื่น ถ้าไม่มีการกระทำที่ไม่ดี คำว่า “ความชั่ว” ก็จะไม่เกิดขึ้น

กรรมดีกรรมชั่วนอกจากจะกำหนดด้วยเจตนาในการกระทำแล้ว ยังกำหนดด้วยผลที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่นด้วย ในบางกรณีกำหนดด้วยผลที่เกิดขึ้นแก่ตนเองเพียงอย่างเดียว แต่ในบางกรณีกำหนดด้วยผลทั้งที่เกิดขึ้นแก่ตนเองและผู้อื่น ตัวอย่างเช่น การขับรถฝ่าไฟแดงในที่ที่ถนนว่างโดยไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ในกรณีนี้จัดเป็นการกระทำที่ไม่ดี เพราะฝ่าฝืนกฎจราจรซึ่งเป็นกฎระเบียบของสังคม การกระทำที่ไม่ดีในกรณีนี้กำหนดด้วยผลที่เกิดขึ้นแก่ตนเอง คือทำให้ตนเองได้ชื่อว่าเป็นคนไม่ดีเพราะกระทำผิดกฎหมายบ้านเมือง การกระทำเช่นนั้นเป็นการสร้างนิสัยหรือความเคยชินที่ไม่ดีแก่ตนเอง แต่ผลที่แน่ชัดก็คือ ทำให้ตนเองตกต่ำลงในทางคุณธรรมในทันทีที่ได้กระทำความผิดลงไป

ส่วนกรณีที่กำหนดด้วยผลที่เกิดขึ้นทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น เช่น การประทุษร้ายผู้อื่นจนบาดเจ็บหรือถึงกับเสียชีวิต การกระทำเช่นนี้จัดเป็นกรรมชั่วเพราะผิดทั้งกฎหมายบ้านเมืองและผิดศีลธรรม ผลที่เกิดขึ้นแก่ตนเองส่วนหนึ่งเป็นเช่นเดียวกับกรณีแรก แต่เนื่องจากเป็นกรรมที่หนักกว่ากรรมในกรณีแรก ผลร้ายที่เกิดขึ้นแก่ตนเองอาจรุนแรงมากขึ้น จนถึงกับถูกศาลตัดสินจำคุกเป็นเวลาหลายปี ส่วนผลของการกระทำที่เกิดขึ้นแก่คนอื่นก็คือ ผู้อื่นต้องได้รับความทุกข์หรือต้องเสียชีวิต

กรรมกับการให้ผลเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกันอย่างใกล้ชิดจนไม่อาจจะแยกออกจากกันได้ เพราะการกระทำที่จัดเป็นกรรมย่อมก่อให้เกิดผลเสมอไป แต่กรรมที่กระทำแล้วจะให้ผลทันทีหรือไม่จำเป็นต้องพิจารณาให้เห็นความแตกต่างระหว่าง**ผลชั้นใน**กับ**ผลชั้นนอก** หากพิจารณาเฉพาะผลชั้นนอกเพียงอย่างเดียวอาจก่อให้เกิดความเข้าใจไขว้เขวหรือทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้ง่าย

การให้ผลชั้นใน

ผลชั้นในของกรรม ได้แก่ ผลที่เกิดขึ้นในทันทีทันใดที่ได้กระทำกรรมเสร็จสิ้นลงไป คนส่วนมากมักจะมองเฉพาะผลชั้นนอกของกรรม โดยมองไม่เห็นผลชั้นในของกรรม จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดในบางครั้งว่า ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว หรือทำดีกลับได้ชั่ว ทำชั่วกลับได้ดี เช่นนี้เป็นต้น สำหรับผลชั้นในของกรรมนั้น เราทำชั่วเมื่อไรผลที่เกิดขึ้นก็คือเราเป็นคนชั่วเมื่อนั้น เราเพิ่มเชื้อไม่ดีที่พุทธศาสนาเรียกว่า **อาสวะ** ให้มีในตัวมากขึ้นในทันทีที่ได้กระทำความชั่วลงไป นอกจากนั้น กรรมชั่วยังทำให้เราเป็นผู้ตกต่ำลงในทางคุณธรรมในทันทีเช่นกัน ยิ่งทำความชั่วมากขึ้นอาสวะหรือเชื้อไม่ดีก็ยิ่งเพิ่มพูนมากขึ้น เราก็ยิ่งตกต่ำลงในทางคุณธรรมในสัดส่วนที่มากขึ้น

ในทางตรงกันข้าม เราทำความดีเมื่อไรเราก็เป็นคนดีเมื่อนั้น เชื้อดีที่พุทธศาสนาเรียกว่า **บารมี** ก็เพิ่มพูนขึ้นในตัวเมื่อนั้น พร้อม ๆ กันนั้นเราก็เป็นผู้สูงส่งขึ้นในทางคุณธรรม ผลของกรรมในลักษณะ

ดังกล่าวนี้เองที่เรียกว่า เป็นผลชั้นใน เป็นผลที่เราได้รับในทันทีที่เราทำกรรมลงไป อุปมาเหมือนการปลูกไม้ผล เช่น ต้นมะม่วง เราปลูกมะม่วงเมื่อไร เราก็มีต้นมะม่วงหรือสิ่งที่จะงอกงามเป็นต้นมะม่วงเป็นของเรา เมื่อนั้น ส่วนผลมะม่วงที่จะเกิดจากต้นมะม่วงนั้น เปรียบกับผลชั้นนอกของกรรม จะเกิดเป็นผลขึ้นมาเมื่อไร ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและปัจจัยต่าง ๆ หลายประการ เช่น ชนิดของพันธุ์มะม่วง กาลเวลา การให้ปุ๋ยและน้ำ เป็นต้น

การให้ผลชั้นนอก

การให้ผลชั้นนอกของกรรม ได้แก่ ผลที่เป็นความสุขหรือความทุกข์ ความเจริญหรือความเสื่อมสมบัติหรือวิบัติ ที่เกิดขึ้นภายหลังสืบเนื่องมาจากกรรมนั้น ๆ ผลชั้นนอกของกรรมจะเกิดขึ้นเมื่อไรนั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและปัจจัยหลายอย่าง เช่น ชนิดของกรรม ความแรงมากน้อยของเจตนาในการกระทำ โอกาสในการให้ผล เป็นต้น กรรมบางอย่างไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศลให้ผลเร็ว บางอย่างให้ผลช้า บางอย่างให้ผลในปัจจุบัน บางอย่างอาจให้ผลในอนาคต บางอย่างให้ผลในชาตินี้ แต่บางอย่างอาจให้ผลในชาติหน้าหรือชาติต่อ ๆ ไป ถัดจากชาติหน้า อุปมาเหมือนการปลูกไม้ผล พืชหรือไม้ผลบางชนิดให้ผลเร็ว ภายในเวลาเพียงไม่กี่เดือน เช่น มะเขือเทศหรือแตงโม แต่ไม้ผลบางชนิดเมื่อปลูกแล้วกว่าจะได้รับผลก็ใช้เวลาหลายปี เช่น มะม่วง มะพร้าว ขนุน ลำไย เป็นต้น การให้ผลของไม้ผลต้องอาศัยปัจจัยคือชนิดของพืช กับปัจจัยเรื่องเวลาเป็นสิ่งสำคัญ แต่การให้ผลชั้นนอกของกรรมนั้น นอกจากจะขึ้นอยู่กับปัจจัยคือชนิดของกรรมและกาลเวลาในการให้ผลแล้ว ยังขึ้นอยู่กับปัจจัยอื่น ๆ อีก เช่น ความหนักเบาของกรรม คือถ้าช่วงเวลาใดกรรมชั่วที่มีกำลังแรงมากให้ผลอยู่ กรรมดีที่ทำขึ้นใหม่ที่มีกำลังพอ ๆ กันหรือมีกำลังอ่อนกว่า ย่อมไม่มีโอกาสจะแทรกให้ผล

ในทางตรงกันข้าม ถ้าช่วงเวลาใดกรรมดีที่เคยทำไว้และมีกำลังแรงมากกำลังให้ผลอยู่ กรรมชั่วที่ทำขึ้นใหม่ที่มีกำลังพอ ๆ กันหรือมีกำลังอ่อนกว่าก็ย่อมไม่มีโอกาสแทรกให้ผลเช่นกัน ต่อเมื่อกรรมที่กำลังให้ผลอยู่มีกำลังอ่อนลงหรือให้ผลเสร็จสิ้นลง กรรมใหม่ที่ทำขึ้นใหม่ซึ่งมีกำลังพอ ๆ กัน หรือมีกำลังอ่อนกว่า จึงจะมีโอกาสให้ผล แต่ถ้าเป็นกรรมตกแต่งกำเนิดของบุคคลโดยให้ผลเป็นความวิกลจริตทางร่างกาย เช่น เกิดมาตาบอดมาแต่กำเนิด หรือหูหนวกมาแต่กำเนิด ซึ่งทำให้ต้องเป็นใบ้ไปจนตลอดชีวิตแม้กุศลกรรมที่ทำขึ้นใหม่ในชีวิตนั้นจะเป็นกรรมที่สามารถแก้ความวิกลจริตเช่นนั้นโดยตรง มันก็ไม่อาจแทรกแซงเข้าสับเปลี่ยนให้ผลในชาตินั้นได้ ต้องรอจนถึงชาติใหม่หรือชีวิตใหม่มันจึงจะเข้าให้ผลสืบต่อได้ หรืออดีตกรรมที่เป็นชนกกรรมซึ่งมีอิทธิพลต่อชนันท์ คือร่างกาย ทำให้เกิดมาเป็นคนมีผิวพรรณหน้าตาไม่สวย แม้ปัจจุบันกรรมที่ทำขึ้นใหม่ในชาตินี้จะเป็นกรรมประเภทที่ทำให้เป็นผู้มีผิวพรรณหน้าตาสวย มันก็ไม่สามารถแทรกแซงเข้าให้ผล โดยทำให้คนที่เกิดมา มีผิวพรรณหน้าตาไม่สวยมาแต่กำเนิดกลับเป็นคนมีผิวพรรณหน้าตาสวยขึ้นมาได้ ต้องรอไปจนถึงชาติหน้าหรือชีวิตใหม่ มันจึงสามารถมีอิทธิพลต่อชนันท์ที่เกิดขึ้นใหม่ โดยทำให้ร่างกายของผู้คนที่เกิดขึ้นใหม่มีผิวพรรณหน้าตาสวยงามตามลักษณะของมัน

อิทธิพลภายนอกที่มีผลกระทบต่อการให้ผลชั้นนอกของกรรม

แม้หลักทั่วไปจะมีว่า เมื่อมีเหตุย่อมมีผล เมื่อมีกรรมย่อมมีกรรมวิบากหรือผลของกรรม แต่เกี่ยวกับผลชั้นนอกของกรรมนี้ พุทธศาสนามีหลักคำสอนที่แสดงไว้ชัดว่า กรรมที่บุคคลทำลงไปไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว อาจมีผลชั้นนอกหรืออาจจะมีไม่มีเลยก็ได้ เพราะว่าเมื่อกรรมจะให้ผลชั้นนอกนั้นอิทธิพลของกรรมไม่ใช่เป็นอิทธิพลเดียวที่จะแสดงอำนาจโดยไม่ข้อข้องเสียแล้ว หากต้องปรากฏร่วมกับอิทธิพลภายนอกอื่น ๆ ที่อาจสนับสนุนหรือขัดขวางอิทธิพลของกรรมก็ได้ อิทธิพลภายนอกนั้น อาจเป็นอิทธิพลทางสังคมประเภทต่าง ๆ เช่น กฎหมาย ขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยม และอิทธิพลที่เนื่องด้วยกาลเทศะ ฯลฯ อิทธิพลต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนมีความหมายทั้งในแง่สนับสนุนและขัดขวางอิทธิพลในการให้ผลของกรรมมากบ้างน้อยบ้าง เกี่ยวกับอิทธิพลของสิ่งที่สนับสนุนและขัดขวางการให้ผลชั้นนอกของกรรมนี้ พุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่า ได้แก่ สมบัติ 4 และ วิบัติ 4 ซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ในวิมังศปกรณ์แห่งพระอภิธรรมปิฎกว่า

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่

- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่างอันคติสมบัติขัดขวางไว้จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่างอันอุปธิสมบัติขัดขวางไว้จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่างอันกาลสมบัติขัดขวางไว้จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่างอันปโยคสมบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยคติวิบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยอุปธิวิบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยกาลวิบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยปโยควิบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันคติวิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันอุปธิวิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันกาลวิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันปโยควิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยคติสมบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยอุปธิสมบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยกาลสมบัติ จึงให้เกิดก็มี
- กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยปโยคสมบัติ จึงให้เกิดก็มี

ในข้อความข้างบนนี้ คำว่า "กัมมสมาทาน" หมายถึง "กรรม" ที่บุคคลกระทำด้วยเจตนา คำว่า "กัมมสมาทานอันเป็นบาป" ก็คือ "อกุศลกรรม" และ "กัมมสมาทานอันเป็นบุญ" ก็คือ "กุศลกรรม" ข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลภายนอก 8 อย่างที่มีผลต่อการให้ผลชั้นนอกของกรรม แบ่งออกเป็นวิบัติ 4 และสมบัติ 4 ดังนี้

วิบัติ 4

คำว่า **วิบัติ** มีความหมายตรงข้ามกับ สมบัติ หมายถึง ข้อเสีย ลักษณะที่ไม่ดี ความบกพร่องแห่งองค์ประกอบ การขาดคุณลักษณะที่ดี เมื่อเกี่ยวกับการให้ผลของกรรมวิบัติย่อมเปิดช่องทางให้กรรมชั่วเข้าให้ผล และขัดขวางการให้ผลของกรรมดี วิบัติมี 4 อย่าง คือ

1. **คติวิบัติ** ข้อเสียแห่งคติ โดยทั่วไปหมายถึงการเกิดในภพภูมิหรือภาวะที่ไม่ดี อันเป็นช่องทางหรือโอกาสให้กรรมชั่วเข้าให้ผลและปิดกั้นการได้ผลของกรรมดี ดังหลักพุทธศาสนาในวิภังคปกรณ์ที่ว่า "กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันคติวิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี" เช่นการเกิดในนรกหรือกำเนิดเดียรัจฉาน กำเนิดเช่นนี้กรรมชั่วที่เคยทำไว้ย่อมได้ช่องที่จะเข้าให้ผลได้เต็มที่ ส่วนกรรมดีบางอย่างที่เคยทำไว้อาจไม่มีโอกาสเข้าให้ผลเลยหรือถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็เกิดในสมัยบ้านเมืองมียุคเชษฐคนในชาติแตกสามัคคีกันทำสงครามประหัตประหารกัน ในภาวะเช่นนี้แม้คนดีก็ต้องพลอยเดือดร้อนระส่ำระสายไปด้วยหรือเกิดในดินแดนที่ไร้ความเจริญในหมู่คนป่าคนดง แม้จะมีสติปัญญาดีเพียงไรก็ไม่มีความหวังที่จะได้เป็นนักปราชญ์คนสำคัญของโลก

คติวิบัตินอกจากจะมีความหมายดังกล่าวแล้ว ในช่วงสั้นหมายถึง วิธีการที่ไม่เหมาะสมในการกระทำความดี กระทำความดีหรือสิ่งที่เป็นประโยชน์ไม่เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อม ทำให้การกระทำความดีนั้นไร้ผลหรือไม่มีผลตามที่มุ่งหวัง มีหน้าซ้ำอาจก่อให้เกิดโทษ เข้าลักษณะทำดีได้ชั่ว เช่น การลงทุนผลิตสินค้าบางอย่างโดยมิได้สำรวจตลาดให้ดีเสียก่อน ถ้าสินค้าที่ผลิตขึ้นนั้นหาตลาดยากหรือสินค้าประเภทเดียวกันมีปริมาณล้นตลาดอยู่แล้ว ในกรณีเช่นนี้อาจถึงกับขาดทุนจนหมดเนื้อหมดตัวได้หรืออย่างการเลือกเรียนวิชาการบางสาขาที่ผู้สำเร็จวิชาการสาขานั้นก็ว่างงานเป็นจำนวนมากอยู่แล้วเมื่อเรียนสำเร็จออกมาโอกาสที่จะหางานทำได้ก็เกือบจะไม่มี ทำให้เงิน แรงงาน และเวลาที่ทุ่มเทลงไปในการเรียนไม่ก่อให้เกิดผลตามที่มุ่งหวัง

2. **อุปธิวิบัติ** ข้อเสียทางร่างกาย เช่น เกิดมามีร่างกายบกพร่อง พิกลพิการ งอแงเปลี้ยเสียวขาหรือมีความบกพร่องทางสมอง อันเป็นเหตุให้เป็นคนปัญญาอ่อน ในสภาพของร่างกายเช่นนี้ แม้จะเกิดมาอยู่ในเกณฑ์ที่จะได้เป็นรัชทายาทก็ยากที่จะได้รับการสถาปนาขึ้นสู่ตำแหน่งเช่นนั้น หรือแม้จะมีสติปัญญาดีและมีความสามารถมากเพียงไร ก็ยากที่จะได้รับการยกย่องขึ้นเป็นประธานาธิบดี หรือเป็นนายกรัฐมนตรี เพราะความไม่สมประกอบของร่างกายอันเป็นอุปธิวิบัติปิดกั้นช่องทางที่กรรมดีบางอย่าง (หากมีอยู่) จะอำนวยผลให้ก้าวขึ้นสู่ฐานะที่เป็นใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่นในแผ่นดิน เป็นไปตามหลักพุทธศาสนาที่ว่า "กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันอุปธิวิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี"

3. **กาลวิบัติ** ข้อเสียเกี่ยวกับเวลา อันเป็นเหตุให้กรรมดีไม่ได้ช่องที่จะให้ผล แต่กรรมชั่วกลับได้โอกาสในการให้ผล เช่นเกิดมาในสมัยที่บ้านเมืองไร้สันติสุข ฝ่ายธรรมะเสื่อม แต่ฝ่ายอธรรมกำลังเจริญบุคคลในสังคมแตกความสามัคคีแบ่งแยกเป็นพรรคเป็นพวก ทำการสู้รบประหัตประหารกันจนเกิดยุคเชษฐไปทุกหย่อมหญ้า ในภาวะเช่นนี้แม้จะเป็นคนดีก็ย่อมประสบกับความทุกข์ความเดือดร้อนเช่นเดียวกับคน

อื่น ๆ นอกจากนั้นคนที่ยึดธรรมะก็อาจจะถูกข่มเหงดูหมิ่นดูแคลน แต่คนชั่วที่ถืออำนาจเป็นธรรมกลับได้รับความยกย่องและเจริญรุ่งเรือง ภาวะดังกล่าวนี้จัดเป็นกาลวิบัติ เป็นยุคสมัยที่ทำความดีไม่ขึ้น หรือทำดีมักจะไม่ได้รับผลดี

ความหมายอีกอย่างหนึ่งของกาลวิบัติ ได้แก่ ทำความดีหรือทำความเพียรในทางดีผิดกาลละ อันเป็นเหตุให้ได้ผลดีน้อยหรือไม่ได้เลย เช่น ปลูกข้าวในเวลามิใช่ฤดูกาลที่ทั้งฝนไม่ตกและห่างไกลน้ำ ลงทุนปลูกพืชผลบางอย่างเป็นจำนวนมากในเวลาที่มีผลผลิตนั้นราคาตกต่ำ สอนศีลธรรมให้คนบริจาคทานในขณะที่เกิดทุกข์ภัยจนคนทั่วไปไม่กินไม่มีให้ สอนให้คนเห็นโทษของการพนันในขณะที่เขากำลังคร่ำเคร่งอยู่กับการเล่นการพนัน สอนให้คนเห็นโทษของสุราในขณะที่เขากำลังตั้งวงดื่มสุรากันอย่างสนุกสนาน ฯลฯ ดังกล่าวมานี้เป็นตัวอย่างของการทำความดีหรือทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ผิดกาลละที่เรียกว่า กาลวิบัติ ย่อมจะให้ผลน้อยหรือไม่ได้ผลเลย ดังหลักพุทธศาสนาที่ว่า “กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันกาลวิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ได้ผลก็มี”

4. บิโยควิบัติ ขัดเสียเกี่ยวกับการกระทำ เช่น การทำความดีหรือทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ ทำเพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ อันเป็นเหตุให้การกระทำนั้นมีผลน้อยหรือไร้ผลโดยสิ้นเชิง อย่าง การเรียนวิชาการอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ครบถ้วนตามหลักสูตร เรียนไปเพียงครึ่งเดียวก็เลิกล้มเลิกกลางคัน ทำให้เสียทั้งเงินทั้งเวลาโดยไม่ได้รับผลที่มุ่งหวังหรืออย่างเอาไม่มาเลื่อยมาตัดเพื่อจะมาเป็นเก้าอี้ แต่ทำไปได้ครึ่งเดียวก็เลิก ทำให้เสียทั้งไม้ ทั้งแรงงาน ทั้งเวลาโดยไม่ได้เก้าอี้มาใช้สอย การกระทำในลักษณะดังกล่าวจัดเป็นบิโยควิบัติ ในแง่ของกรรมบิโยควิบัติย่อมขัดขวางการให้ผลของกรรมดี แต่เปิดช่องแก่การให้ผลของกรรมชั่ว ดังหลักพุทธศาสนาว่า “กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อับิโยควิบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี”

สมบัติ 4

คำว่า **สมบัติ** ได้แก่ **ข้อดี คุณลักษณะที่ดี ความสมบูรณ์หรือความพร้อมแห่งคุณลักษณะที่ดี** เมื่อเกี่ยวเนื่องกับการให้ผลของกรรม สมบัติเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกให้ผลของกรรมดี แต่ขัดขวางการให้ผลของกรรมชั่วมี 4 อย่าง คือ

1. คติสมบัติ ได้แก่ **ความถึงพร้อมด้วยคติ หรือ สมบูรณ์ด้วยคติ** ท่านอธิบายว่า ได้แก่ การเกิดดีหรือเกิดในภพภูมิที่ดี เช่น เกิดในสวรรค์ที่เพียบพร้อมด้วยความสุขและความสะดวกสบาย การเกิดในคติที่ดีเช่นนี้ย่อมเอื้ออำนวยต่อการให้ผลของกรรมดี แต่ขัดขวางต่อการให้ผลของกรรมชั่ว ตลอดเวลาที่เกิดเป็นเทพอยู่ในสวรรค์ กรรมชั่วบางอย่างที่เคยทำไว้ในสมัยที่เป็นมนุษย์ย่อมไม่มีโอกาสให้ผล และถ้ามีกรรมชั่วที่เป็นทิวสุทธกรรมเวทนิยกรรม (กรรมที่จะต้องให้ผลในชาติที่ได้ทำ) ที่ทำไว้สมัยเป็นมนุษย์และยังไม่มีโอกาสให้ผล กรรมนั้นก็หมดโอกาสให้ผลและกลายเป็นโหลิกรรมไป ดังข้อความในวิภังคปกรณ์ว่า “กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันคติสมบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี”

ในกรณีของคติสมบัตินี้ ถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็หมายถึงการเกิดในสภาพแวดล้อมที่ดี มีตระกูลสูง มีฐานะมั่งคั่ง มีตำแหน่งหน้าที่ทางสังคมสูง สภาวะอย่างนี้ย่อมเอื้ออำนวยต่อการให้ผลของกรรมดีที่เคยทำไว้ และขัดขวางการให้ผลของกรรมชั่วบางอย่างที่เคยทำหรือได้กระทำลงไป ดังที่มักปรากฏให้เห็นเป็นครั้งคราวว่า บุคคลบางคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำ มีอำนาจทางสังคมน้อยกระทำความผิดหรือความชั่วบางอย่างก็ได้รับผลของความผิดนั้น ตามกฎของกรรมและเกณฑ์ทางสังคมทันตาเห็น แต่บุคคลบางคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีมีตำแหน่งทางสังคมสูงและมีอำนาจมากกระทำความผิดหรือความชั่วอย่างเดียวกัน กลับไม่ได้รับผลอย่างที่คนแรกได้รับ ทั้งนี้เป็นเพราะคนหลังเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคติสมบัตินี้ ถ้ากรรมนั้นเป็นกรรมประเภทที่จะต้องให้ผลในชาติปัจจุบัน ที่เรียกว่าทิวฐธรรมเวทนีย กรรม เขาก็อาจไม่ได้รับผลของกรรมนั้นเลยจนกระทั่งเขาตายจากโลกนี้ไปก็ได้

คติสมบัตินอกจากจะมีความหมายดังกล่าวมานี้ ยังหมายถึงความพอเหมาะพอดีของการกระทำกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อมในเวลานั้น ๆ ด้วย สภาพเช่นนี้ย่อมเอื้ออำนวยให้กรรมดีปรากฏผลได้เร็ว

2. อูปริสมบัติ คำว่า อูปริ มีความหมายหลายอย่าง **ให้หมายถึงกิเลสก็ได้ หมายถึงเบญจขันธ์คือร่างกายก็ได้** แต่ในที่นี้ให้หมายถึงเบญจขันธ์คือร่างกาย อูปริสมบัตินี้คือมีร่างกายดี สมบูรณ์และสมบูรณ์ประกอบ ไม่ทุพพลภาพ วิกัลพิการ มีสุขภาพดี มีความสมบูรณ์ทางด้านมันสมองอันเป็นสาเหตุให้มีสติปัญญาดี อูปริสมบัติเช่นกล่าวนี้ เมื่อมีอยู่ย่อมมีส่วนอำนวยและส่งเสริมการให้ผลของกรรมดี และในขณะเดียวกันก็ปิดกั้นขัดขวางการให้ผลของกรรมชั่วบางอย่าง ดังข้อความในวิภังคปกรณ์ว่า “กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันอูปริสมบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี”

ในกรณีของผู้ถึงพร้อมด้วยอูปริสมบัติ มีตัวอย่างที่อาจพบเห็นได้ในสังคมปัจจุบัน เช่น ผู้หญิงบางคนแม้จะเกิดในครอบครัวที่ยากจน ในถิ่นที่ห่างไกลความเจริญ แต่เนื่องจากเป็นผู้มีรูปร่างหน้าตา สวยงามมาก จึงได้รับการคัดเลือกส่งเข้าประกวดนางงามระดับประเทศและชนะเลิศการประกวดทำให้ได้รับทั้งทรัพย์และเกียรติยศชื่อเสียง เป็นเหตุให้วิถีชีวิตทางสังคมเปลี่ยนไป ในที่สุดได้แต่งงานกับผู้ชายฐานะดี และมีตำแหน่งหน้าที่ทางสังคมสูง จึงเปลี่ยนฐานะจากหญิงสาวชาวไร่ชาวนายากจนกลายเป็นชาวเมือง หรือชาวกรุงที่มีความเป็นอยู่ดีต่างจากเดิมเกือบสิ้นเชิง หรืออย่างผู้ชายบางคนเป็นลูกชาวไร่ชาวนายากจน แต่เป็นผู้มีอูปริสมบัติ คือมีร่างกายดี มีคุณภาพของสมองดีจึงเป็นคนเรียนดี จึงได้รับทุนเรียนดีมาโดยตลอด ในที่สุดสามารถเรียนจบระดับมหาวิทยาลัย และสอบชิงทุนไปเรียนต่อต่างประเทศในระดับสูงได้ เมื่อสำเร็จการศึกษาชั้นสูงสุดแล้วกลับมารับราชการ และได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นตามลำดับจนในที่สุดได้เป็นผู้บริหารระดับอธิบดี ความสำเร็จของบุคคลในตัวอย่างทั้งสองดังกล่าวมานี้ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของอูปริสมบัติซึ่งขัดขวางการให้ผลของกรรมไม่ดีที่ทำให้เกิดมาเป็นคนยากจน แต่เอื้ออำนวยต่อการให้ผลของกรรมดีที่ทำให้พ้นจากความยากจนได้ในที่สุด

3. กาลสมบัติ ได้แก่ **ความถึงพร้อมด้วยกาลหรือเวลา** เช่น เกิดมาในเวลาหรือสมัยที่บ้านเมืองสงบสุข สมัยที่สังคมยกย่องเชิดชูคุณธรรมสนับสนุนคนดี ในสภาพแวดล้อมเช่นนี้ย่อมส่งเสริมการให้ผลของกรรมดีและขัดขวางการให้ผลของกรรมชั่วบางอย่าง ดังข้อความในวิภังคปกรณ์ว่า “กัมมสมათานอันเป็นบาปบางอย่าง อันกาลสมบัติขัดขวางไว้จึงไม่ให้ผลก็มี” ในภาวะของยุคสมัยเช่นนี้คนดีมีสติปัญญา ย่อมมีโอกาสได้แสดงความรู้ความสามารถโดยไม่ติดขัดและย่อมได้รับการยกย่องจากสังคมตามควรแก่ความรู้ความสามารถของตน

ในช่วงสั้น กาลสมบัติหมายถึงการกระทำความดีที่พอเหมาะพอดีกับกาลเวลา ซึ่งทำให้ความดีนั้นปรากฏผลได้เร็วและโดยง่าย ตรงกันข้าม การกระทำบางอย่างแม้จะเป็นการกระทำที่ดีและด้วยเจตนาดี แต่ถ้าผิดกาลเทศะการกระทำนั้นก็อาจไร้ผลและบางครั้งอาจก่อให้เกิดโทษหรือผลที่ไม่พึงปรารถนาก็ได้ เช่น พุดพรรณนาโทษของการดื่มเหล้าในขณะที่เขากำลังตั้งวงดื่มเหล้ากันอย่างสนุกสนาน หรือพุดพรรณนาโทษของการเล่นการพนันในขณะที่คนเขากำลังล้อมวงเล่นไปได้เสียกันอย่างหน้าดำคร่ำเครียด การทำความดีที่ผิดกาลเช่นนี้แทนที่จะเป็นผลดี ก็อาจได้รับโทษถูกทำร้ายจนบาดเจ็บหรือถึงตายก็ได้

4. ปัจจัยสมบัติ ได้แก่ **ความสมบูรณ์แห่งการประกอบหรือการกระทำ** เช่น เมื่อบำเพ็ญตนเป็นคนดีก็พยายามเป็นคนดีไปให้ตลอด ไม่ทอดทิ้ง ไม่หวั่นไหวเอนเอียงไปกับสิ่งยั่วยู่ให้หันเหไปในทางเลื่อมหรือทางที่ทำให้ความดีที่มีอยู่ลดน้อยถอยลง หรือเมื่อกระทำการสิ่งที่ดีและมีประโยชน์อย่างใดก็ทำให้ดีจนถึงที่สุด ไม่ใช่ทำเพียงครั้ง ๆ กลาง ๆ เช่น การศึกษาเมื่อหลักสูตรกำหนดไว้ให้เรียน 2 ปี 3 ปี หรือ 4 ปี ก็บากบั่นเรียนจนจบหลักสูตร การเรียนเพียงครั้ง ๆ กลาง ๆ เช่น หลักสูตรกำหนดไว้ 4 ปี แต่เรียนเพียง 2 ปีก็เลิกการทำเช่นนี้ไม่เพียงจะทำให้เสียเวลาเปล่า ความรู้ที่ได้รับก็ขาดตกบกพร่องใช้ทำประโยชน์อะไรก็อุปไม่ได้ แต่ถ้าได้ศึกษาจนสอบไล่ได้ครบถ้วนตามหลักสูตรก็เท่ากับได้ทำความดีจนครบถ้วนสมบูรณ์ และย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้มีปัจจัยสมบัติ เมื่อมีที่ใดรับสมัครคนเข้าทำงานตามวุฒิที่ได้เรียนมาก็สามารถสมัครเข้าทำงานได้สามารถใช้วุฒิของตนเป็นพื้นฐานประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองได้คุณลักษณะที่ดีคือปัจจัยสมบัตินี้ เมื่อมีอยู่ย่อมเอื้ออำนวยต่อการให้ผลดีของกรรมดี และขัดขวางการให้ผลของกรรมชั่วบางอย่าง ดังหลักพุทธศาสนาที่ว่า “กัมมสมათานอันเป็นบาปบางอย่างอันปัจจัยสมบัติขัดขวางไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี”

ทั้งวิบัติและสมบัติดังกล่าวมานี้เป็นอิทธิพลภายนอกที่สำคัญซึ่งมีผลกระทบต่อการให้ผลขึ้นนอกของกรรมทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว การพุดว่า “กรรมดีย่อมให้ผลดีเสมอไป และกรรมชั่วย่อมให้ผลชั่วเสมอไป” นี้เราพุดได้เฉพาะที่เกี่ยวกับการให้ผลชั้นในของกรรมเท่านั้น แต่ถ้าเป็นผลชั้นนอกของกรรมเราไม่อาจพุดเช่นนี้ได้ในทุกกรณี เพราะการพิจารณาเกี่ยวกับการให้ผลที่เป็นชั้นนอกของกรรมจำเป็นจะต้องนำเอาอิทธิพลอื่น ๆ ที่พุทธศาสนาเรียกว่า สมบัติ และวิบัติ เข้ามาประกอบการพิจารณาด้วย และด้วยอิทธิพลของสิ่งที่เรียกว่า สมบัติ และ วิบัติ ดังกล่าวมาแล้วนั้น ทำให้เป็นไปได้ว่าบางครั้งทำดีแล้วไม่ได้ดี และทำชั่วแล้วไม่ได้ชั่ว หรือทำดีกลับได้ชั่วและทำชั่วกลับได้ดีไปก็ได้

เมื่อนำเอาวิบัติและสมบัติเข้ามาประกอบการพิจารณา ก็จะได้เห็นว่ากรรมและการให้ผลของกรรมมีลักษณะสลับซับซ้อนและละเอียดอ่อนอย่างยิ่งยากที่คนธรรมดาสามัญทั่วไปจะสามารถเข้าใจได้อย่างถูกต้องครบถ้วน พระพุทธโฆษาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวไว้ตอนที่อธิบายเกี่ยวกับกรรม 12 ว่า

ความแตกต่างเรื่องกรรมและวิบากแห่งกรรม 12 อย่าง ดังกล่าวมานี้ย่อมปรากฏโดยสภาพอย่างถ่องแท้แก่กรรม วิบากญาณของพระพุทธทั้งหลายเท่านั้น ไม่สาธารถกับพระสาวกทั้งหลาย ทั้งความแตกต่างแห่งกรรมและความแตกต่างแห่งวิบากวิปัสสภิกษุ (ผู้เห็นแจ้งด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนา) จะพึงรู้ได้ (ก็แต่) โดยเอกเทศ เพราะเหตุนี้ ความแปลกกันแห่งกรรมนี้ ถิ่นับว่าเป็นอันได้ประกาศแล้ว ด้วยการแสดงกรรมแต่เพียงเป็น मुखด้วยประการฉะนี้

จากข้อความตอนหนึ่งในหนังสือวิสุทธิมรรคแสดงให้เห็นว่า มีแต่พระพุทธเจ้าเท่านั้นที่สามารถรู้แจ้งเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมอย่างถูกต้องครบถ้วนทุกกระบวน ส่วนผู้ที่ เป็นพุทธสาวกนั้น สามารถจะทราบได้เพียงบางส่วน ไม่สามารถกำหนดรู้เรื่องกรรมและผลของกรรมในทุกแง่ทุกมุมได้ พระพุทธโฆษาจารย์เองท่านก็แสดงเรื่องกรรมไว้เพียงหัวข้อและคำอธิบายโดยย่อเพราะฉะนั้น การกำหนดรู้เรื่องกรรมและผลของกรรมได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ทุกแง่ทุกมุมจึงเป็นพุทธวิสัย มิใช่สาวกวิสัย

กรรมอย่างเดียวกันแต่ให้ผลแก่บุคคลต่างกัน

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงบุคคล 2 ประเภท ที่ทำกรรมอย่างเดียวกัน แต่เวลากรรมให้ผลจะได้รับผลไม่เหมือนกัน พร้อมกันนั้นก็ทรงแสดงสาเหตุที่ทำให้บุคคล 2 ประเภทนั้น ได้รับผลไม่เหมือนกันไว้ด้วย ข้อความที่ตรัสไว้พอจะกล่าวสรุปโดยใจความได้ดังนี้

1. **บุคคลประเภทแรก** ได้แก่ บุคคลบางคนที่ทำบาปกรรมไว้เพียงเล็กน้อย แต่เมื่อบาปกรรมนั้นให้ผลทำให้เขาต้องไปเกิดในนรก

2. **บุคคลประเภทที่สอง** ได้แก่ บุคคลบางคนที่ทำบาปกรรมไว้เพียงเล็กน้อยอย่างเดียวกัน แต่เวลาบาปกรรมนั้นให้ผล เขาจะได้รับผลทันตาในชาตินี้และผลที่เขาได้รับนั้นถ้าเป็นผลเพียงเล็กน้อยจะไม่ปรากฏชัด จะปรากฏชัดเฉพาะผลส่วนมากเท่านั้น

การได้รับผลแห่งบาปกรรมของบุคคลทั้ง 2 ประเภทดังกล่าวนี้ ที่นับว่าแตกต่างกันก็คือ แม้บาปกรรมที่ทำไว้จะเป็นบาปกรรมเพียงเล็กน้อยเหมือนกันแต่บุคคลประเภทแรกนั้นได้รับผลมาก เพราะการต้องไปเกิดในนรกนั้นย่อมได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส ความทุกข์ทรมานในโลกมนุษย์ที่นับว่าร้ายแรงนั้น ถ้าจะเปรียบเทียบกันความทุกข์ทรมานในนรกที่ท่านพรรณนาไว้ในที่ต่าง ๆ เช่น ในเทวทูตสูตร เป็นต้น ความทุกข์ทรมานที่นับว่าร้ายแรงในโลกมนุษย์ยังนับว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย ความทุกข์ในนรกรุนแรงมากกว่าเป็นร้อยเท่าพันเท่า

ส่วนบุคคลประเภทที่สองนั้น ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อยเช่นเดียวกับบุคคลประเภทแรก แต่เวลากรรมให้ผลก็ให้ผลในปัจจุบันชาตินี้ ไม่ต้องไปเกิดในนรก และผลจะปรากฏชัดเจนก็เฉพาะผลส่วนมากเท่านั้น เพราะฉะนั้นบุคคลประเภทที่สองนี้เมื่อเปรียบเทียบกับบุคคลประเภทแรกก็เรียกว่าได้รับผลน้อยทั้ง ๆ ที่ทำบาปกรรมเพียงเล็กน้อยพอ ๆ กัน เกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้บุคคลทั้ง 2 ประเภทนี้ได้รับผลไม่เหมือนกันนั้น พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเช่นไรทำบาปกรรมแม้เล็กน้อย บาปกรรมนั้นนำเขาไปสู่
นรก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่อบรมกาย ไม่อบรมศีล ไม่
อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา มีคุณน้อย มีอติภาพเล็ก มีปรกติดอยู่เป็นทุกข์ บุคคลเช่นนี้ทำ
บาปกรรมแม้เล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็นำเขาไปสู่ นรก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเช่นไรเล่า ทำบาปกรรมเล็กน้อยเช่นเดียวกันนั้น
บาปกรรมนั้นให้ผลทันตาเห็น แต่ส่วนน้อยไม่ปรากฏ ปรากฏเฉพาะส่วนมาก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต
อบรมปัญญา มีคุณไม่น้อย มีอติภาพใหญ่ มีธรรมเป็นเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคล
เช่นนี้ทำบาปกรรมเล็กน้อยเช่นเดียวกันนั้น บาปกรรมนั้นให้ผลทันตาเห็น แต่ส่วนน้อยไม่
ปรากฏ ปรากฏเฉพาะส่วนมาก

ในพุทธพจน์ดังกล่าวนี้มีส่วนที่จะต้องทำความเข้าใจก็คือ คำว่า ไม่อบรมกาย ได้แก่การไม่
สำรวมกาย มักใช้ร่างกายประกอบอกุศลกรรม ไม่อบรมศีล ได้แก่ไม่รักษาศีล ไม่อบรมจิตได้แก่ไม่เจริญ
สมาธิ ไม่อบรมปัญญาได้แก่ไม่เจริญวิปัสสนา มีคุณน้อยก็คือมีคุณธรรมน้อย ที่ได้ชื่อว่ามีอติภาพเล็ก
หมายถึงมีฐานะทางสังคมต่ำและยากจนขัดสน ที่ว่ามีปรกติดอยู่เป็นทุกข์ หมายถึงการต้องทุกข์ยากลำบาก
ในการทำงานหาเลี้ยงชีพ

ส่วนในบุคคลประเภทที่สองนั้นมีลักษณะตรงกันข้าม ที่ว่ามีอติภาพใหญ่หมายถึงมีฐานะทาง
สังคมหรือมียศศักดิ์สูง ที่ว่าเป็นผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ หมายถึงการเจริญพรหมวิหารธรรม
อันเป็นอัปมัถุอยู่เป็นเนืองนิตย์

กล่าวโดยสรุป บุคคลประเภทที่หนึ่ง แม้จะทำบาปกรรมไว้เพียงเล็กน้อย แต่เวลากรรมให้ผล
กลับได้รับผลมาก คือได้รับผลเต็มที่ตามกำลังของกรรมนั้น ทั้งนี้เนื่องจากว่าไม่มีคุณธรรมฝ่ายดีอยู่ในตัว ซึ่ง
คอยทำหน้าที่ต่อต้านหรือลดรอนกำลังของอกุศลกรรม พระพุทธเจ้าทรงอุปมาเกี่ยวกับบุคคลประเภทแรกนี้
ว่า เปรียบเสมือนเอาเกลือใส่ลงไปในขันน้ำใบเล็ก ย่อมทำให้น้ำในขันกลายเป็นน้ำเค็ม ไม่สามารถใช้ดื่มดับ
ความกระหายได้ ส่วนบุคคลประเภทที่สองนั้น แม้จะทำบาปกรรมเท่า ๆ กับบุคคลประเภทแรก แต่เวลา
กรรมให้ผลกลับได้รับผลไม่มาก คือแทนที่จะต้องไปเกิดในนรกก็กลับได้รับผลในชาตินี้ และเฉพาะผล
ส่วนมากเท่านั้นที่จะปรากฏชัด ทั้งนี้เนื่องจากว่าเป็นผู้มีคุณธรรมฝ่ายดีอยู่ในตัวมาก คุณธรรมที่มีอยู่มาก

นั้นจะทำหน้าที่ต่อต้านทอนกำลังของอกุศลกรรม ทำให้มันมีกำลังอ่อนลงและออกฤทธิ์ให้ผลได้ไม่มากพระพุทธรองค์ทรงอุปมาว่า เเสมือนน้ำก้อนเกลือในปริมาณเท่ากันนั้นใส่ลงไปใ้ในแม่น้ำคงคาซึ่งจะไม่ทำให้น้ำในแม่น้ำกลายเป็นน้ำเค็มจนใช้ดื่มกินดับความกระหายไม่ได้ ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา กรรมดีกรรมชั่วแม้จะลบล้างกันไม่ได้ แต่ก็ทอนกำลังของกันและกันได้ ถ้าเป็นกรรมประเภทเดียวกัน เช่น กรรมดีกับกรรมดี หรือกรรมชั่วมกับกรรมชั่ว ก็สามารถส่งเสริมซึ่งกันและกันได้เช่นกัน

กรรมที่ทอนกำลังซึ่งกันและกัน

ในกรณีของการทอนกำลังของกันและกันนั้น ถ้าจะใช้อุปมาในสมัยปัจจุบันก็เช่นการฉีดวัคซีนเพื่อป้องกันอหิวาตกโรค สมมติว่า นาย ก. กับนาย ข. ทั้ง 2 คน ได้รับเชื้ออหิวาตกโรคเข้าไปในปริมาณที่เท่ากัน นาย ก. ไม่ได้รับการฉีดวัคซีนป้องกัน จึงต้องร่วงถึงตายหรือเจียนตาย แต่นาย ข. ได้รับการฉีดวัคซีนป้องกันโรคมาแล้วเมื่อได้รับเชื้อเข้าไปจึงไม่เป็นอะไรหรืออาจเพียงต้องรว่งนิดหน่อย เพราะวัคซีนที่ได้รับการฉีดป้องกันไว้ทำให้ร่างกายมีภูมิคุ้มกันเพียงพอ ในกรณีของบุคคลบางคนที่ทำบาปกรรมเล็กน้อยแล้วบาปกรรมนั้นนำไปสู่โรคก็เหมือนกับนาย ก. ที่ไม่มีภูมิคุ้มกันโรค ส่วนบุคคลบางคนที่ทำบาปกรรมไว้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่ได้รับผลกรรมน้อยกว่าบุคคลประเภทแรก เปรียบกับนาย ข. ที่ได้รับการฉีดวัคซีนป้องกันโรคและมีภูมิคุ้มกันในตัว กรรมดีหรือคุณธรรมที่มีอยู่มากในตัวบุคคลที่สั่งสมกุศลกรรมไว้มาก จะทำหน้าที่ทอนกำลังของอกุศลกรรมให้อ่อนลง เวลาอกุศลกรรมให้ผลก็จะได้รับผลไม่มากเหมือนภูมิคุ้มกันโรคของร่างกายที่เกิดจากการฉีดวัคซีน ย่อมทอนกำลังของเชื้ออหิวาตกโรคที่ร่างกายได้รับเข้าไปให้อ่อนกำลังลงจนไม่เป็นอันตรายหรือเป็นอันตรายน้อย ฉนั้นใด ฉนั้น

กรรมที่ส่งเสริมซึ่งกันและกัน

ในกรณีของกรรมชั่วมกับกรรมชั่วม และกรรมดีกับกรรมดีส่งเสริมซึ่งกันและกันนั้น เช่น บุคคลหรืออาชญากรบางคนที่ทำผิดกฎหมายอย่างเดียวกันหลายครั้ง ต่างกรรมต่างวาระ ครั้งแรกถูกศาลตัดสินจำคุกตามควรแก่ความผิด และอาจได้รับการลดโทษส่วนหนึ่งเนื่องจากไม่เคยทำความผิดมาก่อน แต่เมื่อพ้นโทษออกจากคุกแล้วยังทำความผิดซ้ำอย่างเดิมอีก ศาลจึงตัดสินเพิ่มโทษให้หนักขึ้นกว่าเก่านั้นไม่เข็ดหลาบหรืออย่างการได้รับสารเป็นพิษเข้าสู่ร่างกายจนมีสารพิษสะสมอยู่มาก ทำให้ร่างกายเกิดการเจ็บป่วย ครั้นได้รับสารพิษเพิ่มเข้าไปอีกจำนวนหนึ่ง แม้ไม่มากนักก็ทำให้เสียชีวิตทันที เป็นต้น กรณีเช่นนี้เปรียบได้กับบุคคลที่สั่งสมอกุศลกรรมไว้มาก ทำให้ได้รับวิบากเป็นความทุกข์ความเดือดร้อนอยู่แล้ว ครั้นทำอกุศลกรรมเพิ่มขึ้นอีก ความทุกข์ความเดือดร้อนที่ได้รับก็เพิ่มทับถมเป็นทวีคูณ เหมือนคนที่ยากจนขัดสนอยู่แล้ว ครั้นถูกไฟไหม้บ้านซ้ำอีก ก็ย่อมได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนแสนสาหัส ต่างจากคนรวยที่มีทรัพย์สินเงินทองมากแม้จะถูกไฟไหม้บ้านหมด เขาก็ไม่เดือดร้อนมากนักเพราะยังมีเงินเพียงพอที่จะสร้างบ้านใหม่ได้ ส่วนกรรมดีกับกรรมดีส่งเสริมซึ่งกันและกันนั้นก็พียงเห็นได้ในทำนองเดียวกัน เช่น นิสิตหรือนักศึกษาปีสุดท้ายซึ่งมีความรู้และหน่วยกิตสะสมไว้มากแล้ว พอสอบไล่ครั้งสุดท้ายได้อีกครั้งเดียวก็สำเร็จการศึกษาเป็นบัณฑิต

เลย การสอบไล่ได้เพียงครั้งเดียว จะไม่ทำให้นักศึกษาสำเร็จการศึกษาเป็นบัณฑิตเสมอไป หากยังไม่เคยสอบให้ได้หน่วยกิตสะสมอย่างเพียงพอไว้ก่อน เช่น การสอบไล่ได้แต่ครั้งของนักศึกษาปีที่ 1 ปีที่ 2 ปีที่ 3 เป็นต้น แต่การสอบไล่ได้หน่วยกิตแต่ละครั้งย่อมสนับสนุนซึ่งกันและกัน การสอบได้หน่วยกิตครั้งสุดท้ายสำหรับการได้เป็นบัณฑิตจะไร้ความหมาย ถ้าไม่มีการสอบได้ครั้งก่อน ๆ สนับสนุน ในทำนองเดียวกัน การสอบได้ครั้งก่อน ๆ ก็จะทำให้นักศึกษาสำเร็จการศึกษาเป็นบัณฑิตไม่ได้ หากไม่มีการสอบไล่ได้ครั้งสุดท้าย สนับสนุนกรรมดีกับกรรมดีสนับสนุนส่งเสริมซึ่งกันและกันก็พึงเห็นได้ในทำนองเดียวกันนี้

บทที่ 5

วิญญาณในทัศนะของพุทธศาสนา

พุทธศาสนาให้ความสำคัญกับเรื่องจิตเป็นอย่างมาก อีกทั้งจิตก็เป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดของสิ่งมีชีวิต ดังนั้นพุทธศาสนาจึงยืนยันว่า สรรพสิ่งมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดจากการทำงานของจิต หากผู้ใดมีจิตประทุษร้ายเสียแล้ว จะพูด จะทำอะไรก็ตาม ความทุกข์ก็จะเกิดขึ้นและติดตามตัวตลอดไป เหมือนล้อเกวียนซึ่งหมุนไปตามรอยเท้าของโคตัวที่ลากเกวียนไปอยู่ฉะนั้น ในแง่ของการกระทำ จิตจะเป็นตัวกำหนดให้มนุษย์แสดงพฤติกรรมออกมาทางกาย วาจา และใจ ซึ่งก่อให้เกิดผลเป็นความดี ความชั่ว หรือบางครั้งเป็นกลาง ๆ ก็มี จะอย่างไรก็ตาม เมื่อพูดถึงจิตแล้ว เรามักจะคุ้นเคยกับคำที่ใกล้เคียงกันอีกหลายคำ เช่น จิต ใจ มโน วิญญาณ คำเหล่านี้บางครั้งทำให้เราเกิดความสับสนและเข้าใจผิดไปต่าง ๆ นานา ดังนั้นควรทำความเข้าใจกันเสียก่อน

พุทธศาสนาถือว่า จิต มโน วิญญาณเป็นอย่างเดียวกันในด้านสภาวะ แต่เรียกชื่อต่างกันเท่านั้น ดังพุทธพจน์ว่า

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดที่เรียกว่าจิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง ธรรมชาตินั้น ขณะที่ดวงเก่ากำลังดับ ดวงใหม่ก็กำลังเกิดขึ้นเป็นอย่างนี้เรื่อยไปตลอดวัน และคืน”

จากพุทธพจน์บทนี้ทำให้ทราบลักษณะของจิตดังนี้

1. จิต มโน วิญญาณ เป็นธรรมชาติอย่างเดียวกัน
2. จิต มโน วิญญาณ เกิดดับอยู่ตลอดเวลา
3. การเกิดดับของจิต มโน วิญญาณ เป็นไปในลักษณะสืบต่อ กล่าวคือ เมื่อดวงเก่ากำลังจะดับ ดวงใหม่อาศัยพลังงานจากดวงเก่าเกิดต่อไปอีก

คำไวพจน์ของจิต มโน วิญญาณ คำที่เป็นไวพจน์หรือคำใช้เรียกชื่อแทนจิต มโน วิญญาณได้มีดังนี้

1) **มานสะ** (มานส์), มนายตนะ (มนายตน์), มนินทริยะ (มินนุทริย์) ทั้งหมดนี้มีรากศัพท์มาจากคำว่า มโน

2) **วิญญาณขันธ** (วิญญาณกฺขนฺโธ), มโนธาตุ ตัซซา มโนวิญญาณธาตุ ทั้งหมดนี้มีรากศัพท์มาจากวิญญาณ

วิญญาณขันธ แปลว่า กองแห่งวิญญาณ เป็นศัพท์ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติขึ้นใช้ในขันธ 5 เพื่อแสดงว่าวิญญาณมีหลายประเภท เช่น จักขุวิญญาณ วิญญาณทางตา

มโนธาตุ แปลว่า ธาตุคือมโน หมายถึง วิญญาณในวิถี ซึ่งเรียกว่า วิถีจิต

ตัชชา มโนวิญญาณธาตุ เกิดขึ้นต่อจากมโนธาตุ ได้แก่ วิญญาณในวิถีประเภทสันตிரณจิต และโงฐฐัพพนจิต

3) หทยะ (หทัย)

ก. **หมายถึง หัวใจที่เป็นก้อนเนื้อ** ซึ่งทำหน้าที่สูบฉีดโลหิตเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย อยู่ที่ทรวงอกด้านซ้าย มีหลักฐานปรากฏอยู่ในอาการ 32 ว่า เกสา ฯลฯ หทัย (หัวใจ)

ข. **หมายถึง มั่นสมอง** ตามหลักฐานทางสรีรวิทยา แพทย์พบว่า สมองเป็นต้นเหตุแห่งการนึก การคิด ส่วนหลักฐานในทางอภิธรรมอธิบายว่า มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดอยู่ รูปนั้นเรียกว่า หทัยวัตถุ

ค. **หมายถึง ความรู้สึกนึกคิด** เช่น คำว่า หทยงคมาวาจา (วาจาที่จับใจ) และคำว่า นิพพิณนหโย (ผู้มีใจเบือนายแล้ว)

4) **ปิตทระ (ปิตทริ)** แปลว่า ธรรมชาติที่ผ่องใส หมายถึง จิต มโน วิญญาณ คำว่า ปิตทระ เป็นชื่อของจิต ซึ่งแสดงให้เห็นทราบบว่า จิตนี้สามารถทำให้ผ่องใสได้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติที่ผ่องใส แต่ที่เศร้าหมองไปก็เพราะกิเลสที่จรมา”

ลักษณะของจิต

จิตทุกขณะมีลักษณะที่เหมือนกันอยู่ 3 ประการ เรียกว่า สามัญลักษณะ เป็นกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นจุดยืนของพุทธศาสนาที่มองว่า สรรพสิ่งในโลกทั้งที่มีรูปลักษณ์ (รูปธรรม) และไม่มีรูปลักษณ์ (นามธรรม) ล้วนมีลักษณะที่เหมือนกันคือ

1. อนิจจลักษณะ หมายถึง ความไม่คงที่ ไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา
2. ทุกขลักษณะ หมายถึง การไม่ทนอยู่ในสภาพเดิมได้ มีเกิด มีดับ
3. อนัตตลักษณะ หมายถึง ความไม่มีแก่นสารรองรับ ไม่มีหลักยึดที่เหนียวแน่นมั่นคง บังคับบัญชาไม่ได้ จะบังคับไม่ให้เกิดไม่ให้เกิดไม่ได้

ลักษณะทั่วไปของจิต มโน วิญญาณ

1. **ไปได้ไกล (ทฺรงคฺมิ)** หมายความว่า รับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ คำว่า อารมณ์ที่ไกลมีความหมายดังนี้

1.1 อารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน (ปัจจุบันนารมณ) ได้แก่ สิ่งสัมผัสภายนอกหรือล้อมรอบตัวเรามีรูป รส กลิ่น เสียง โงฐฐัพพะ อารมณ์เหล่านี้เป็นปัจจุบันในขณะที่เราได้เห็น หรือได้ยิน และนับว่าอยู่ไกลก็เพราะอยู่ภายนอกจากตัวเรา

1.2 อารมณ์ที่เป็นอดีต (อดีตารมณ) ได้แก่ ธรรมารมณ คือ การนึกคิดถึงเรื่องราวต่าง ๆ ที่ผ่านพ้นไปแล้ว แต่เราหวนไปคิดใหม่ ก็จัดว่าอยู่ไกล

1.3 อารมณ์ที่เป็นอนาคต (อนาคตอารมณ์) ได้แก่ ธรรมารมณ์ คือ การคิดถึงเรื่องราวต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นในกาลข้างหน้า จัดว่าอยู่ไกล ก็เพราะอารมณ์ที่เราระลึกถึงนั้นส่วนมากก็ไม่พ้นไปจากรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส อันเป็นสิ่งล้อมรอบตัวเราไปได้

2. เทียบแต่ผู้เดียว (เอกจร) หมายความว่า จิตมีการเกิดดับที่ละขณะ กล่าวคือ ความคิดขึ้นมาแล้ว ความคิดนั้นก็เกิดขึ้นที่ละอย่างตามลำดับก่อนหลัง แม้ว่าบางครั้งดูเหมือนว่าในขณะเดียวกันเรามีความคิดหลายอย่างเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่นั่นเป็นเพราะความไวของจิตซึ่งเกิดดับเร็วมาก จนเราไม่สามารถกำหนดได้ทันว่า เกิดดับขณะไหน และคิดเรื่องอะไรก่อนหรือหลัง

3. ไม่มีรูปร่าง (อสนิริ) จิตเป็นนามธรรมไม่สามารถมองเห็นหรือสัมผัสได้เหมือนร่างกาย แต่สามารถไปไหนก็ได้และไม่มีร่องรอยปรากฏให้เห็น

4. มีถ้าเป็นที่อาศัย (กุหาสย) จิตแม้จะเป็นนามธรรม แต่ก็มีที่อาศัยเหมือนกันเรียกว่า “ถ้า” ว่าโดยส่วนกว้างหมายถึง ร่างกาย ว่าโดยส่วนแคบหมายถึง หทัยวัตถุ (สมอง)

ลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างร่างกายกับจิตใจได้เป็นอย่างดี ร่างกายหากไม่มีจิตคอยควบคุมก็จะเคลื่อนไหวไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน จิตหากปราศจากร่างกายแล้วก็ไม่สามารถแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ได้เลย ดังพุทธพจน์ที่แสดงว่า “ร่างกายนี้ไม่นานนัก จักนอนทับถมแผ่นดิน เมื่อปราศจากวิญญาณแล้วก็ถูกทอดทิ้ง เหมือนท่อนไม้ที่ใช้ประโยชน์ไม่ได้”

ลักษณะเฉพาะของจิต มโน วิญญาณ

1. ดันรน (ผนุทน) ดันรนออกไปรับอารมณ์ที่มากกระทบตา หู จมูก ฯลฯ เหมือนปลาที่ถูกเหยียดขึ้นบก มีแต่จะดันรนลงน้ำอย่างเดียว

2. กวัดแกว่ง (จปล) ขาดความมั่นคง แม้บางครั้งจะสงบนิ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากกระทบก็อดที่จะหวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้นไม่ได้

3. รักษายาก (ทุรกข) การรักษาจิตให้มั่นคงอยู่ในอารมณ์เดียวตลอดเวลา นั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง

4. ห้ามยาก (ทุนิวารย) ห้ามจิตจากความชั่ว คือพยายามระวังไม่ให้จิตคิดในสิ่งที่ไม่ดี ก็ทำได้ยาก

5. ข่มได้ยาก (ทุนิคคห) การจะบังคับจิตให้ห่างจากความชั่ว เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก (เหมือนบังคับคนติดยาเสพติด ไม่ให้เสพยา) เพราะ

- ทะยานสู่อารมณ์แห่งกามเสมอ (กามนิปาติน)
- เห็นได้ยาก (สุทุททล)
- เป็นสภาวะที่ละเอียด (สุณิปุณ)
- เกิดดับเร็ว (ลหุ)

สถานที่เกิดของจิต

ที่เกิดขึ้นของจิตมีอยู่ 6 ประการ ตามแหล่งที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่

1. จิตเกิดที่ตา ทำหน้าที่เห็นรูปหรือสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ
2. จิตเกิดที่หู ทำหน้าที่ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู เรียกว่า โสทวิญญาณ
3. จิตเกิดที่จมูก ทำหน้าที่รับรู้กลิ่นที่เข้ามาปรากฏทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาณ
4. จิตเกิดที่ลิ้น ทำหน้าที่รับรู้รสที่ปรากฏทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
5. จิตเกิดที่ประสาทกาย ทำหน้าที่รับรู้ความรู้สึกที่เกิดจากสิ่งกระทบทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ
6. จิตเกิดที่ใจ ทำหน้าที่รับรู้ รู้สึก นึกคิด เรียกว่า มโนวิญญาณ

วิญญาณ

คำว่า จิตและวิญญาณนั้นใช้แทนกันได้ หมายถึงสิ่งเดียวกันคือสิ่งที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ

ที่ผ่านเข้ามาทางอวัยวะทางตา หู จมูก ลิ้น ประสาทกายและใจ แต่โดยส่วนใหญ่แล้ว คำว่า วิญญาณมักจะใช้ในความหมายของการรับรู้ เช่น การรับรู้ทางตาก็เรียกว่า เกิดวิญญาณหรือการรับรู้ทางตา ไม่ใช่หมายถึงผัสสัวิญญาณตามความเข้าใจกันโดยทั่วไป

ธรรมชาติของจิต

ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า จิต มโน วิญญาณ ในความหมายเดียวกัน ดังพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดที่เรียกว่า **จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง การที่ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ จะพึงเบื่อหน่าย คลายความยินดีหรือหลุดพ้นในธรรมชาตินั้น (ย่อมเป็นไปได้)** จิต หมายถึงธรรมชาติที่คิดอารมณ์ (อารมณ์ จิตต์) อารมณ์ ได้แก่ สิ่งที่จิตคิดถึงเป็นที่ยึดห่วงของจิต (อาลมุพิตพัพพ์) มี 6 ประเภท คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ อารมณ์เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดขึ้นของจิตแต่ละขณะ ถ้าไม่มีอารมณ์สำหรับคิด จิตก็เกิดไม่ได้ บางครั้งจิตอาจคิดถึงความว่างคือนิพพาน ความว่างหรือนิพพานก็เป็นอารมณ์ของจิต อย่างไรก็ตาม อารมณ์ไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่ทำให้จิตเกิดจิตหรือวิญญาณ อาศัยปัจจัยหลายประการเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิญญาณอาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น อาศัยหู เสียง ชองหู และมนสิการ โสทวิญญาณเกิดขึ้น อาศัยภวังคจิต ธรรมารมณ์และมนสิการ มโนวิญญาณเกิดขึ้น”

จิตไม่ใช่สิ่งที่ว่างจากคุณสมบัติ สิ่งที่เป็นคุณสมบัติประกอบด้วยจิตคือเจตสิก (เจตสิ นียุตต์ เจตสิก) เจตสิกมีลักษณะ 4 ประการคือ

1. เอกุปปาต เกิดพร้อมกับจิต
2. เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต
3. เอกาลมูพณ รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต
4. เอกวตถุก อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต

ดังได้กล่าวแล้วว่า เจตสิกมี 52 ดวง จิตจะไม่เคยว่างจากเจตสิกอย่างน้อยเจตสิก 7 ดวง ที่เรียกว่าสังขจิตตสาธารณเจตสิกจะเกิดกับจิตทุกดวง เจตสิกเหล่านั้นคือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ

จิตไม่ใช่สสาร (Substance) เพราะสิ่งที่เป็นสารจะดำรงอยู่ด้วยตนเองอย่างเที่ยงแท้ถาวร จิตเป็นอนิจจังคือเปลี่ยนแปลงทุกขณะ กล่าวให้ชัดก็คือ จิตเกิดดับทุกขณะ จิตที่เกิดดับแต่ละขณะนิยมเรียกว่า ดวง จิตเกิดดับ 1 ขณะ จัดเป็นจิต 1 ดวง จิตแต่ละขณะเกิดดับเร็วที่สุด พระพุทธเจ้าตรัสถึงความเร็วของจิตไว้ว่า **ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่แลเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เร็วเหมือนจิต ภิกษุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงได้เร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมา ก็กระทำไม่ได้ง่าย** จิตเกิดดับแต่ละขณะกินเวลาสั้นกว่าสายฟ้าแลบหลายเท่านัก กระนั้นก็ดีท่านยังสามารถแบ่งช่วงเวลาที่เกิดดับแต่ละขณะออกเป็น 3 ระยะเวลาคือ

1. **อุปปาตะ** ระยะเวลาที่จิตเกิดขึ้น
2. **ฐิติ** ระยะเวลาที่จิตดำรงอยู่
3. **ภังคะ** ระยะเวลาที่จิตดับ

เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นจะแบ่งเวลาย่อยเป็น 3 ระยะเวลาดังกล่าว จิตดวงเก่าเกิดขึ้นแล้วดับไป จิตดวงใหม่เกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไปเพื่อให้ดวงใหม่เกิดสืบต่อไป เป็นอย่างนี้ดวงแล้วดวงเล่า การสืบต่อนี้เรียกว่า สันตติ จิตที่เกิดสืบต่อกันอย่างนี้เป็นเหมือนกระแสน้ำในแม่น้ำที่ประกอบด้วยหยดน้ำน้อย ๆ จำนวนมหาศาล แต่เรียงต่อเนื่องกันเป็นทิวแถว ท่านจึงเรียกจิตหรือวิญญาณที่เกิดต่อเนื่องว่า **กระแสจิต หรือกระแสวิญญาณ** (วิญญาณโสต) จิตแต่ละดวงในกระแสเดียวกันมีความสัมพันธ์กันเป็นลูกโซ่ พระอนุรุทธาจารย์ กล่าวไว้ใน**อภิธรรมมัตถสังคหะ**ว่า ธรรมคือจิตและเจตสิก (ในอดีต) ที่เพ็งดับไป เป็นปัจจัยแก่ธรรมคือจิตและเจตสิกปัจจุบันด้วยสามารถแห่งอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย ข้อนี้หมายความว่า ขณะจิตอดีตที่เพ็งจะดับลงได้ส่งพลังงาน (อุปการ) อันเป็นคุณสมบัติของตนไปก่อให้เกิดจิตขณะปัจจุบัน จิตปัจจุบันไม่ใช่ดวงเดียวกับจิตอดีตที่เพ็งจะดับไป แต่จิตปัจจุบันก็ไม่ต่างจากจิตอดีตโดยสิ้นเชิง เพราะมันเองได้รับมรดกมาจากจิตอดีตนั้น ดังนั้น จิตอดีตที่เพ็งจะดับกับจิตใหม่ที่เพ็งจะเกิดมาแทนที่จะเหมือนกันก็ไม่ใช่จะต่างกันก็ไม่เชิง (น จ โส, น จ อญฺญ) เปรียบเหมือนไฟกำลังลุกไหม้บ้านใหญ่หลังหนึ่ง และถัดจากบ้านที่ถูกไฟไหม้นั้นมีถนนใหญ่คั่นกลางก่อนจะถึงบ้านหลังที่สอง ลูกไฟไม่อาจโดดข้ามถนนไปถึงบ้านหลังที่สองซึ่งไฟยังไม่ไหม้แต่ความร้อนจากบ้านที่ไฟกำลังไหม้เป็นเหตุปัจจัยให้ความร้อนในบ้านหลังที่สองถึงจุดเผาไหม้บ้านหลังนั้น ไฟที่ลุกไหม้บ้านหลังที่สองไม่ได้เป็นอันเดียวกันกับไฟที่ไหม้บ้านหลังแรกเพราะลูกไฟจากบ้านหลังแรกไม่ได้กระโดดข้ามถนนมาไหม้บ้านหลังที่สอง แต่กระนั้นไฟที่ไหม้บ้านหลังที่สองก็ไม่ต่างจากไฟที่ไหม้บ้านหลังแรกเพราะความร้อนจากไฟที่บ้านหลังแรกเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดไฟไหม้บ้านหลังที่สอง ไฟที่ไหม้บ้านทั้งสองหลังจะเหมือนกันก็ไม่ใช่ จะต่างกันก็ไม่เชิง ข้อนี้เป็นเช่นเดียวกับการเกิดของดวงจิตต่าง ๆ ในกระแสเดียวกัน ถ้ากล่าวว่า จิตดวงเก่าที่เพ็งดับไปกับจิตดวงที่

เกิดแทนที่เป็นอันเดียวกัน นั่นเป็น สัสตวาท คือ ลัทธิที่เห็นว่า เทียง ถ้ากล่าวว่ จิตทั้งสองดวงต่างกันโดยสิ้นเชิง นั่นเป็น อุจเฉทวาท คือ ลัทธิที่เห็นว่า สูญ เพื่อหลีกเลี่ยงทัศนคติสุดโต่งทั้งสองนี้ พุทธปรัชญายอมรับว่า จิตทั้งสองดวงจะเหมือนกันก็ไม่ใช่ จะต่างกันก็ไม่เชิง (นตฺถิ เอกตา นาปี นานตฺตา)

หน้าที่ของจิต

จิตทำหน้าที่อยู่ 14 ประการ คือ

1. เกิดขึ้น (ปฏิสันธิ)
2. ไม่รับรู้อารมณ์ (ภวังคะ)
3. คำนึง (อาวัชชนะ)
4. ทัสสนะ (เห็น)
5. สวณะ (ได้ยิน)
6. ฆายณะ (ได้กลิ่น)
7. สายณะ (ได้รส)
8. ผุสณะ (ถูกต้องสัมผัส)
9. สัมปฏิจฉันนะ (รับอารมณ์)
10. สันตึระณะ (พิจารณาอารมณ์)
11. โวฏฐวณะ (กำหนดอารมณ์)
12. ชวณะ (แล่นไปในอารมณ์)
13. ตทาลัมพะณะ (หวังอารมณ์)
14. จุตติ (ดับ)

ศักยภาพของจิต

จิตมีศักยภาพหรืออำนาจพิเศษ 6 ประการ ได้แก่

1. มีอำนาจในการกระทำ คือ การทำงานของอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกาย เช่น การพูด การเคลื่อนไหว การกระทำต่าง ๆ ตลอดจนการคิดล้วนเกิดขึ้นจากจิต สิ่งทั้งหลาย เช่น รถ เรือ เครื่องบิน เครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นต้น ก็เกิดขึ้นจากจิตเป็นผู้คิดค้นขึ้นมา
2. มีอำนาจด้วยตนเอง คือ จิตสามารถทำบุญ ทำบาป ทำสมาธิถึงขั้นได้ฌาน สามารถทำลายกิเลสที่เป็นเหตุให้เวียนตายเวียนเกิดได้
3. มีอำนาจในการสั่งสมกรรม คือ กรรมทั้งหลายทั้งดีและชั่วที่ทำลงไปแล้ว จะถูกเก็บสั่งสมไว้ด้วยอำนาจของจิต
4. มีอำนาจในการรักษาผลของกรรม คือ ผลของกรรมทั้งหลายทั้งดีและชั่วที่ทำแล้ว แม้จะผ่านไปนานแล้วก็ตาม ย่อมติดตามให้ผลตลอดไป แม้จิตจะเกิด ดับ แต่บาป บุญ และอนุสัยกิเลสที่หมักหมมอยู่

ในสันดานจะไม่สูญหายไปไหน เพราะจิตดวงใหม่มีเหตุปัจจัยมาจากจิตดวงก่อน และจิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้นก็จะเป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงต่อ ๆ ไป จนกว่าจะสิ้นกิเลส

5. มีอำนาจในการสังขมสันดานของตนเอง คือ การกระทำใด ๆ ถ้าทำอยู่บ่อย ๆ ก็จะถูกฝังอยู่ในจิตกลายเป็นนิสัยสันดาน และคิดจะทำอย่างนั้นอยู่ร่ำไป

6. มีอำนาจในการรับอารมณ์ต่าง ๆ คือ จิตสามารถรับรู้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและการนึกคิดต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ว่าจะ เป็นอารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว อารมณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรืออารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน

บทที่ 6

อริยสัจ 4

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นฐานะและความสำคัญของอริยสัจ 4 ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เที่ยวไปบนผืนแผ่นดินทั้งสิ้นทั้งปวง ย่อมประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างนั้น กล่าวได้ว่าเป็นยอดเยี่ยมในบรรดารอยเท้าเหล่านั้น โดยความมีขนาดใหญ่ ฉันทใด กุศลธรรมทั้งสิ้นทั้งปวง ก็สงเคราะห์ลงในอริยสัจ 4 ฉันทนั้น”

อริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมจำเป็นทั้งสำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ พระพุทธเจ้าจึงทรงย้าให้ภิกษุทั้งหลายสอนให้ชาวบ้านรู้เข้าใจอริยสัจ ดังบาลีว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าหนึ่งเหล่าใดที่พวกเขาพึงอนุเคราะห์ก็ดี เหล่าชนที่พอจะรับฟังคำสอนก็ ดีไม่ว่าเป็นมิตร เป็นผู้ร่วมงาน เป็นญาติ เป็นสาโลหิตก็ตาม พวกเขาพึงชักชวน พึงสอนให้ดำรงอยู่ ให้ ประดิษฐานอยู่ในการตรัสรู้ตามความเป็นจริง ซึ่งอริยสัจ 4 ประการ”

ความหมายของอริยสัจ

1. ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ กล่าวให้ลึก ลงไปอีกหมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎธรรมดาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่ง ประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง ชัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มอิมแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่งแก่ผู้ที่ยึดติดถือ มั่นไว้ด้วยอุปทาน

2. ทุกขสมุทัย เรียกสั้น ๆ ว่า สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยากที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเราซึ่งจะเสพเสวย ที่จะได้จะเป็น จะไม่เป็น อย่างนั้น อย่างไม่ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวงแหน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัดในรูปใดรูปหนึ่งตลอดเวลา ไม่อาจปลดปล่อยโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่น เบิกบานได้อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุขชนิดที่เรียกว่าไร้ใฝ่ฝ้าและไม่อึดเพื่อ

3. ทุกขนิโรธ เรียกสั้น ๆ ว่า นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา สำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาย้อมใจหรือจูดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความ เบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดโปร่ง โล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน เรียกสั้น ๆ ว่า นิพพาน

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค แปลว่า ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับทุกข์ หรือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางประเสริฐมีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ

ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดี ที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่ สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือบีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน)

อริยสังกับปฏิจสุมุบาท

ทั้งอริยสังและปฏิจสุมุบาท ต่างก็เป็นหลักธรรมสำคัญ เมื่อมีผู้ถามว่า “พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร” อาจตอบว่า ตรัสรู้อริยสัง 4 หรืออาจตอบว่า ตรัสรู้ปฏิจสุมุบาทก็ได้ คำตอบทั้งสองนั้นต่างก็มีพุทธพจน์เป็นที่อ้างอิงยืนยันได้ ข้อควรทราบก็คือ คำตอบทั้งสองอย่างนั้น ตามที่จริงแล้วก็ถูกต้องด้วยกัน และมีความหมายลงกันได้เป็นอันหนึ่งอันเดียว กล่าวคือปฏิจสุมุบาทก็เป็นเนื้อหาสำคัญของอริยสัง และอริยสังก็มีความหมายครอบคลุมปฏิจสุมุบาท เรื่องนี้เป็นอย่างไร พึงพิจารณาเริ่มตั้งแต่หลักฐานที่มาในคัมภีร์

คัมภีร์วินัยปิฎก เล่าเหตุการณ์เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นเมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ กำลังทรงเสวยวิมุตติสุขและพิจารณาทบทวนปฏิจสุมุบาททั้งโดยอนุโลม (กระบวนการเกิดทุกข์) และโดยปฏิโลม (กระบวนการดับทุกข์) ตลอดเวลา 1 สัปดาห์ ครั้นสิ้นระยะเวลาเสวยวิมุตติสุข 7 สัปดาห์แล้ว เมื่อปรารภการที่จะทรงประกาศธรรมแก่ผู้อื่นต่อไปทรงพระดำริว่า

“ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ เป็นของลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ฯลฯ สำหรับหมู่ประชาผู้เรingers รื่นระเริงอยู่ในอาลัย ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เห็นได้ยาก กล่าวคือ หลักอทิปปัจจยตา ปฏิจสุมุบาท แม้ฐานะนี้ ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือ นิพพาน

ส่วนในพระสูตร เมื่อปรากฏข้อความเกี่ยวกับพุทธประวัติตอนนี้ ก็จะเล่าความแนวเดียวกัน เริ่มแต่พุทธดำริที่เป็นเหตุให้ออกผนวช การเสด็จออกผนวช การทรงศึกษาในสำนักอาฬารดาบส และอุท ทกดาบส การบำเพ็ญและการละเลิกทุกกรกิริยา การทรงกลับเสวยพระกระยาหาร แล้วบรรลุฌานและตรัสรู้วิชา 3 ในตอนตรัสรู้จะมีข้อความที่ตรัสเล่าว่า

“ครั้นเราบริโภคอาหาร มีกำลังขึ้นแล้ว ก็สังตจากกาม สังตจากอกุศลกรรมธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน... ทุตติยฌาน... ตติยฌาน... จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข... มีอุเบกขา เป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่”

“เรานั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง นุ่มนวล ควรแก่การทำงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้น้อมจิตไปเพื่ออุปเพนิวาสานุสสติญาณ ก็ระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก (วิชาที่ 1)... ได้น้อมจิตไปเพื่อจตุปปาตญาณ ก็มองเห็นหมู่สัตว์ที่จุติอุบัติอยู่ (วิชาที่ 2)... ได้น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ก็รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเรารู้เห็นอย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นแล้วจาก กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ(วิชาที่ 3)...”

ต่อจากนี้ ก็จะมีคำบรรยายพุทธดำริในการที่จะทรงประกาศธรรม ซึ่งมีข้อความอย่างเดียวกับในวินัยปิฎก ที่ยกมาอ้างไว้แล้วข้างต้นนั้น

จะเห็นว่า วินัยปิฎกเล่าเหตุการณ์หลังตรัสรู้ใหม่ ๆ ระยะเวลาเสวยวิมุตติสุข (ซึ่งอรรถกถาว่า 7 สัปดาห์) เริ่มแต่พิจารณาทบทวนปัจจุสมุปบาท จนถึงทรงพระดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปัจจุสมุปบาทและนิพพาน ที่ได้ทรงตรัสรู้ ส่วนพระสูตรเล่าเหตุการณ์ก่อนตรัสรู้เป็นลำดับมาจนถึงตรัสรู้วิชา 3 แล้วข้ามระยะเสวยวิมุตติสุขทั้งหมดไป มาลงที่พุทธดำริที่จะไม่ประกาศธรรม เพราะความยากของปัจจุสมุปบาทและนิพพานเช่นเดียวกัน

ผู้ถือเอาความตอนทรงพิจารณาทบทวนปัจจุสมุปบาท ในวินัยปิฎก และพุทธดำริปรารภการประกาศธรรม ทั้งในวินัยปิฎก และในพระสูตร ย่อมกล่าวได้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้ปัจจุสมุปบาท ส่วนผู้พิจารณาความในพระสูตร เฉพาะเหตุการณ์ตอนตรัสรู้วิชา 3 และจับเฉพาะวิชาที่ 3 อันเป็นตัวการตรัสรู้แท้ ๆ (เฉพาะวิชา 2 อย่างแรกยังนับไม่ได้ว่าเป็นการตรัสรู้ และไม่จำเป็นสำหรับนิพพาน) ก็ได้ความหมายว่าตรัสรู้อรियสัง 4 จึงหลุดพ้นจากอาสวะ

อย่างไรก็ดี คำตอบทั้งสองนั้น แม้จะถูกต้องทั้งคู่ แต่ก็มี ความหมายบางอย่างที่เป็นพิเศษกว่ากันและขอบเขตบางแง่ที่กว้างขวางกว่ากัน ซึ่งควรทำความเข้าใจเพื่อมองเห็นเหตุผลในการแยกแยะเป็นคนละหลัก

ความหมายที่ตรงกันของหลักใหญ่ทั้งสองนี้ มองเห็นได้ง่าย เพื่อความรวบรัด ขอให้ดูหลัก อริยสังเทียบกับหลักปัจจุสมุปบาท ดังนี้

1. สมุทยวาร : อวิชาเกิด → สังขารเกิด → ๗๗ ชาติเกิด → ชรามรณะ โสกะ ๗๗ อุปายาสเกิด
2. นิโรชวาร : อวิชาดับ → สังขารดับ → ๗๗ ชาติดับ → ชรามรณะ โสกะ ๗๗ อุปายาสดับ

ข้อ 1 คือ ปัจจุสมุปบาทสมุทยวาร แสดงกระบวนการเกิดทุกข์ เท่ากับรวมอริยสังข้อ 1 (ทุกข์) และ 2 (สมุทัย) ไว้ในข้อเดียวกัน แต่ในอริยสัง แยกเป็น 2 ข้อ เพราะแยกเอาท่อนท้าย (ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ๗๗) ที่เป็นผลปรากฏออกไปตั้งต่างหากเป็นอริยสังข้อแรก ในฐานะเป็นปัญหาที่ประสบซึ่งจะต้องคิดแก้ไข แล้วจึงย้อนกลับมาหาท่อนที่เป็นกระบวนการทั้งหมด ตั้งเป็นข้อ 2 ในฐานะเป็นการสืบสาวหาต้นเหตุของปัญหา

ข้อ 2 คือ ปัจจุสมุปบาทนิโรชวาร แสดงกระบวนการดับทุกข์ เท่ากับ อริยสังข้อที่ 3 (นิโรช) แสดงให้เห็นว่าเมื่อแก้ปัญหาลูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหานั้นจะดับไปได้อย่างไรตามแนวทางของเหตุปัจจัย แม้ว่าโดยตรงปัจจุสมุปบาทนี้ จะตรงกับอริยสังข้อที่ 3 แต่ก็ถือว่ากินความรวมถึงอริยสังข้อที่ 4 ได้ด้วย เพราะกระบวนการดับสลายตัวของปัญหา ย่อมสื่อให้เห็นแนวทางดำเนินการหรือวิธีการทั่วไปที่

จะต้องลงมือปฏิบัติในการจัดการแก้ปัญหา นั้นไปด้วยในตัว กล่าวคือ ชี้ให้เห็นว่าจะต้องทำอะไรบ้าง ณ จุด ๆ ใด

เมื่อสรุปอริยสังข์ให้เหลือน้อยลงอีกก็ได้ 2 ข้อ คือฝ่ายมีทุกข์ (ข้อ 1 และ 2) กับฝ่ายหมดทุกข์ (ข้อ 3 และ 4)

ปฏิจจนุปบาท 2 นั้น ในที่บางแห่งถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ 2 และ 3 ตามลำดับ คือ แบบสมุททวาร ถือเป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ 2 (สมุทัย) แบบนิโรธวาร เป็นคำจำกัดความของอริยสังข์ข้อที่ 3 (นิโรธ) แต่ในคำจำกัดความข้างต้น แสดงเฉพาะต้นทวารอย่างเดียวยังเป็นสมุทัย และการดับต้นทวารว่าเป็นนิโรธ ทั้งนี้เพราะต้นทวารเป็นกิเลสตัวเด่น เป็นตัวแสดงที่ปรากฏชัด หรือเป็นขั้นออกโรงแสดงบทบาท จึงจับเอาเป็นที่พุ่งความสนใจ อย่างไรก็ดี กระบวนการที่พร้อมทั้งโรง รวมถึงหลังฉากหรือหลังเวทีด้วย ย่อมเป็นไปตามกระบวนการปฏิจจนุปบาทนั่นเอง

ส่วนแง่ที่ปฏิจจนุปบาทกับอริยสังข์ พิเศษหรือแปลจากกัน พอสรุปได้ดังนี้

1. หลักธรรมทั้งสอง เป็นการแสดงความจริงในรูปแบบที่ต่างกัน ด้วยวัตถุประสงค์คนละอย่างปฏิจจนุปบาทแสดงความจริงตามกระบวนการของมันเอง ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติล้วน ๆ ส่วนอริยสังข์เป็นหลักความจริงในรูปแบบที่เสนอต่อปัญญามนุษย์ในการที่จะสืบสวนค้นคว้าและทำให้เกิดผลในทางปฏิบัติ โดยนัยนี้ อริยสังข์จึงเป็นหลักธรรมที่แสดงโดยสอดคล้องกับประวัติการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่การเผชิญความทุกข์ที่ปรากฏเป็นปัญหา แล้วสืบสาวหาสาเหตุ พบว่ามีทางแก้ไขไม่หมดหวัง จึงกำหนดรายละเอียดหรือจุดที่ต้องแก้ไขและกำหนดเป้าหมายให้ชัด แล้วดำเนินการแก้ไขตามวิธีการจนบรรลุเป้าหมายที่ต้องการนั้น และโดยนัยเดียวกัน จึงเป็นหลักธรรมที่ยกขึ้นมาใช้ในการสั่งสอนเพื่อให้ผู้รับคำสอนทำความเข้าใจอย่างมีระเบียบ มุ่งให้เกิดผลสำเร็จทั้งการสั่งสอนของผู้สอนและการประพฤติปฏิบัติของผู้รับคำสอน ส่วนปฏิจจนุปบาทเป็นตัวกระบวนการแกนกลางของอริยสังข์และเป็นเนื้อหาทางฝ่ายวิชาการที่จะต้องศึกษาในเมื่อต้องการเข้าใจอริยสังข์ให้ชัดเจนถึงที่สุด จึงเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาทบทวนหลังจากตรัสรู้ใหม่ ๆ

2. ข้อที่แปลกหรือพิเศษสำคัญกว่ากันอย่างสำคัญ อยู่ที่ปฏิจจนุปบาทฝ่ายนิโรธวาร ซึ่งตรงกับอริยสังข์ข้อที่ 3 และ 4 (นิโรธ และ มรรค) กล่าวคือ

ก. เมื่อเทียบกับอริยสังข์ข้อ 3 (นิโรธ) จะเห็นว่า ปฏิจจนุปบาทนิโรธวาร กล่าวถึงนิโรธด้วยก็จริง แต่มุ่งแสดงเพียงกระบวนการเข้าถึงนิโรธ ไม่ได้มุ่งแสดงภาวะของตัวนิโรธ หรือนิพพานเอง ด้วยเหตุนี้ในพุทธดำริ เมื่อจะทรงประกาศธรรมจึงแยกธรรมที่ทรงพิจารณาเป็น 2 ตอน คือ ตอนแรกกล่าวถึงปฏิจจนุปบาทอย่างข้างต้น ต่อจากนั้น มีพุทธดำริต่อไปอีกว่า “แม้ฐานะอันนี้ ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นต้นทวาร วิชาคะ นิโรธนิพพาน” นี้แสดงว่าทรงประสงค์ตรัสแยกธรรมที่ตรัสรู้ออกเป็น 2 อย่าง คือ ปฏิจจนุปบาท กับนิโรธ (นิพพาน) ส่วนอริยสังข์ข้อที่ 3 คือ นิโรธ มุ่งแสดงตัวสภาวะของนิโรธเป็นสำคัญ แต่มีความหมายเล็งไปถึงกระบวนการเข้าถึงนิโรธแฝงอยู่ด้วย

ข. แม้ว่าปัจจุสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร จะกินความรวมถึงอริยสังข์ข้อ 4 มรรค ด้วย แต่ก็ไม่ให้ผลในทางปฏิบัติชัดเจน เพราะปัจจุสมุปบาทแสดงแต่ตัวกระบวนการล้วน ๆ ตามที่เป็นไปโดยธรรมชาติเท่านั้น มิได้ระบุลงไปให้ชัดเจนว่า สิ่งที่จะต้องมียาระยะเยียดอะไรบ้าง จะต้องทำอะไร กระบวนการอย่างนั้นจึงจะเกิดขึ้น มีลำดับขั้นการปฏิบัติอย่างไร โดยเฉพาะกลวิธีต่าง ๆ ในการกระทำ คือ ไม่ได้จัดวางระบบวิธีการไว้โดยเฉพาะเพื่อการปฏิบัติอย่างได้ผล เหมือนแพทย์วิธีแก้ไขโรค แต่ไม่ได้สั่งยาและวิธีปฏิบัติในการรักษาไว้ให้ ส่วนในอริยสังข์มีหลักข้อที่ 4 คือมรรค ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เพื่อวัตถุประสงค์นี้โดยเฉพาะ ให้เป็นสังข์จะข้อหนึ่งต่างหาก ในฐานะข้อปฏิบัติที่พิสูจน์แล้ว ยืนยันได้ว่านำไปสู่จุดหมายได้แน่นอน

อริยสังข์ข้อที่ 4 คือ มรรค นี้ แสดงหลักความประพฤติปฏิบัติไว้อย่างละเอียดกว้างขวางพิสดาร ถือเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติ หรือระบบจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลาง หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลาง ๆ เมื่อเทียบหลักอริยสังข์ กับปัจจุสมุปบาทถือว่าปัจจุสมุปบาท เป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือหลักธรรมที่แสดงเป็นกลาง ๆ หรือหลักธรรมสายกลาง ส่วนมรรคอันเป็นอริยสังข์ข้อที่ 4 เป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางสายกลาง มีเนื้อหาที่เป็นลักษณะพิเศษต่างออกไป จึงควรแยกไว้เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหากโดยเฉพาะ

รวมความว่า ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ได้ตรัสแสดงไว้ที่เป็นหลักใหญ่มี 2 นัย คือ ปัจจุสมุปบาทและนิพพาน กับอริยสังข์ 4 ทั้งสองนัยว่าโดยสาระแล้ว เป็นอันเดียวกัน แต่พิจารณาต่างแง่กัน คือ

1. ปัจจุสมุปบาทและนิพพาน ตรัสในคราวปรารภที่จะทรงเริ่มประกาศธรรมว่า สิ่งที่ตรัสรู้ลึกซึ้งยากยิ่งนักที่สัตว์ทั้งหลายจะเข้าใจ การตรัสในแง่นี้หมายความว่า ปัจจุสมุปบาทและนิพพาน เป็นส่วนเนื้อหาสาระของการตรัสรู้ หรือผูกให้สัมพันธ์กับนัยที่สองว่าเป็นส่วนแก่นแท้ของอริยสังข์ เป็นตัวแท้ๆ ล้วนๆ ของธรรมซึ่งเข้าใจได้ยากอย่างยิ่ง

2. อริยสังข์ 4 ตรัสในคราวทรงเล่าลำดับแห่งการปฏิบัติจนตรัสรู้ของพระองค์เอง และในคราวทรงแสดงธรรมสั่งสอนผู้อื่น เริ่มแต่ในปฐมเทศนา การตรัสในแง่นี้หมายความว่า อริยสังข์ 4 คือธรรมที่ได้ตรัสรู้ทั้งหมด ซึ่งปรากฏในรูปลักษณะที่จัดเข้าลำดับเป็นกระบวนการขั้นตอน โดยคำนึงถึงความสามารถที่จะเข้าใจและการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพื่อมุ่งให้สอนเข้าใจง่ายและปฏิบัติได้ผล

พูดอีกอย่างหนึ่ง ปัจจุสมุปบาทและนิพพาน เป็นแต่ธรรมล้วน ๆ ตามธรรมชาติ ส่วนอริยสังข์ 4 เป็นหลักธรรมในรูปที่มนุษย์จะเข้าไปเกี่ยวข้อง และพูดได้ว่าอริยสังข์ 4 คือธรรมทั้งหมดมีจุดซึ่งเป็นแก่นแท้เข้าใจยากที่สุดอยู่ที่ปัจจุสมุปบาทและนิพพานเท่านั้น ถ้าเข้าใจปัจจุสมุปบาทและนิพพานแล้วก็เป็นอันเข้าใจพุทธธรรมทั้งหมด

กิจในอริยสังข์

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับอริยสังข์ คือการรู้และทำหน้าที่ต่ออริยสังข์แต่ละข้อให้ถูกต้อง ในการแสดงอริยสังข์ก็ดี ในการปฏิบัติธรรมตามหลักอริยสังข์ก็ดี จะต้องให้อริยสังข์แต่ละข้อสัมพันธ์ตรงกันกับ

หน้าที่หรือกิจต่ออริยสังขรณ์นั้น จึงจะชื่อว่าเป็นการแสดงอริยสังขและเป็นการปฏิบัติธรรมโดยชอบ มิฉะนั้นจะทำให้เกิดความผิดพลาดทั้งในความเข้าใจและการประพฤติปฏิบัติ แม้แต่ความเข้าใจผิดบางอย่างเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น เห็นว่าพระพุทธศาสนาสอนให้มองโลกในแง่ร้าย เป็นต้น ก็เกิดจากการไม่เข้าใจเรื่องกิจในอริยสังขนี้ด้วย

กิจในอริยสังข คือหน้าที่อันจะพึงทำต่ออริยสังข 4 แต่ละอย่าง หรือหน้าที่ต่ออริยสังขข้อนั้น ๆ มี 4 อย่าง ตามบาลีว่า

1. ทุกขอริยสังข ควรกำหนดรู้
2. ทุกขสมุทัยอริยสังข ควรละ
3. ทุกขนิโรธอริยสังข ควรทำให้แจ้ง
4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ควรเจริญ

การอธิบายอริยสังขโดยย่อ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค สัมโมหวิโนทนี และสัทธัมมปกาสินี ได้ชี้แจงเหตุผลไว้อย่างน่าฟังว่า เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงอริยสังข 4 ไว้โดยเรียงลำดับข้ออย่างที่เราเรียนรู้กันอยู่นี้ ข้อความที่ท่านกล่าวไว้แม้จะสั้น แต่มีสาระหนักแน่น จึงขอนำมาเป็นเค้าความสำหรับกล่าวถึงอริยสังข 4 โดยสังเขปต่อไป

1. **ทุกข์** คือปัญหาต่าง ๆ ของมนุษย์ เป็นเรื่องบีบคั้นชีวิตจิตใจ มีอยู่ทั่วไปแก่สัตว์มนุษย์ทุกคน เกิดขึ้นแก่ใครเมื่อใด ก็เป็นจุดสนใจ เป็นของเด่นชัดแก่ผู้นั้นเมื่อนั้น แต่อยู่ที่จริงมองกว้าง ๆ ชีวิตมีปัญหากันอยู่เรื่อย ๆ เป็นธรรมดา ดังนั้น ทุกข์จึงเป็นจุดสนใจปรากฏเด่นชัดอยู่ในชีวิตของทุก ๆ คน เรียกได้ว่าเป็นของชัดรู้ง่ายเห็นง่าย จิตความสนใจ เหมาะที่จะยกขึ้นเป็นข้อปรารภ คือเป็นจุดเริ่มต้นในการแสดงธรรม ยิ่งกว่านั้น ทุกข์เป็นของน่าเกลียดน่ากลัว และน่าตกใจสำหรับคนจำนวนมาก คอยหลีกเลี่ยง ไม่อยากได้ยิน แม้แต่คนที่กำลังเพลิดเพลินลุ่มหลงมัวเมา ไม่ตระหนักรู้ว่าตนเองกำลังมีปัญหา และกำลังก่อปัญหา เมื่อมีผู้มาชี้ปัญหาให้ ก็จะกระทบใจทำให้สะดุ้งสะเทือนและมีความไหวหวั่น สำหรับคนที่อยู่ในภาวะเช่นนั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนปรารภเรื่องทุกข์เพื่อกระตุ้นเตือนให้เขาฉุกใจได้คิด เป็นทางที่จะเริ่มต้นพิจารณาแก้ปัญหาด้วยความทุกข์กันได้ต่อไป

เมื่อแสดงอริยสังขโดยตั้งต้นที่ทุกข์ ก็เป็นการสอนที่เริ่มจากปัญหา เริ่มจากสิ่งที่เห็นง่ายเข้าใจง่ายเริ่มจากเรื่องที่ที่น่าสนใจ และโดยเฉพาะเป็นการสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคน ไม่ใช่เรื่องคิดเพื่อฝัน หรือสักว่าพูดดีมีปากกันไป เมื่อพูดกับใครก็เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนนั้น เมื่อพูดเป็นกลางๆ ก็เกี่ยวข้องกับทุกคน

พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่องทุกข์ มิใช่เพื่อให้เป็นทุกข์ แต่เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นที่จะดับทุกข์ เพราะทรงรู้ว่าทุกข์หรือปัญหานั้นเป็นสิ่งที่แก้ไขได้ดับได้ มิใช่เป็นของเที่ยงแท้แน่นอนจะต้องคงอยู่ตลอดไปชีวิตนี้ที่ยังคับข้อง ก็เพราะมีทุกข์มีปัญหาคอยรบกวนอยู่ ถ้าดับทุกข์แก้ปัญหาลแล้ว หรือได้สร้างความสามารถในการดับทุกข์แก้ปัญหาลไว้พร้อมแล้ว ชีวิตก็จะปลอดโปร่งโล่งเบา พบสุขแท้จริง แต่การดับทุกข์หรือแก้ปัญหาลนั้น มิใช่ทำได้ด้วยการหลบเลี่ยงปัญหาลหรือปิดตาไม่มองทุกข์ ตรงข้ามต้องใช้วิธีรับรู้สูลหน้าเข้าเผชิญ

ดูมัน การรับรู้ผู้หน้ามีใช้หมายความว่า จะเข้าไปแบกทุกข์ไว้หรือจะให้ตนเป็นทุกข์ แต่เพื่อรู้เท่าทัน จะได้แก้ไขกำจัดมันได้ การรู้เท่าทันนี้คือการทำหน้าที่ต่อทุกข์ให้ถูกต้อง ได้แก่ทำปริญญา คือ กำหนดรู้ ทำความเข้าใจสภาวะของทุกข์หรือปัญหานั้น ให้อำนาจทุกข์หรือปัญหาของเรานั้นคืออะไรกันแน่อยู่ที่ไหน (บางทีคนชอบหลบเลี่ยงทุกข์หนีปัญหา และทั้งที่รู้ว่ามีปัญหา แต่จะจับให้ชัดก็ไม่รู้ว่าปัญหาของตนนั้นคืออะไร ได้แก่เห็นคลุม ๆ เครือ ๆ หรือพร่าลึบสน) มีขอบเขตแค่นี้ เมื่อกำหนดจับทุกข์ได้อย่างนี้ เหมือนแพทย์ตรวจอาการจนรู้จุดที่เป็นโรคแล้ว ก็เป็นอันเสร็จหน้าที่ต่อทุกข์ เราไม่มีหน้าที่กำจัดทุกข์หรือละเว้น เพราะทุกข์จะละที่ตัวมันเองไม่ได้ ต้องละที่เหตุของมัน ถ้าจะละทุกข์ที่ตัวทุกข์ก็เหมือนรักษาโรคที่อาการเช่นให้ยาระงับอาการไว้ แก้ไขโรคไม่ได้จริง พึงดำเนินการค้นหาสาเหตุต่อไป

แพทย์เรียนรู้เกี่ยวกับโรค และต้องเรียนรู้เรื่องร่างกายอันเป็นที่ตั้งแห่งโรคด้วย ฉันทิ ผู้จะดับทุกข์เมื่อเรียนรู้ทุกข์ ก็ต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชีวิตอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ รวมถึงสภาวะแห่งสังขารโลกที่เกี่ยวข้องด้วย ฉันทิ

สาระสำคัญของอริยสัจข้อที่ 1 คือ ยอมรับความจริงเกี่ยวกับทุกข์ตามที่มันเป็นอยู่ แล้วมองดูรู้จักชีวิตและโลกตามที่มันเป็นจริง

2. สมุทัย คือเหตุแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา : การดับทุกข์นั้น ทำได้ด้วยการกำจัดสาเหตุของมัน ดังนั้น เมื่อกำหนดจับได้แล้วว่าทุกข์หรือปัญหาของตนคืออะไร เป็นอย่างไร อยู่ที่ไหนแล้วก็สืบสาวหาสาเหตุต่อไป เพื่อจะได้ทำกิจแห่งปหานะ คือละหรือกำจัดเสีย อยากรู้ก็ตาม แม้เมื่อค้นหาสาเหตุ คนก็มักเลียงหนีความจริง ชอบมองออกไปข้างนอก หรือมองให้ไกลตัวจากที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจึงมักมองหาตัวการข้างนอกที่จะขัดทอดโทษให้ หรือถ้าจะเกี่ยวกับตนเอง ก็ให้เป็นเรื่องห่างไกลออกไปจนรู้สึกว้าฝืนจากความรับผิดชอบของตน สิ่งที่ทำมักถูกขัดทอดให้ปหานะนั้น ปรากฏออกมาเป็นลัทธิที่ผิดพลาด 3 ประเภทคือ

- 1) ปุพเพกตวาท ลัทธิกรรมเก่า ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะกรรมที่ทำไว้ในปางก่อน
- 2) อิศวรนิรมิตวาท ลัทธิพระเป็นเจ้า ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นเพราะการบันดาลของเทพผู้เป็นใหญ่
- 3) อเหตุวาท ลัทธิคอยโชค ถือว่าสุขทุกข์ทั้งปวงที่ประสบในบัดนี้ เป็นไปเอง แล้วแต่โชคชะตาที่เลื่อนลอย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย

ทางธรรมปฏิบัติลัทธิเหล่านี้ เพราะขัดต่อกฎธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย แล้วทำนุให้มองสาเหตุของทุกข์ตามกฎธรรมดาที่ว่ามัน โดยมองเหตุปัจจัยเริ่มตั้งแต่ภายในที่ตัวคน และที่ในตนเอง ได้แก่กรรมคือการกระทำ การพูด การคิด ที่ดีหรือชั่ว ซึ่งได้ประกอบแล้วและกำลังประกอบอยู่ และที่ได้สั่งสมไว้เป็นลักษณะนิสัย ตลอดจนการตั้งจิตดวงใจต่อสิ่งทั้งหลาย และการมีความสัมพันธ์อย่างถูกต้องหรือผิดพลาดกับเหตุปัจจัยในสภาพแวดล้อมทั้งหลาย

เมื่อใด กำจัดอวิชชาต้นเหตุที่เป็นต้นตอของปัญหา และซึ่งเป็นสาเหตุของความทุกข์ได้แล้ว มนุษย์ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกิเลสปกป้องตัวตนทั้งหลาย เมื่อนั้น เขาก็จะสามารถปฏิบัติต่อชีวิตและสัมพันธ์กับโลกทั้งส่วนมนุษย์ สัตว์อื่น และธรรมชาติ ด้วยปัญญาที่เข้าใจสภาวะและรู้เหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งทำให้แก้ปัญหาก็จริงอย่างเต็มความสามารถและสติปัญญาของมนุษย์ แม้ความทุกข์จะมีเหลืออยู่ ก็เป็นเพียงทุกข์ตามสภาวะธรรมดา และก็ไม่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจของเขาได้ ในเมื่อไม่มีอิทธิพลของต้นเหตุครอบงำอยู่ภายใน ภารกิจของเขาจะมีเหลืออยู่เพียงการคอยใช้ปัญญาศึกษาพิจารณา สถานการณ์และเรื่องราวทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้รู้เข้าใจสภาวะและเหตุปัจจัยตามเป็นจริง แล้วจัดการด้วยปัญญานั้นให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข แต่ตราบใด กิเลสที่บิดเบือน ครอบงำ และที่ทำให้เอนเอียงทั้งหลาย ยังบีบคั้นบังคับมนุษย์ให้เป็นทาสของมันได้ ตราบนั้น มนุษย์จะไม่สามารถแก้ปัญหาลดทุกข์ได้จริง ไม่ว่าจะปัญหาภายนอก หรือทุกข์ภายใน โดยมากเมื่อจะแก้ปัญหาก็จะกลับมาทำปัญหาให้ขยายตัวออกไปมากขึ้น ในรูปเดิมบ้าง ในรูปของปัญหาใหม่ ๆ อื่น ๆ บ้าง เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นในภายในแทนที่จะดับหรือสามารถลดทอนปริมาณแห่งทุกข์ให้เบาบางลงได้ด้วยปัญญา ก็กลับถูกต้นเหตุบีบคั้นให้ชดเชยออกไปด้วยเต็มทุกข์ที่ใหญ่กว่าเข้ามา หรือระบายทุกข์นั้นออกไปให้เป็นโทษภัยแก่คนอื่นและแก่สังคม ความทุกข์และปัญหาของมนุษย์ได้เป็นมาและเป็นอยู่อย่างนี้ ตามอำนาจบงการของต้นเหตุที่มีอวิชชาคอยหนุนอยู่อย่างไม่มีที่สิ้นสุด

3. นิโรธ คือ ความดับทุกข์ หรือภาวะหมดปัญหา : เมื่อได้กล่าวถึงทุกข์หรือปัญหาพร้อมทั้งสาเหตุ อันเป็นเรื่องร้ายไม่น่าพึงใจแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงขโมยดวงใจของเวไนยชนให้เกิดความเบาใจและให้มีความหวังขึ้น ด้วยการตรัสอธิบายข้อที่ 3 คือ นิโรธ แสดงให้เห็นว่า ทุกข์ที่บีบคั้นนั้นดับได้ปัญหาที่กอดต้นนั้นแก้ไขได้ ทางออกที่น่าพึงใจมีอยู่ ทั้งนี้ เพราะสาเหตุแห่งปัญหาหรือความทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่จำกัดหรือทำให้หมดสิ้นไปได้ ทุกข์หรือปัญหาตั้งอยู่ได้ด้วยอาศัยเหตุ เมื่อกำจัดเหตุแล้ว ทุกข์ที่เป็นผลก็พลอยดับสิ้นไปด้วย เมื่อทุกข์ดับไปปัญหาหมดไป ก็มีภาวะหมดปัญหา หรือภาวะไร้ทุกข์ปรากฏขึ้นมาอย่างเป็นไปเอง โดยนัยนี้ นิโรธอธิบาย จึงตามเข้ามาเป็นลำดับที่ 3 ทั้งโดยความเป็นไปตามธรรมดาของกระบวนการเอง และทั้งโดยความเหมาะสมแห่งกลวิธีการสอนที่ชวนสนใจ ช่วยให้เข้าใจและได้ผลดี

เมื่อกำจัดต้นเหตุ พร้อมทั้งกิเลสว่านเครือที่คอยกอดที่บีบคั้นครอบงำและหลอนล่อจิตลงได้ จิตก็ไม่ต้องถูกทรมานด้วยความแสร้งร้อน รำรอน กระวนกระวาย ความหวาดหวั่นพรั่นกลัว ความกระทบกระทั่ง ความหงอยเหงา และความเบื่อหน่าย ไม่ต้องหวังความสุขเพียงด้วยการวิ่งหนีหลบออกไปจากอาการเหล่านี้บ้าง แก้ไขด้วยหาอะไรมาเติมมากลบปิดไว้หรือมาทดแทนให้บ้าง หากที่ระบายออกไปภายนอกบ้าง พอผ่านไปคราวหนึ่ง ๆ แต่คราวนี้จิตหลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง ปลอดโปร่งโล่งเบา มีความสุขที่ไร้ไฝฝ้าด้วยไม่ต้องสะดุดพะพานสิ่งกักรวคั่งค้างใจ สงบ สดชื่น เบิกบาน ผ่องใสได้ตลอดทุกเวลาอย่างเป็นปกติของใจ บรรลุสภาวะสมบุรณ์แห่งชีวิตด้านใน

ส่วนอีกด้านหนึ่ง เมื่อจิตหลุดพ้นจากกิเลสที่บีบคั้นครอบงำหลอนล่อและเงื่อนปมที่ติดข้องในภายในเป็นอิสระ ผ่องใสแล้ว อวิชชาไม่มีอิทธิพลหนุนนำชักใยอีกต่อไป ปัญญาที่พลอยหลุดพ้นจากกิเลสที่บดบัง เคลือบคลุม บิดเบือน หรือข่มขี่ บริสุทธิ์เป็นอิสระไปด้วย ทำให้สามารถคิดพิจารณาสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องตรงตามความเป็นจริง มองสิ่งทั้งหลายตามสภาวะและตามเหตุปัจจัย เมื่อไม่มีวิชาตันทนาคอยชักให้ไขว้เขว ปัญญาก็เป็นเจ้าการในการชักนำพฤติกรรม ทำให้วางใจ ปฏิบัติตนแสดงออก สัมพันธ์กับโลกและชีวิตด้วยความรู้เท่าทันคติแห่งธรรมดา นอกจากปัญญานั้นจะเป็นรากฐานแห่งความบริสุทธิ์เป็นอิสระของจิตในสวนชีวิตด้านใดแล้ว ในสวนชีวิตด้านนอก ก็ช่วยให้ใช้ความรู้ความสามารถของตนไปในทางที่เป็นไปเพื่อการแก้ปัญหา เสริมสร้างประโยชน์สุขได้อย่างแท้จริง สถิติปัญญาความสามารถของเขาถูกใช้ให้เป็นประโยชน์ได้เต็มที่ของมันไม่มีอะไรหน่วงเหนี่ยวบิดเบือนเป็นไปเพื่อความดีงามอย่างเดียว ซึ่งท่านเรียกว่าเป็นการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หรือชีวิตที่ดำเนินไปด้วยปัญญา ยิ่งกว่านั้น ในเมื่อจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง เป็นสุขอยู่เป็นปกติเอง ไม่ห่วงไม่กังวลเกี่ยวกับตัวตน ไม่ต้องคอยแสวงหาสิ่งเสพเสวย และคอยปกป้องเสริมความมั่นคงยิ่งใหญ่ของตัวตนที่แบกถือเอาไว้แล้วจิตใจก็เปิดกว้างออก แผ่ความรู้สึกอิสระออกไป พร้อมที่จะรับรู้สุขทุกข์ของเพื่อนสัตว์โลก และคิดเกื้อกูลช่วยเหลือ โดยนัยนี้ ปัญญา จึงได้กรุณา มาเป็นแรงชักนำชี้ช่องทางของพฤติกรรมต่อไป ทำให้ดำเนินชีวิตเพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่นได้เต็มที่ และในเมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในแง่ที่เป็นกิเลส ในแง่ที่ผูกพันจะเอาจะได้อะไรเพื่อตัวตนแล้ว ก็จึงสามารถทำการต่าง ๆ ที่ดีงาม บำเพ็ญกิจเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นได้อย่างแนบแน่นและเด็ดเดี่ยวจริงจัง สำหรับชีวิตด้านใน มีจิตใจเป็นอิสระ เป็นสุข ผ่องใส เบิกบานเป็นความบริบูรณ์แห่งประโยชน์ตน เรียกว่า อตตहितสมบัติ ส่วนชีวิตด้านนอก ก็ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้อื่น เรียกว่า พรหิตปฏิบัติ เข้าคู่กัน เป็นอันครบลักษณะของผู้ที่ได้ประจักษ์แจ้งความหมายสูงสุดของนิโรธ

4. มรรค คือ ทางดับทุกข์ หรือวิธีปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งปัญหา : เมื่อรู้ทั้งปัญหา ทั้งสาเหตุแห่งปัญหา ทั้งจุดหมายที่เป็นภาวะหมดสิ้นปัญหา รู้ทุกอย่างครบถ้วนแล้ว ก็พร้อมและเป็นอันถึงเวลาที่จะต้องลงมือปฏิบัติ โดยเฉพาะแง่ที่สัมพันธ์ใกล้ชิดโดยตรง ก็คือ เมื่อรู้จุดหมายที่จะต้องไปให้ถึง ว่าเป็นไปได้อย่างไรแล้ว การปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายนั้น จึงจะพลอยเป็นไปได้ด้วย ถ้าไม่รู้ว่าจุดหมายคืออะไรจะไปไหน ก็ไม่รู้ว่าจะปฏิบัติหรือเดินทางได้อย่างไร ดังนั้น ว่าโดยความสัมพันธ์ระหว่างข้อธรรมด้วยกัน มรรคย่อมสมควรเข้าลำดับเป็นข้อสุดท้าย อีกอย่างหนึ่งว่าโดยวิธีการสอน ตามธรรมดานั้น การปฏิบัติเป็นกิจที่ต้องอาศัยเรี่ยวแรงกำลัง ถ้าผู้ปฏิบัติไม่เห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งที่เป็นที่จุดหมาย ก็ย่อมไม่มีการตั้งใจจะปฏิบัติ อาจเกิดความระย่อทอดถอย หรือถึงกับไม่ยอมปฏิบัติ แม้หากปฏิบัติก็อาจทำอย่างถูกบังคับ จำใจ ผินใจ สักว่าทำ ไม่อาจดำเนินไปด้วยดี ในทางตรงข้าม ถ้าเห็นคุณค่าหรือประโยชน์ของสิ่งที่เป็นจุดหมายแล้ว เขาย่อมยินดีปฏิบัติ ยิ่งจุดหมายนั้นดีงาม เขาย่อมได้มากเท่าใด เขาก็จะมีกำลังใจปฏิบัติด้วยความเข้มแข็งมากเท่านั้น เมื่อเขาประสงค์จริงจังแล้ว แม้ว่าการปฏิบัติจะยากลำบากเท่าใดก็ตาม เขาก็จะพยายามต่อสู้ทำให้สำเร็จ การที่พระพุทธเจ้าตรัสนิโรธไว้ก่อนหน้ามรรค ก็เพราะเหตุผลข้อนี้

ด้วย คือให้ผู้ฟังมีความหวังและเห็นคุณค่าของนิโรธที่เป็นจุดหมายนั้นก่อน จนเกิดความสนใจกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้วิธีปฏิบัติและพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติต่อไป เมื่อพระองค์ตรัสแสดงนิโรธให้เห็นว่าเป็นภาวะควรบรรลุถึงอย่างแท้จริงแล้ว ผู้ฟังก็ตั้งใจที่จะรับฟังมรรคด้วยใจมุ่งมั่นที่จะเอาไปใช้เป็นข้อปฏิบัติ และทั้งมีกำลังใจเข้มแข็งพร้อมที่จะลงมือปฏิบัติตามมรรค และยินดีที่จะเผชิญกับความยากลำบากในการปฏิบัติตามมรรคนั้นต่อไป

เมื่อมองหาเหตุแห่งทุกข์ มนุษย์ชอบมองออกไปหาที่ขัดทอดในภายนอก หรือมองให้ไกลจากความรับผิดชอบของตนเท่าที่จะเป็นไปได้ ฉันทใด เมื่อจะแก้ไขทุกข์ มนุษย์ก็ชอบมองออกไปข้างนอก หาที่ปกป้องคุ้มครองให้ตนพ้นภาระหรือช่วยทำการแก้ไขทุกข์แทนให้ ฉันทนั้น ว่าโดยลักษณะ การกระทำทั้งสองนั้นก็คล้ายคลึงกันคือ เป็นการหลบหน้าความจริง ไม่กล้ามองทุกข์ และเลียงหนีการเผชิญความรับผิดชอบเหมือนคนหนีภัยด้วยความขลาดกลัว หาที่พอบิดตาซุกหน้าไม่ให้เห็นภัยนั้น นึกเอาเหมือนว่าได้พ้นภัย ทั้งที่ทั้งร่างทั้งตัวถูกปล่อยทิ้งไว้ในภยันตราย ท่าที่เช่นนี้ทำให้เกิดนิสัยหวังพึ่งปัจจัยภายนอก เช่น การอ้อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบนบานเช่นสรวงสังเวศ การรอคอยการดลบันดาลของเทพเจ้า หรือนอนคอยโชเคราะห์ พระพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งที่พึ่งเช่นนั้น หรือการปล่อยตัวตามโชเคราะห์เช่นนั้นไม่เป็นทางแห่งความมั่นคงปลอดภัย นอนคอยโชเคราะห์ พระพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งที่พึ่งเช่นนั้น หรือการปล่อยตัวตามโชเคราะห์เช่นนั้นไม่เป็นทางแห่งความมั่นคงปลอดภัย ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์แท้จริง วิธีแก้ไขทุกข์ที่ถูกต้องคือ มีความมั่นใจในคุณพระรัตนตรัย ทำใจให้สงบและเข้มแข็ง แล้วใช้ปัญญา มองดูปัญหาอย่างมีใจเป็นกลาง ให้เห็นตามสภาวะของมัน พิจารณาแก้ไขปัญหานั้นที่เหตุปัจจัย พูดอีกอย่างหนึ่งว่า รู้จักดำเนินวิธีแก้ไขปัญหตามหลักอริยสัจ 4 ประการ คือ กำหนดทุกข์ สืบสาวหาสาเหตุแห่งทุกข์ เล็งรู้ภาวะดับทุกข์ที่จะพึงบรรลุ แล้วปฏิบัติตามวิธีแก้ไขที่ตรงเหตุซึ่งพอดีที่จะให้บรรลุจุดหมาย เรียกว่ามรรคมีองค์ 8 การปฏิบัติเช่นนี้จึงจะเป็นทางพ้นทุกข์ที่แท้จริง ดังพุทธพจน์ว่า

“มนุษย์มากมายแท้ ถูกภัยคุกคามเข้าแล้ว พวกเขายึดเอา ภูเขาบ้าง สวนและต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์บ้างเป็นที่พึ่ง สิ่งเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมได้เลย นั่นไม่ใช่สรณะอันอุดม คนยึดเอาสรณะอย่างนั้น จะพ้นไปจากสรรพทุกข์หาได้ไม่

“ส่วนผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ มองเห็นด้วยปัญญาโดยต้องแท้ซึ่งทุกข์เหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ความก้าวล่วงทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ 8 อันให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นี้แหละคือสรณะอันเกษม นี่คือสรณะอันอุดม คนถึงสรณะอย่างนี้แล้ว ย่อมปลอดภัยพ้นจากทุกข์ทั้งปวง”

วิธีแก้ปัญหามรรค

บางครั้งมีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหทุกอย่างแม้แต่ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคม ที่ภายในจิตใจเท่านั้น ซึ่งน่าจะไม่ใช่วิธีการแก้ปัญหที่เพียงพอหรือได้ผลแท้จริง สำหรับข้อสังเกตนี้ควรทำความเข้าใจกันแยกเป็น 2 ส่วนคือ ว่าโดยหลักการอย่างหนึ่ง ว่าโดยแก่นของคำสอนหรือแง่ที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่า เด่นกว่า อย่างหนึ่ง

ว่าโดยหลักการ วิธีการแก้ปัญหาแบบพุทธ มีลักษณะสำคัญ 2 อย่าง คือ เป็นการแก้ปัญหาที่เหตุปัจจัยอย่างหนึ่ง เป็นการแก้ปัญหาของมนุษย์โดยฝีมือของมนุษย์เองอย่างหนึ่ง หรืออาจพูดรวมว่าเป็น การแก้ปัญหาของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรงตัวเหตุปัจจัย ที่ว่าแก้ตรงเหตุปัจจัย ก็ว่าเป็นกลาง ๆ ไม่จำกัด เฉพาะข้างนอกหรือข้างใน และที่ว่าแก้ปัญหาของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ก็จะได้เห็นได้จากการที่พระพุทธเจ้า ทรงชี้ให้มนุษย์มองปัญหาของตนที่ตัวมนุษย์เอง ไม่ใช่มองหาเหตุและมองหาทางแก้ไขไปที่บนฟ้าหรือซัดทอด โศกชะตา และให้แก้ไขด้วยการลงมือทำด้วยความเพียรพยายามตามเหตุผล ไม่ใช่หวังพึ่งการอ่อนน้อมหรือ นอนคอยโชคเป็นต้น ดังได้เคยกล่าวแล้ว

ว่าโดยแง่ที่เน้นของคำสอน หรือส่วนที่มีเนื้อหาคำสอนมากกว่าเด่นกว่า ควรจะย้ำไว้ก่อนว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาทั้งด้านนอกด้านใน ทั้งทางสังคมและทางจิตใจของบุคคล คือมีคำสอนชั้น ศิล เป็นด้านนอก และชั้นจิตและปัญญาเป็นด้านใน จากนั้นจึงมาทำความเข้าใจกันต่อไปว่า เมื่อกล่าวตาม แ่งเน้นของคำสอนเท่าที่มีอยู่ เนื้อหาคำสอนที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์ ส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านในหรือด้าน จิตปัญญา มีมากกว่าส่วนที่ว่าด้วยการแก้ปัญหาด้านนอก หรือปัญหาทางสังคมเป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า เนื้อหาคำสอนเน้นด้านแก้ปัญหาด้านจิตใจมากกว่าแก้ปัญหาด้านสังคม หรือด้านภายนอกอย่างอื่นที่เป็น เช่นนี้เป็นเรื่องธรรมดาโดยเหตุผลและควรจะเป็นเช่นนั้น ขอแสดงเหตุผลบางอย่าง เช่น

โดยความคงตัวแห่งธรรมชาติของมนุษย์ ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตด้านใน หรือปัญหาทางจิตใจเป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ล้วน ๆ มากที่สุด คือมนุษย์ทุกถิ่นฐานกาลสมัย มีธรรมชาติของปัญหา ทางจิตใจเหมือน ๆ กัน ถึงจะต่างสังคมหรือสังคมจะต่างยุคสมัย ธรรมชาติทางจิตปัญญาของมนุษย์ก็ยังคง เป็นอย่างเดิม คือมนุษย์ก็ยังมีโลก โกรธ หลง รักสุขเกลียดทุกข์เป็นต้นอยู่อย่างแก้ปัญหา อย่างนั้น ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง

หันกลับไปย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า พระพุทธศาสนาสอนให้แก้ปัญหาของมนุษย์โดยมนุษย์เอง ที่ตรง ตัวเหตุปัจจัย และพูดเช่นนี้อย่างเป็นกลาง ๆ ไม่ได้จำกัดจำเพาะว่าจะแก้แต่ข้างใน หรือแก้แต่ข้างนอก คือ แล้วแต่เหตุปัจจัย ควรจะย้อนกลับออกไปด้วยซ้ำว่า ศิลปวิทยาและระบบการทั้งหลายเท่าที่มีอยู่ต่างหาก ที่มีมุ่งแต่จะแก้ปัญหที่ข้างนอกอย่างเดียวด้านเดียว มองข้ามการแก้ปัญหาด้านภายในไปอย่างแทบจะ ลิ่นเชิง อันนับว่าเป็นการแก้ปัญหาที่ไม่สมบูรณ์ อาจพูดอีกอย่างหนึ่งว่า การแก้ปัญหาด้านหลัก พระพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่แก้ที่ข้างนอกหรือแก้ที่ข้างในอย่างเดียว แต่ให้แก้ตั้งแต่ข้างในออกมาทีเดียว หมายความว่า มิใช่จะแก้แต่ข้างนอกอย่างเดียว ต้องแก้ข้างในด้วย คือ แก้หมด แก้ที่เหตุปัจจัย ไม่ว่าข้าง นอกหรือข้างใน

คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ

หลักอริยสัจ นอกจากเป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ดังกล่าวมาแล้ว ยังมีคุณค่าเด่นที่น่าสังเกตอีกหลายประการ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1. เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหาตามระบบแห่งเหตุผล เป็นระบบวิธีแบบอย่างซึ่งวิธีการแก้ปัญหาใด ๆ ก็ตาม ที่จะมีคุณค่าและสมเหตุผลจะต้องดำเนินไปในแนวเดียวกันเช่นนี้
2. เป็นการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตน ด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ ไม่ต้องอ้างอำนาจดลบันดาลของตัวการพิเศษเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ
3. เป็นความจริงที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของคนทุกคน ไม่ว่ามนุษย์จะเตลิดออกไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับสิ่งที่อยู่ห่างไกลตัวกว้างขวางมากมายเพียงใดก็ตาม แต่ถ้าเขายังจะต้องมีชีวิตของตนเองที่มีคุณค่าและสัมพันธกับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างมีผลดีแล้ว เขาจะต้องเกี่ยวข้องและใช้ประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป
4. เป็นหลักความจริงกลาง ๆ ที่ติดเนื่องอยู่กับชีวิต หรือเป็นเรื่องของชีวิตเองแท้ ๆ ไม่ว่ามนุษย์จะสร้างสรรค์ศิลปะวิทยาการ หรือดำเนินกิจการใด ๆ ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาความเป็นอยู่ของตน และไม่ว่าศิลปะวิทยาการ หรือกิจการต่าง ๆ นั้น จะเจริญขึ้น เสื่อมลง สูญสลายไปหรือเกิดมีใหม่มาแทนอย่างไร ๆ ก็ตาม หลักความจริงที่เรียนกว่าอริยสัจนี้ก็คงยืนยง ใหม่ และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดทุกกาล

บทที่ 7

ทักษะของพุทธศาสนาต่อปัญหาปาณาติบาต

ความหมายของปาณาติบาต

คำว่า “ปาณาติบาต” หมายถึง การทำให้ชีวิตตกลงไป, การฆ่าสัตว์, การตัดรอนชีวิต (Destruction of Life)

ปาณาติบาตประกอบด้วยคำ 2 คำ คือ ปาณ + ติปาต

ก. ปาณาหรือปาณะ หมายถึง สิ่งมีชีวิตโดยทั่ว ๆ ไป

ข. ติปาต มี 2 ศัพท์ คือ ติ + ปาต

ติ หมายถึง ก้าวล่วงความเบียดเบียน

ส่วนคำว่า ปาต แปลว่า ให้ตกไป, ตายไปโดยเร็ว

เมื่อรวมกันแล้ว ปาณาติบาต หมายถึง ให้สัตว์หรือสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ ตายไปอย่างรวดเร็ว ตายก่อนที่จะถึงกำหนดอายุจริงของตน เช่น ประสบอุทกภัย อัคคีภัย หรือถูกประหารชีวิต เป็นต้น

ความหมายของปาณาติบาตเมื่อสัมพันธ์ทางจิตที่คิดจะฆ่าเรียกว่า วจกเจตนา อันเป็นแรงผลักดันให้ฆ่าชีวิต วจกเจตนาแสดงออก 2 ทาง คือ

1. ฆ่าด้วยตนเอง (กายปโยคะ)
2. ใช้คนอื่นฆ่า (วิจิปโยคะ)

องค์ประกอบของปาณาติบาต

การทำปาณาติบาตนั้นจะต้องมีองค์ประกอบ 5 ประการ คือ

1. สัตว์มีชีวิต (ปาณ)
2. รู้ว่าสัตว์มีชีวิต (ปาณสณฺญิตา)
3. มีเจตนาฆ่า (วจกเจตนา)
4. มีความพยายามที่จะฆ่า (วชกปโยโค)
5. สัตว์นั้นตายด้วยเจตนา (เตน มรณ)

องค์ประกอบเหล่านี้ สิ่งที่สำคัญก็คือ วจกเจตนา การจงใจฆ่า จิตจะตั้งอยู่บนฐานแห่งการกระทำที่เป็นอกุศลกล่าวคือประกอบด้วยโลภะ โทสะ และโมหะ การกระทำแบบนี้เป็นบาปกรรม ดังพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่า เป็นกรรม (เจตนาหิ ภิกฺขเว กम्मํ วทามิ)

การกระทำที่ปราศจากเจตนา ไม่จัดเป็นกรรมหรือมีแต่น้อย เปรียบเสมือนหยดน้ำหมึกสีแดงที่หยดลงในแก้วน้ำ ย่อมทำให้น้ำลดความบริสุทธิ์ลงบ้าง แต่ไม่ถึงกับทำให้น้ำเป็นสีแดงไปหมด

ประเภทของปาณาติบาต

การกระทำปาณาติบาตตามนัยแห่งอภิธรรมแยกเป็น 6 ประเภท คือ

1. ทำด้วยมือของตนเอง (สาหัตถิกปโยคะ) เช่น ตีด้วยไม้ ยิงด้วยปืน ไข่มืดแทง
2. ใช้ผู้อื่น (อาณัตติกปโยคะ) ผู้ฆ่าจะสั่งด้วยวาจา วางแผน บอกจุดหรือตำแหน่งแก่ผู้ฆ่า
3. ทำด้วยการพุ่งหลาว ขว้างมีด เป็นต้น (นิสัคคิยปโยคะ)
4. ทำด้วยเครื่องประหารถาวร (ถาวรปโยคะ) เช่น ขุดหลุมพรางวางขวากหนาม สร้างอาวุธ ลูกกระเบิด เป็นเครื่องประหาร
5. ทำด้วยการใช้วิชาไสยศาสตร์ (วิชขามยปโยคะ) เช่น ทำยันต์ลงวัน เดือนของผู้จะฆ่า แล้วนำไปเสียนตีหรือใช้คาถาอาคม
6. ทำด้วยการให้อิทธิฤทธิ์ (อิทธิมยปโยคะ) เช่น พระเจ้าปิตุในลังกาทวีปมีอิทธิฤทธิ์ที่เชี่ยวชาญแกร่งต่อจุฬุมณเศรษฐีแล้วเคาะที่เขี้ยวของพระองค์เป็นเหตุให้จุฬุมณเศรษฐีถึงแก่ความตาย
 - ปาณาติบาตด้วยตนเอง การฆ่าแบบนี้เป็นวรกเจตนาที่เป็นไปทางกายของตนเองเท่านั้น
 - สั่งให้ผู้อื่นทำ แยกเป็น 2 แบบคือ สั่งให้บุคคลอื่นทำโดยนัย และสั่งโดยตรงด้วยวาจา
 สั่งด้วยวาจาเป็นการฆ่าที่ตรงกับประเภทของการฆ่าที่ว่า ใช้ผู้อื่นฆ่าด้วยวาจา ด้วยการสั่งการด้วยการเขียนหนังสือหรืออาณัติสัญญาณต่าง ๆ เช่น พักหน้า ขยับตา ชี้นิ้ว เป็นต้น

การทำปาณาติบาตตามหน้าที่

การทำปาณาติบาตตามหน้าที่แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. สั่งให้ผู้อื่นทำ เป็นการสั่งตามกฎหมายที่สังคมบัญญัติขึ้น เช่น ผู้พิพากษาตัดสินคดีอาชญากรรมร้ายแรงแล้วสั่งประหารชีวิตอาชญากร คำตัดสินของผู้พิพากษาถือว่าถูกต้องตามนิตินัย แต่ในเชิงจริยธรรมแล้วถือว่า เป็นการทำปาณาติบาตในทันทีที่นักโทษคนนั้นถูกประหารตามคำพิพากษา
2. ทำตามคำสั่งของผู้อื่นหรือทำตามหน้าที่ เช่น ทหาร ตำรวจที่ปฏิบัติตามกฎหมาย บางครั้งต้องทำลายชีวิตผู้อื่นเพื่อความสงบสุขของสังคม การฆ่าลักษณะนี้ ก็จัดว่าเป็นปาณาติบาต การทำปาณาติบาตไม่ว่ากรณีใด ๆ จัดว่าเป็นบาปทั้งนั้น แต่การทำตามหน้าที่มีบาปน้อย ไม่ถึงกับห้ามสวรรค์หรือนิพพานเหมือนอนันตริยกรรม หากผู้ทำมีโอกาสพัฒนาตัวเองอาจจะได้บรรลุคุณธรรมขั้นสูงเป็นพระอริยบุคคลได้ ดังกรณีของนายตัมพาทฐิกะ เป็นเพศฆาตฆ่าโจรคราวละ 500 คน นานถึง 55 ปี จนกระทั่งแก่ชราจึงถูกปลดออกจากตำแหน่ง หลังจากนั้นก็เกิดความวิตกกังวลถึงอกุศลกรรมที่ฆ่าโจร จึงทำบุญด้วยการถวายภัตตาหารแก่พระสารีบุตร หลังจากท่านฉลองศรัทธาเสร็จแล้วได้อนุโมทนาแก่เขา แต่เขาไม่สามารถควบคุมใจให้นิ่งอยู่กับเนื้อหาของธรรมะได้

พระสารีบุตรถามว่า เพราะเหตุใด ท่านจึงไม่สามารถควบคุมใจให้สงบได้?

นายตัมพาทฐิกะตอบว่า กระผมเป็นเพศฆาตมานาน ฆ่าโจรตายจำนวนมาก ผมระลึกถึงการฆ่านั้นจึงไม่สามารถควบคุมใจให้สงบนิ่งอยู่กับเนื้อหาของธรรมะได้

พระสารีบุตรจึงคิดกุศโลบายเพื่อสอนธรรมะแก่เขาแล้วถามต่อว่า การเป็นเพศฆาตนั้น ท่านอยากจะเป็นเองหรือมีคนแต่งตั้ง

นายตัมพทาสฏิกะตอบว่า พระราชาแต่งตั้ง

พระสารีบุตรอธิบายว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น บาปกรรมก็ไม่มีแก่ท่าน

เมื่อนายตัมพทาสฏิกะเข้าใจว่า ตนไม่มีบาปกรรมเพราะทำตามคำสั่งของพระราชา เขาเกิดความปลอดไปรังใจแล้วพิจารณาธรรมะ ก็สามารถบรรลุภูมิธรรมชั้นสูงได้

เกณฑ์ตัดสินปัญหาปาณาติบาต

1. กรณีบาปมากตัดสินด้วยคุณค่าของชีวิต

คำว่า "บาป" เป็นชื่อของโทษ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้คำนิยามว่า ความชั่ว, ความร้าย, ความชั่วร้าย, กรรมชั่ว, กรรมลามก, อกุศลกรรมที่ส่งผลให้ถึงความเดือดร้อน, สภาพที่ให้เกิดคดีอันชั่ว สิ่งที่ทำให้จิตใจตกอยู่ที่ชั่ว คือทำให้เลวลง ให้เสื่อมลง

สาเหตุของบาปนั้นเกิดจาก "อกุศลมูล" มี 3 ประการ ได้แก่

1. **ความโลภ (โลภะ)** ความอยากได้สิ่งของผู้อื่น หรือความอยากได้ไม่มีที่สิ้นสุด สิ่งพร่องอยู่เป็นนิตย์

2. **ความโกรธ (โทสะ)** คือ ความอาฆาต พยาบาท เคียดแค้น ชิงชัง การจองเวรพร้อมที่จะแก้แค้นอยู่เสมอ ซึ่งเกิดจากจิตใจที่ไม่ผ่องใส ชุนมัวอยู่ตลอดเวลา

3. **ความหลง (โมหะ)** คือ ความโง่ คลั่งไคล้ ยึดติดแนบแน่น ไม่สามารถถอนตัวจากความหลงอันนั้นได้

พุทธศาสนาอธิบายว่า บาปมีอยู่ 2 ประเภท คือ บาปหนัก ได้แก่ อนันตริยกรรม 5 นอกจากนั้นเป็นบาปชนิดเบาซึ่งมีหลายลักษณะ ความหนักเบาของบาปขึ้นอยู่กับผู้กระทำและชีวิตที่ถูกกระทำด้วย อนันตริยกรรม มี 5 ประการคือ

1. ฆ่ามารดา (มาตุฆาต)
2. ฆ่าบิดา (ปิตุฆาต)
3. ฆ่าพระอรหันต์ (อรหันตฆาต)
4. ทำโลหิต (พระพุทธเจ้า) ให้ห้อ (โลหิตุปบาท)
5. ทำสงฆ์ให้แตกกัน (สังฆเภท)

การพิจารณาความหนักเบาของบาปนั้น จะพิจารณาอนันตริยกรรมก่อนเพราะจะเป็นหลักในการประเมินบาปอื่น ๆ ซึ่งถือว่าเป็นบาปเบาเพื่อที่จะนำมาเปรียบเทียบว่าอย่างไรหนักและอย่างไรเบา กว่ากัน ศีลธรรมเท่านั้นเป็นเครื่องวัดคุณค่า แยกบุคคลเป็นประเภทต่าง ๆ ชนิดของกรรมที่ผู้ใดทำแล้วจะต้องได้รับผลชั่วมีดังนี้

1. **ผู้ใดฆ่ามารดา บิดา** แม้จะไม่ว่าผู้ที่ถูกฆ่านั้นเป็นมารดาบิดาของตน คือ มีความเข้าใจผิด หรือไม่ก็เกิดจากความผิดพลาดในการใช้อาวุธไปถูกมารดาบิดาจนเสียชีวิตลง ก็นับว่าผู้ผู้นั้นได้ทำอนันตริยกรรมเหมือนกัน

2. **ผู้ใดฆ่าพระอรหันต์** แม้ว่าผู้ที่ถูกฆ่าในขณะนั้นยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์และยังไม่ตายทันทีทันใดก็ตาม แต่เวลานั้นได้เจริญกัมมัฏฐานจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วเข้าสู่ปรินิพพาน การฆ่านั้นก็ถือว่า ทำอนันตริยกรรมเหมือนกัน

3. **ผู้ใดมีเจตนาจะฆ่าพระพุทธเจ้า** ด้วยความพยายามอย่างใดอย่างหนึ่งแต่พระพุทธเจ้าไม่ถึงแก่ชีวิต เป็นแต่เพียงหื้อพระโลหิตเท่านั้น เพราะพระพุทธเจ้าจะไม่มีใครทำอันตรายจนเสียชีวิตได้ เช่น พระเทวทัตกลิ้งหินลงจากภูเขาศิขุฎฐ ด้วยหวังว่า จะให้ถึงแก่ชีวิต แต่ก่อนหินกระเด็นถูกพระบาทเป็นเหตุให้พระบาทหื้อโลหิต การทำแบบนี้ แม้จะไม่ใช่ปนาตติบาตก็นับว่าได้รับกรรมถึงขั้นอนันตริยกรรมเหมือนกัน

4. **ผู้ใดยุยงสงฆ์ให้แตกกัน** คือแยกจากการทำอุโบสถร่วมกันเวลาเดียวกันต่างฝ่ายก็แยกกันเป็นพวก พระภิกษุผู้ยุยงในขณะนั้นจะอยู่กับพวกใดก็ตามหรือไม่อยู่รวมก็ตาม ถือว่าเป็นผู้ทำสังฆเภท ด้วยเหมือนกัน

การให้ผลของอนันตริยกรรมเรียงตามลำดับจากกรรมหนักไปหาเบา คือ สังฆเภท โลหิตุปบาท อรหัตตฆาต มาตุฆาต และปิตุฆาต อนึ่งความหนัก-เบาระหว่างมาตุฆาตกับปิตุฆาตยังมีเงื่อนไขอยู่ว่า ถ้ามารดาไม่มีศีลธรรม การทำปิตุฆาตย่อมหนักกว่ามาตุฆาต แต่ถ้าทั้ง 2 มีศีลธรรมเสมอกัน การทำมาตุฆาตย่อมหนักกว่า

2. กรรมบาปน้อยตัดสินด้วยคุณค่าของชีวิต

คำว่า "บาปน้อย" หมายความว่า เป็นบาปขั้นรองลงมาจากอนันตริยกรรม ซึ่งไม่มีผลห้ามสวรรค์ มรรค ผล นิพพาน ในชาตินี้ เหมือนกับอนันตริยกรรมและชีวิตที่ถูกฆ่า นั้น ถ้าเป็นมนุษย์ก็เป็นชีวิตโดยทั่วไป ที่นอกจากแหล่งอนันตริกรรมทั้ง 5 อย่างนั้น และถือว่าเป็นบาปที่สลับซับซ้อน เนื่องมาจากเงื่อนไขต่าง ๆ อาทิ

- ขึ้นอยู่กับคุณมากคุณน้อย
- ขึ้นอยู่กับความพยายามมาก พยายามน้อย
- ขึ้นอยู่กับขนาดสัตว์ใหญ่หรือน้อย
- ขึ้นอยู่กับคุณค่าของสัตว์ในเมื่อมีขนาดเท่ากัน
- ขึ้นอยู่กับเจตนาเป็นกุศลหรืออกุศล

เงื่อนไขที่จะนำมาพิจารณานี้ แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างจากชีวิตของมารดาบิดาและชีวิตของพระอรหันต์ในฐานะที่เป็นชีวิตในขั้นอนันตริยกรรม เพราะชีวิตอันเป็นเหตุแห่งอนันตริกรรมนั้นมีเงื่อนไขอะไรที่จะมาให้ไตร่ตรอง ย่อมเป็นการผิดฝ่ายเดียว

3. ตัดสินด้วยคุณค่าเชิงจริยธรรมที่มีคุณมากหรือน้อย

คำว่า คุณมากและคุณน้อย บุคคลที่ถือว่ามีคุณมากได้แก่ อุบิษฌาย์ ครูอาจารย์, ผู้ให้การอนุเคราะห์, ผู้ให้การบำรุงเลี้ยง, ผู้ให้การช่วยเหลือในทุก ๆ ด้าน จะมากหรือน้อยก็ถือว่าเป็นผู้มีคุณทั้งนั้น ในการทำปาณาติบาตต่อบุคคลเหล่านี้ จะมีบาปหรือโทษมาก เมื่อเปรียบเทียบกับการทำปาณาติบาตกับบุคคลทั่วไป

4. ตัดสินด้วยขนาดของสัตว์ใหญ่หรือน้อย

การทำปาณาติบาตกับสัตว์ขนาดใหญ่จำเป็นต้องใช้ความพยายามมากในการจะตระเตรียมอาวุธ การวางแผน เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สัตว์ขนาดนี้จำเป็นต้องใช้อาวุธขนาดใหญ่และกำลังคนมาก ในขณะที่ตระเตรียม หรือพยายามอยู่นั้นเอง จิตใจย่อมประกอบด้วยอกุศล อนึ่ง ความพยายามนั้นเป็นการแสดงออกของวรกเจตนา

5. ตัดสินด้วยคุณค่าของสัตว์เมื่อมีขนาดเท่ากัน

เมื่อสัตว์มีขนาดเท่ากัน แม้จะเป็นชนิดที่ต่างกันก็มีโทษแตกต่างกันตามคุณค่าของสัตว์นั้น ๆ ข้อนี้ให้หลักตัดสินใจว่า คุณของสัตว์นั้น ๆ จะพิจารณาเฉพาะประโยชน์ที่มีต่อมนุษย์เท่านั้น ส่วนชนิดเดียวกันและมีขนาดเท่ากัน แต่ไม่ได้ให้คุณประโยชน์อะไรแก่มนุษย์ เช่น ช้างป่า สุนัขที่อยู่ตามบ้านและตามป่า วัวควายป่า ซึ่งโดยสรุปแล้ว สัตว์อะไรก็ตามที่มนุษย์ไม่ได้รับประโยชน์จากสัตว์เหล่านั้น ก็ถือว่า สัตว์เหล่านั้นไม่มีคุณประโยชน์ต่อมนุษย์ และการทำปาณาติบาตกับสัตว์ที่ไม่มีคุณประโยชน์นั้นย่อมจะมีโทษหรือบาปน้อยกว่าสัตว์ที่มีคุณมีประโยชน์

6. ตัดสินด้วยเจตนาดีหรือชั่ว

การทำปาณาติบาตนั้น การทำแต่ละครั้งจะต้องมีเป้าหมายที่แน่ชัดว่า ทำไปเพื่ออะไร ทำไปเพราะเห็นแก่ความสุขหรือประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมอย่างไร

บทที่ 8

อิทธิปาฏิหาริย์

อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นอภิญญา คือความรู้ความสามารถพิเศษยอดเยี่ยมอย่างหนึ่ง มีชื่อเฉพาะว่า อิทธิวิธี หรือ อิทธิวิชา (การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ) แต่เป็นโลกียอภิญญา คืออภิญญาระดับโลกีย์ ซึ่งพัวพันเกี่ยวเนื่องอยู่ในโลก เป็นวิสัยของปุถุชน ยังอยู่ในอำนาจของกิเลส เช่นเดียวกับโลกียอภิญญาอื่น ๆ ทั้งหมด คือ นูทิพย์ ตาทิพย์ การรู้ใจคนอื่น และระลึกชาติได้ โลกียอภิญญาทั้ง 5 อย่างนี้ มีคนทำได้ตั้งแต่ก่อนพุทธกาล ไม่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพระพุทธศาสนา คือพระพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นหรือไม่ก็ตาม โลกียอภิญญาเหล่านี้ก็เกิดมิได้ พูดอีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ตัวแท้ของพระพุทธศาสนา และไม่จำเป็นสำหรับการเข้าถึงพระพุทธศาสนา สิ่งที่เกิดขึ้นด้วยการเกิดของพระพุทธศาสนา และเป็นตัวพระพุทธศาสนา คือ ความรู้ที่ทำให้ดับกิเลสดับทุกข์ได้ เรียกชื่ออย่างหนึ่งว่า อาสวักขยญาณ แปลว่า ญาณที่ทำให้อาสวะให้สิ้นไป จะเข้าเป็นอภิญญาข้อสุดท้าย คือข้อที่ 6 เป็นโลกุตตรอภิญญา คืออภิญญาระดับโลกุตระ ซึ่งทำให้มีจิตใจเป็นอิสระปลอดโปร่งผ่องใส พ้นจากอำนาจครอบงำจากเรื่องโลก ๆ หรือสิ่งที่เป็นวิสัยของโลก ทำให้ปุถุชนกลายเป็นอริยชนโดยสมบูรณ์ โลกียอภิญญาทั้งหลายเสื่อมถอยได้ แต่โลกุตตรอภิญญาไม่กลับถอยได้โลกุตตรอภิญญาอย่างเดียว ประเสริฐกว่าได้โลกียอภิญญาทั้ง 5 อย่างรวมกัน แต่ถ้าได้โลกุตตรอภิญญา โดยได้โลกียอภิญญาด้วย ก็เป็นคุณสมบัติส่วนพิเศษเสริมให้ดีพร้อมยิ่งขึ้น โลกุตตรอภิญญาเท่านั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ติงามของมนุษย์ ซึ่งทุกคนควรได้ควรถึง ส่วนโลกียอภิญญาทั้งหลาย มิใช่สิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตที่ติงาม เป็นเพียงเครื่องประกอบเสริมคุณสมบัติดังกล่าวแล้ว

อิทธิปาฏิหาริย์นี้ พระพุทธเจ้าทรงจัดเป็นปาฏิหาริย์อย่างหนึ่งใน 3 อย่างคือ

1. อิทธิปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ
2. อาเทศนาปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ คือ การทลายใจคนอื่นได้
3. อนุสาสนีปาฏิหาริย์ปาฏิหาริย์ คือ คำสอนที่เป็นจริง สอนให้เห็นจริง และนำไปปฏิบัติได้ผล

สมจริง

ในสมัยพุทธกาล เคยมีบุตรคฤหบดีผู้หนึ่งทูลขอให้พระพุทธเจ้าแสดงปาฏิหาริย์ เขากราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมืองนาลันทานี้เจริญรุ่งเรือง มีประชาชนมาก มีผู้คนกระจ่ายอยู่ทั่ว ต่างเลื่อมใสในองค์พระผู้มีพระภาค ขออัญเชิญพระผู้มีพระภาคเจ้าได้โปรดทรงรับสั่งภิกษุไว้สักรูปหนึ่งที่จะกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ โดยการกระแสนี้ ชาวเมืองนาลันทานี้จักเลื่อมใสยิ่งนักในพระผู้มีพระภาคเจ้าสุดที่ประมาณ"

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบบุตรคฤหบดีผู้นั้นว่า

"นี่แน่ะภควัฎฐ์ เรามิได้แสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ว่า มาเถิด ภิกษุทั้งหลาย ทรงรับสั่งภิกษุไว้สักรูปหนึ่งที่จะกระทำอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ แก่คนหนุ่มสาวชาวคฤหัสถ์ทั้งหลาย"

พระองค์ได้ตรัสแสดงเหตุผลต่อไปว่า ในบรรดาปาฏิหาริย์ 3 อย่างนั้น ทรงรังเกียจ ไม่โปรด ไม่ไปร่งพระทัยต่ออิทธิปาฏิหาริย์ และอาเทศนาปาฏิหาริย์ เพราะทรงเห็นโทษว่า คนที่เชื่อก็เห็นจริงตามไป ส่วนคนที่ไม่เชื่อได้ฟังแล้ว ก็หาของขัดแย้งเอาได้ว่า ภิกษุที่ทำปาฏิหาริย์นั้น คงใช้คัมภีร์วิทยา และมณีกาวิทยา ทำให้คนมัวหม่อมืดมัวทะเลาะกัน และได้ทรงชี้แจงความหมายและคุณค่าของอนุสาสนีปาฏิหาริย์ให้เห็นว่า เอามาใช้ปฏิบัติเป็นประโยชน์ประจักษ์ได้ภายในตนเองจนบรรลุถึงอัสวักขยอันเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา นอกจากนั้นยังได้ทรงยกตัวอย่าง ภิกษุรูปหนึ่งมีฤทธิ์มาก อยากจะรู้ความจริงเกี่ยวกับจุดดับสิ้นของโลกวัตรฤทธา จึงเหาะเที่ยวไปในสวรรค์ ดั้นดั้นไปแสวงหาคำตอบจนถึงพระพรหม ก็หาคำเฉลยที่ถูกต้องไม่ได้ ในที่สุดต้องเหาะกลับลงมาแล้วเดินดินไปทูลถามพระองค์เพื่อความรู้จักโลกตามความเป็นจริง แสดงถึงความที่อิทธิปาฏิหาริย์มีขอบเขตจำกัด อับจนและมีโทษแก่ธรรม

อีกคราวหนึ่ง เมื่อสังครวรพราหมณ์ กราบทูลถึงเรื่องแทรก ซึ่งที่ประชุมราชบริษัท ได้ยกขึ้นมาสนทนากันในราชสำนักว่า “สมัยก่อนมีจำนวนพระภิกษุน้อยกว่า แต่มีภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์ได้มากกว่า สมัยนี้ มีพระภิกษุจำนวนมากกว่า แต่ภิกษุผู้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ ซึ่งเป็นธรรมเหนือมนุษย์กลับมีน้อยกว่า” พระพุทธเจ้าตรัสว่า ปาฏิหาริย์มี 3 อย่างคือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ แล้วทรงแสดงความหมายของปาฏิหาริย์ทั้งสามอย่างนั้น ในที่สุดได้ตรัสถามพราหมณ์ว่า ชอบใจปาฏิหาริย์อย่างไร ปาฏิหาริย์ใดดีกว่า ประณิตกว่า พราหมณ์ได้ทูลตอบว่า อิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ คนใดทำ คนนั้นจึงรู้เรื่อง คนใดทำก็เป็นของคนนั้นเท่านั้น มองดูเหมือนเป็นมายากล อนุสาสนีปาฏิหาริย์จึงจะดีกว่า ประณิตกว่า (คนอื่นพิจารณาเข้าใจ มองเห็นความจริงด้วยและนำไปปฏิบัติได้ แก่ทุกข์แก้ปัญหาก็ได้)

บาลีอีกแห่งหนึ่งชี้แจงเรื่องอิทธิวิธี (การแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ) ว่ามี 2 ประเภทคือ

1. ฤทธิ์ที่ไม่ใช่อริยะ คือฤทธิ์ที่ประกอบด้วยอัสวะ ยังมีอุปธิ (มีกิเลสและทำให้เกิดทุกข์ได้) ได้แก่ ฤทธิ์ที่เข้าใจกันอย่างทั่ว ๆ ไป ดังได้บรรยายมาข้างต้น คือ การที่สมณะหรือพราหมณ์ (นักบวช) ผู้ใดผู้หนึ่งบำเพ็ญเพียรจนได้เจโตสมาธิ แล้วแสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เช่น แปลงตัวเป็นคนหลายคน ไปไหนก็แหวกทะเลฝ่ากำแพงไป เเหาะฟ้า ดำดิน เดินบนน้ำ เป็นต้น

2. ฤทธิ์ ที่เป็นอริยะ คือฤทธิ์ที่ไม่ประกอบด้วยอัสวะ ไม่มีอุปธิ (ไม่มีกิเลสไม่ทำให้เกิดทุกข์) ได้แก่ การที่ภิกษุสามารถทำใจกำหนดหมายได้ตามต้องการบังคับความรู้สึกของตนได้ จะให้มองเห็นสิ่งที่น่าเกลียดเป็นไม่น่าเกลียดก็ได้ เช่น เห็นคนรูปร่างน่ารักยั่วชวนให้เกิดราคะ จะมองเป็นอสุชะปะก็ไปก็ได้ หรือจะวางใจเป็นกลาง เฉยเสีย ปล่อยวางสิ่งที่น่าเกลียดและไม่น่าเกลียดก็ได้ เช่น ในกรณีที่จะใช้ความคิดพิจารณาอย่างเที่ยงธรรม ให้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นต้น

เรื่องฤทธิ์ 2 ประเภทนี้ ย่อมย้ำความที่กล่าวไว้ข้างต้น ให้เห็นว่า อิทธิปาฏิหาริย์ จำพวกฤทธิ์ที่เข้าใจกันทั่วไปซึ่งทำอะไรได้ผลาดผลางพิสดารเป็นที่น่าอัศจรรย์นั้น ไม่ได้ได้รับความยกย่องในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่หลักการที่แท้ของพระพุทธศาสนา ฤทธิ์ที่สูงส่งดั่งตามหลักพระพุทธศาสนา คือ

ฤทธิ์ที่ไม่พิชภัยแก่ใคร ๆ ได้แก่ การบังคับความรู้สึกของตนเองได้ หรือบังคับจิตให้อยู่ในอำนาจของตนได้ ซึ่งผู้ได้ฤทธิ์อย่างต้นอาจทำไม่ได้ บางครั้งจึงหันไปใช้ฤทธิ์นั้นเป็นเครื่องมือสนองกิเลสของตน ตรงข้ามกับ ฤทธิ์อย่างที่สอง ที่เป็นเครื่องมือสร้างคุณธรรม กำจัดกิเลส มิให้จิตใจถูกล่อไปในอำนาจของราคะ โทสะ หรือโมหะ การที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบท ห้ามภิกษุแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แก่ชาวบ้านก็เป็นหลักฐาน ยืนยันถึงการไม่ทรงสนับสนุนการใช้อิทธิปาฏิหาริย์

เมื่อว่าตามรูปศัพท์ คำว่าปาฏิหาริย์ แปลว่า การกระทำที่ตีกลับ ชับไล่ หรือกำจัดเสียได้ซึ่ง ปฏิปักษ์ อิทธิ หรือ ฤทธิ์ แปลว่า ความสำเร็จ อาเทศนา แปลว่า ระบุ อ่าง สำแดง ชีบง จะแปลว่าปรากฏชัด ก็พอได้ อนุศาสน์ แปลว่า คำพร่ำสอน โดยตีความหมายอย่างนี้ คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ธรรมได้แปล ความหมายปาฏิหาริย์ทั้งสามนั้นออกไปให้เห็นเพิ่มขึ้นอีกแนวหนึ่ง คือกล่าวว่าคุณธรรมต่าง ๆ เช่น เนกขัมมะ เมตตา ฌาน อนัตตานุปัตสสนา ตลอดจนจรตมรรค เรียกว่าเป็นอิทธิปาฏิหาริย์ได้ทั้งนั้น โดยความหมายว่า สำเร็จผลตามหน้าที่และกำจัดธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ของมันเช่น กามฉันท์ พยาบาท ตลอดจนกิเลสทั้งปวงได้ เรียกว่าเป็นอาเทศนาปาฏิหาริย์ได้ โดยความหมายของการสั่งสอนว่า ธรรมข้อนั้น ๆ ควรปฏิบัติ ควรฝึกอบรม ควรเพิ่มพูน ควรตั้งสติให้เหมาะอย่างไร เป็นต้น คำอธิบายอย่างนี้ แม้จะไม่ใช้ ความหมายอย่างที่ใช้ทั่วไปแต่ก็เป็นความรู้ประกอบที่น่าสนใจ

ดังได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า อิทธิปาฏิหาริย์เป็นโลกียอภิญาอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นส่วนเสริม คุณสมบัติของผู้ที่ได้โลกุตตรอภิญญาเป็นหลักอยู่แล้วให้พร้อมบริบูรณ์ยิ่งขึ้นสำหรับการบำเพ็ญกิจเกื้อกูล แก่ชาวโลก จึงมีพุทธพจน์บางแห่งเรียกภิกษุผู้ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ครบทั้ง 3 ประการ คือ อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ และอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ว่าเป็นผู้สำเร็จสิ้นเชิง จบหรือถึงจุดหมายสิ้นเชิง เป็นต้น และเป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ทั้งนี้ ย้ำว่าต้องมีอนุศาสน์ปาฏิหาริย์เป็นหลัก หรือ เป็นข้อยืนตัวแน่นอน และมีปาฏิหาริย์ 2 ข้อต้นเป็นเครื่องเสริม แม้ในการใช้ปาฏิหาริย์ ก็ถือหลักอย่าง เดียวกัน คือ ต้องใช้อนุศาสน์ปาฏิหาริย์เป็นหลักอยู่เสมอ หากจะต้องใช้อิทธิปาฏิหาริย์หรืออาเทศนา ปาฏิหาริย์บ้างในเมื่อมีเหตุผลควร ก็ใช้เพียงเพื่อเป็นเครื่องประกอบเบื้องต้น เพื่อนำเข้าสู่อนุศาสน์ ปาฏิหาริย์ มีอนุศาสน์ปาฏิหาริย์เป็นเป้าหมาย และจบลงด้วยอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ดังจะได้กล่าวต่อไป

สำหรับปุถุชน ฤทธิ์อาจเป็นโทษได้ทั้งแก่ผู้มีฤทธิ์เอง และแก่คนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ปุถุชน ผู้มีฤทธิ์ อาจเกิดความเมาฤทธิ์ ในลักษณะต่าง ๆ เช่น เกิดมานะว่าเราทำได้ในสิ่งที่คนอื่นทำไม่ได้ คนอื่น ทำไม่ได้ อย่างเรา มีความรู้สึกยกตนข่มผู้อื่น กลายเป็นอัสถิบุรุษไป หรืออาจเกิดความหลงใหลมัวเมาใน ลากสักการะที่เกิดจากฤทธิ์นั้น นำฤทธิ์ไปใช้เพื่อก่อความชั่วความเสียหายอย่างพระเทวทัต เป็นต้น อย่าง น้อยการติดใจเพลินอยู่ในฤทธิ์นั้น ก็ทำให้ไม่สามารถปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานที่สูงขึ้นไป ไม่อาจชำระกิเลสทำ จิตใจให้บริสุทธิ์ได้ และเพราะฤทธิ์ของปุถุชนเป็นของเสื่อมได้ แม้แต่ความห่วงกังวลมัวยุ่งกับการรักษาฤทธิ์ ก็กลายเป็นปถิโพธ คืออุปสรรคที่ทำให้ไม่สามารถใช้ปัญญาพิจารณาตามวิธีของวิปัสสนาอย่างได้ผลดี

ท่านจึงจัดเอาฤทธิ์เป็นปติโพธอย่างหนึ่งของวิปัสสนา (เรียกว่าอิทธิปติโพธ) ซึ่งผู้จะฝึกอบรมปัญญาพึงตัดเสียให้ได้

ส่วนปฏุชนที่มาเกี่ยวข้องกับผู้มีฤทธิ์ ก็มีทางประสบผลเสียจากฤทธิ์ได้เป็นอันมาก ผลเสียข้อแรกทีเดียวก็คือ คนที่มาเกี่ยวข้องกับอาจตกไปเป็นเหยื่อของผู้มีฤทธิ์หรือหลอกลวงว่ามีฤทธิ์ ซึ่งมีอกุศลเจตนา นำเอาฤทธิ์มาเอ่ยอ้างเพื่อแสวงหาลาภสักการะ อย่างไรก็ตาม ในเรื่องนี้มีข้อพึงสังเกตว่า ตามปกติผู้มีฤทธิ์ ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบ จะใช้ฤทธิ์ในกรณีเดียวเมื่อมีเหตุผลอันสมควรเพื่อเป็นสื่อนำไปสู่การแนะนำสั่งสอนสิ่ง ที่ถูกต้องคืออนุสาสนีปาฏิหาริย์ ถ้าไม่มีเหตุผลเกี่ยวกับการแนะนำสั่งสอนธรรมแล้ว ผู้มีฤทธิ์จะใช้ฤทธิ์ทำไม นอกจากเพื่อผูกคนไว้กับตนเป็นสะพานทอดไปสู่ชื่อเสียงและลาภผล ดังนั้น จึงควรยึดถือเป็นหลักไว้ทีเดียว ว่า การใช้อิทธิปาฏิหาริย์จะต้องมีอนุสาสนีปาฏิหาริย์ตามมาด้วย ถ้าผู้ใดอ้างหรือใช้อิทธิปาฏิหาริย์โดยมิใช่ เป็นเพียงบันไดที่จะนำไปสู่อนุสาสนีปาฏิหาริย์ พึงถือไว้ก่อนว่าผู้นั้นปฏิบัติผิดในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ เขา อาจมีอกุศลเจตนาหลอกลวง มุ่งแสวงหาลาภสักการะ หรืออย่างน้อยก็เป็นผู้มัวเมาหลงใหลเข้าใจผิดใน เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์นั้น หลักการนี้ผ่นลงมาใช้ได้แม้กับพฤติกรรมเกี่ยวกับเรื่องของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั่ว ๆ ไป โดยอาจให้ยึดถือกันได้ว่า ผู้ใดนำเอาของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือสิ่งลึกลับต่าง ๆ มาใช้ในการเกี่ยวข้องกับ ประชาชน โดยมีได้นำประชาชนไปสู่ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับความจริงความดั่งามที่ควรรู้และ ควรประพฤติดี เพื่อช่วยนำเขาให้ค่อยก้าวพ้นเป็นอิสระออกไปจากของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น พึงถือว่าผู้นั้นปฏิบัติผิดและนำประชาชนไปในทางที่ผิด

อนึ่ง แม้ในกรณีที่มีได้ตกเป็นเหยื่อของผู้วดอ้างฤทธิ์ การไปมัววุ่นวายเพลิดเพลिनหรือฝึกฝึกกับ อิทธิปาฏิหาริย์ทั้งหลาย ก็เป็นการไม่ปฏิบัติตามหลักการของพระพุทธศาสนาอยู่ในตัวแล้วตั้งหลายแง่ แง่ที่ หนึ่ง ในเมื่ออิทธิปาฏิหาริย์ไม่ใช่สาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวกับจุดหมายของพระพุทธศาสนา ไม่ช่วยให้มนุษย์พ้นจากกิเลส การไปฝึกฝึกในเรื่องเช่นนี้ ย่อมเป็นการพว่เวลาและแรงงานที่ควรใช้สำหรับ การปฏิบัติธรรมให้หมดไปในทางที่ผิด แง่ที่สอง คนที่ไปเกี่ยวข้องกับผู้อ้างฤทธิ์หรืออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มัก มุ่งเพื่อไปขอความช่วยเหลือหวังอำนาจดลบันดาลให้เกิดโชคลาภ เป็นต้น การปฏิบัติเช่นนี้ย่อมไม่ถูกต้อง ตามหลักพระพุทธศาสนาที่เป็นกรรมวาท กิริยวาท และวิริยวาท สอนให้คนหวังผลสำเร็จจากการลงมือทำ ด้วยความเพียรพยายามตามเหตุผล การมัวหวังผลจากการอ่อนวอนขอความช่วยเหลือจากอำนาจดล บันดาล อาจทำให้กลายเป็นคนมีนิสัยเฉื่อยชา กลายเป็นคนงอมืองอเท้า อย่างน้อยก็ทำให้ขาดความเพียร พยายาม ไม่ริบแรงลงมือทำสิ่งที่ควรจะทำ ไม่เร่งเว้นสิ่งที่ควรเร่งเว้น ขัดกับหลักความไม่ประมาท นอกจากนั้น ถ้าจะฝึกฝึกกับอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ควรฝึกตนให้ทำปาฏิหาริย์นั้นได้เองจะดีกว่า (แต่ก็ยังขัดกับ หลักการแง่ที่หนึ่งข้างต้นอยู่ดี) เพราะการฝึกฝึกหวังผลอิทธิปาฏิหาริย์ของผู้อื่นหรือจากอำนาจดลบันดาล ทั้งหลาย เป็นการพึ่งสิ่งภายนอก ทำให้ชีวิตขึ้นต่อสิ่งอื่นมากยิ่งขึ้น แทนที่จะอาศัยอำนาจภายนอกน้อยลง และเป็นตัวของตัวเองมากยิ่งขึ้น จึงอาจทำให้กลายเป็นคนมีชีวิตที่เลือนลอยมักเป็นอยู่ด้วยความเพ้อฝัน เป็นคนขาดประสิทธิภาพ ขาดอำนาจและความมั่นใจในตนเอง ขัดต่อหลักการพื้นฐานของพระพุทธศาสนา

ที่สอนให้พึ่งตนเอง สอนให้ทำตนเป็นที่พึ่งได้หรือสามารถพึ่งตนได้และสอนมรรคาแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ซึ่งในขั้นสุดท้าย ให้ข้ามพ้นได้แม้กระทั่งศรัทธาที่มีเหตุผลไปสู่ความเป็นอยู่ด้วยปัญญาบริสุทธิ์ ไม่ต้องอิงอาศัยแม้กระทั่งพระศาสดา เริ่มต้นมรรคาจากการอิงอาศัยปัญญาสองนำขององค์พระศาสดาผู้เป็นกัลยาณมิตร ไปสู่การยืนได้ลำพังตน โดยไม่ต้องอาศัยการประคับประคองของพระศาสดา

เมื่อพิจารณาในแง่ผลต่อคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับฤทธิ์แล้ว คราวนี้ลองมาพิจารณาดูแนวปฏิบัติจากพระจริยาวัตรของพระบรมศาสดาและพระสาวกทั้งหลายผู้เรืองฤทธิ์ ว่าท่านใช้ฤทธิ์หรือปฏิบัติต่ออิทธิปาฏิหาริย์กันอย่างไร สำหรับองค์พระพุทธเจ้าเอง ปรากฏชัดจากพุทธดำรัสที่อ้างแล้วข้างต้นว่าทรงรังเกียจ ไม่ทรงโปรดทั้งอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ แต่ทรงสนับสนุนอนุสาสนีปาฏิหาริย์และทรงใช้ปาฏิหาริย์ข้อหลังนี้อยู่เสมอ เป็นหลักประจำแห่งพุทธกิจ หรือว่าให้ถูกแท้คือ เป็นตัวพุทธกิจที่เดียวทั้งนี้ ด้วยเหตุผลดังได้แสดงแล้วข้างต้นแต่ก็ปรากฏอยู่บางคราวว่ามีกรณีที่ทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์บ้างเหมือนกัน และเมื่อพิจารณาจากกรณีเหล่านั้นแล้ว ก็สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์เฉพาะในกรณีที่ทรงทราบว่ามีฤทธิ์ ผู้ถือฤทธิ์เป็นเรื่องสำคัญ หรือผู้ถือตัวว่าเป็นผู้พิเศษ ให้ละความหลงใหลมัวเมาในฤทธิ์ พุดอีกอย่างหนึ่งว่า ใช้ฤทธิ์ปราบฤทธิ์ เพื่อให้ผู้ชอบฤทธิ์หรือลำพองในฤทธิ์ ตระหนักในคุณค่าอันจำกัดของฤทธิ์ มองเห็นสิ่งอื่นที่ดียิ่งกว่าฤทธิ์ และพร้อมที่จะเรียนรู้หรือรับฟังสิ่งประเสริฐนั้น ซึ่งจะทรงชี้แจงสั่งสอนแก่เขาด้วยอนุสาสนีปาฏิหาริย์ต่อไป ตรงกับหลักที่กล่าวข้างต้นว่า ใช้อิทธิปาฏิหาริย์ประกอบอนุสาสนีปาฏิหาริย์ต่อไป แต่เป็นการใช้ประกอบในขอบเขตจำกัดอย่างยิ่ง คือเฉพาะในกรณีที่ผู้รับคำสอนฝังใฝ่ในฤทธิ์หรือเมาฤทธิ์ แสดงทิฐิมานะต่อพระองค์เท่านั้น เช่น เรื่องการทรมานพระพรหม เป็นต้น ส่วนพระมหาสาวกทั้งหลาย ก็มีเรื่องราวเล่ามาบ้างว่า ใช้ฤทธิ์ประกอบอนุสาสนีปาฏิหาริย์ พระมหาโมคคัลลา สอนด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ควบกับอนุสาสนีปาฏิหาริย์ ส่วนการทำอิทธิปาฏิหาริย์เพื่ออนุเคราะห์ช่วยเหลือ มีเรื่องเล่ามาบ้างน้อยเหลือเกิน แต่กรณีที่ขอร้องให้ช่วยเหลือด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ ไม่พบในพระไตรปิฎกเลยแม้แต่แห่งเดียว จะมีผู้ขอร้องพระบางรูปให้แสดงอิทธิปาฏิหาริย์บ้าง ก็เพียงเพราะอยากดูเท่านั้น และการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ให้ชาวบ้านดู พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้แล้ว ดังกล่าวข้างต้น ในที่นี้ขออย่าขี้คิดตามหลักพระพุทธศาสนาไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ในชีวิตที่เป็นจริง ในระยะยาวหรือตามปกติธรรมดาของมนุษย์ มนุษย์ก็ต้องอยู่กับมนุษย์ และเป็นอยู่ด้วยเหตุผลสามัญของมนุษย์เอง จะมัวหวังพึ่งอำนาจภายนอกที่มองไม่เห็น ซึ่งไม่ขึ้นกับตนเองอยู่อย่างไร ทางที่ดีควรจะมาพยายามฝึกหัดตนเองและฝึกปรือกันเอง ให้มีความรู้ความสามารถชำนาญงานแก้ปัญหาตามวิถีทางแห่งเหตุผลอย่างสามัญของมนุษย์นี้แหละ ให้สำเร็จโดยชอบธรรม ความสามารถที่ทำได้สำเร็จอย่างนี้ ท่านก็จัดเป็นฤทธิ์อย่างหนึ่ง และเป็นฤทธิ์ที่ถูกต้องตามหลักการของพระพุทธศาสนา มีทั้ง อามิสฤทธิ์ และ ธรรมฤทธิ์ โดยถือธรรมฤทธิ์เป็นหลักนำ

สรุปเหตุผลข้อใหญ่ที่แสดงถึงขอบเขตจำกัดหรือจุดติดตันของอิทธิปาฏิหาริย์ ตลอดถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งทำให้ไม่สามารถเป็นหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนา ไม่เกี่ยวข้องกับ

จุดหมายของพุทธธรรม และไม่เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำเนินพุทธมรรคา ไม่อาจเป็นที่พึ่งอันเกษมหรือปลอดภัยได้ เหตุผลนั้นมี 2 ประการ คือ

1. ทางปัญญา อิทธิปาฏิหาริย์เป็นต้น ไม่อาจทำให้เกิดปัญญาหยั่งรู้สังขารธรรม เข้าใจสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงได้ ดังตัวอย่างเรื่องพระภิกษุมีฤทธิ์ที่เหาะไปหาคำตอบเกี่ยวกับสังขารธรรมทั่วจักรวาลจนถึงพระพรหมผู้ถือตนว่าเป็นผู้สร้างบันดาลโลก ก็ไม่สำเร็จ และเรื่องฤาษีมีฤทธิ์เหาะไปดูที่สุดโลกพิภพจนหมดอายุก็ไม่พบ เป็นตัวอย่าง

2. ทางจิต อิทธิปาฏิหาริย์ เป็นต้น ไม่อาจกำจัดกิเลส หรือดับความทุกข์ได้จริง จิตใจมีความขุ่นมัว กัดกัดลุ่ม เกรี้ยวกราด ถูกโลภะ โทสะ โมหะ ครอบงำ ก็ไม่สามารถแก้ไขให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้แม้จะใช้ฌานสมาบัติข่มระงับไว้ ก็ทำได้เพียงชั่วคราว กลับออกมาสู่การเผชิญโลกและชีวิตตามปกติเมื่อใด กิเลสและความทุกข์ก็หวนคืนมารังควาญได้อีกเมื่อนั้น ยิ่งกว่านั้น อิทธิปาฏิหาริย์อาจกลายเป็นเครื่องมือรับใช้กิเลสไปก็ได้

เทวดา

พระพุทธศาสนากล่าวถึงเทวดาเอาไว้ 3 ประเภท เรียกว่า เทพ 3 ได้แก่

1. สมมติเทพ เทวดาโดยสมมติ ได้แก่ พระราชา พระเทวี และพระราชากุมาร
2. อุบัติเทพ เทวดาโดยกำเนิด ได้แก่ เทวดาในกามาวจรสวรรค์ และพรหมทั้งหลายเป็นต้น
3. วิสุทธิเทพ เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ทั้งหลาย

นอกจากนั้นยังกล่าวถึงสวรรค์ชั้นต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่อยู่ของเทวดาทั้งหลาย ในที่นี้จะกล่าวถึงเพียง 6 ชั้นเท่านั้นคือ

1. จาตุมหาราชิกา สวรรค์ที่ท้าวมหาราช 4 หรือท้าวจตุโลกบาลปกครอง คือ ท้าวธตรฐ จอมคนธรรพ์ ปกครองทิศตะวันออก ท้าววิรูปักษ์ จอมกุ่มภัณฑ์ ปกครองทิศใต้ ท้าววิรูปักษ์ จอมนาค ปกครองทิศตะวันตก ท้าวเวรหรือเวสสวัณ จอมยักษ์ ปกครองทิศเหนือ
2. ดาวดึงส์ ที่อยู่แห่งเทพ 33 องค์ มีท้าวสักกะหรือพระอินทร์เป็นจอมเทพ
3. ยามา ที่อยู่แห่งเทพผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวสุยามเป็นผู้ปกครอง
4. ดุสิต ที่อยู่แห่งเทพผู้เฝ้าด้วยสิริสมบัติของตน มีท้าวสันดุสิตเป็นจอมเทพ ถือกันว่าเป็นที่อุปติของพระโพธิสัตว์ในพระชาติสุดท้ายก่อนจะเป็นพระพุทธเจ้า และเป็นที่อยู่ของพระพุทธรูปมารดา
5. นิมมานรดี ที่อยู่แห่งเทพผู้มีความยินดีในการเนรมิต มีท้าวสุนิมิตเป็นจอมเทพ ถือกันว่าเทวดาชั้นนี้ปรารถนาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ย่อมเนรมิตได้เอง
6. พรนิมิตตสวรรค์ ที่อยู่แห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติผู้อื่นนิรมิตให้ คือ เสวยสมบัติที่เทพพวกอื่นนิรมิตให้ มีท้าวสวรรค์เป็นจอมเทพ

โดยพื้นฐาน เทวดาทุกประเภทตลอดจนพรหมที่สูงที่สุด ล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์เกิดแก่เจ็บตาย เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ เช่นเดียวกับมนุษย์ทั้งหลาย และส่วนใหญ่ก็เป็นปุถุชนยังมีกิเลสคล้ายมนุษย์ แม้ว่าจะมีเทพที่เป็นอริยบุคคลบ้าง ส่วนมากก็เป็นอริยะมาก่อนตั้งแต่ครั้งยังเป็นมนุษย์ แม้ว่าเปรียบเทียบ โดยเฉลี่ยตามลำดับฐานะ เทวดาจะเป็นผู้มีคุณธรรมสูงกว่า แต่ก็อยู่ในระดับใกล้เคียงกันจนพุดรวม ๆ ได้ว่าเป็นระดับสูติด้วยกัน

ในแง่ความได้เปรียบ บางอย่างเทวดาดีกว่า แต่บางอย่างมนุษย์ดีกว่า เช่น ท่านเปรียบเทียบระหว่างมนุษย์ชาวชมพูทวีปกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์เหนือกว่ามนุษย์ 3 อย่างคือ มีอายุทิพย์ ผิวพรรณทิพย์ และความสุขทิพย์ แต่มนุษย์ชมพูทวีปก็เหนือกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ 3 ด้าน คือ กล้าหาญกว่า มีสติดีกว่า และมีการประพฤติพรหมจรรย์ (หมายถึงการปฏิบัติตามอริยมรรค) แม้ว่าตามปกติพวกมนุษย์จะถือว่าเทวดาสูงกว่าพวกตน และพากันอยากไปเกิดในสวรรค์ แต่สำหรับพวกเทวดา เขาถือกันว่าการเกิดเป็นมนุษย์เป็นสุดดีของพวกเขา ดังพุทธพจน์ยืนยันว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นมนุษย์นี้แลนับเป็นการไปสู่สุดดีของเทพทั้งหลาย” เมื่อเทวดาองค์หนึ่งองค์ใดจติ เพื่อนเทพชาวสวรรค์จะพากันอวยพรว่า ให้ไปสู่สุดดีคือไปเกิดในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย เพราะโลกมนุษย์ เป็นถิ่นที่มีโอกาสเลือกประกอบกุศลกรรมทำดีงามต่าง ๆ และประพฤติปฏิบัติธรรมได้อย่างเต็มที่ (ความชั่วหรือ กุศลกรรมต่าง ๆ ก็เลือกทำได้เต็มที่เช่นกัน) การเกิดเป็นเทวดามีอายุยืนยาว ท่านถือว่าเป็นการเสียหรือพลาดโอกาสอย่างหนึ่งในการที่จะได้ประพฤติพรหมจรรย์ (ปฏิบัติตามอริยมรรค) เรียกร้อยอย่างสามัญว่าเป็นโชคไม่ดี พวกชาวสวรรค์ก็มีแต่สุข ขวนให้เกิดความประมาทหมัวเมา สติไม่มั่น ส่วนโลกมนุษย์มีสุขบ้างทุกข์บ้างเคล้าระคน มีประสบการณ์หลากหลายเป็นบทเรียนได้มาก เมื่อรู้จักกำหนดก็ทำให้ได้เรียนรู้ ช่วยให้จิตเจริญดวงใจทำงานได้ดี เกื้อกูลแก่การฝึกตนและการที่จะก้าวหน้าในอารยธรรม

เมื่อพิจารณาในแง่ระดับแห่งคุณธรรมให้ระเียยดลงไปอีก จะเห็นว่า มนุษย์ภูมินั้น อยู่กลางระหว่างเทวภูมิหรือสวรรค์ กับอบายภูมิมีนรกเป็นต้น พวกอบายเช่นนรกนั้น เป็นแดนของคนบาปด้วยคุณธรรม แม้ชาวอบายบางส่วนจะจัดได้ว่าเป็นคนดี แต่ก็ตกอยู่ในนั้น เพราะความชั่วบางอย่างให้ผลดิ่งถ่วงลงไป ส่วนสวรรค์ก็เป็นแดนของคนดีค่อนข้างมีคุณธรรม แม้ว่าชาวสวรรค์บางส่วนจะเป็นคนชั่ว แต่ก็ได้ไปอยู่ในแดนนั้น เพราะมีความดีบางอย่างที่ประทุแรงช่วยผลักดันหรืออุตุขึ้นไป ส่วนโลกมนุษย์ ที่อยู่ระหว่างกลาง ก็เป็นประจักษ์ชัดที่ผ่านหมุนเวียนกันไปมาทั้งของชาวสวรรค์และชาวอบายเป็นแหล่งที่สัตว์โลกทุกพวกทุกชนิดมาทำมาหากกรรม เป็นที่คนชั่วมาสร้างตัวให้เป็นคนดีเตรียมไปสวรรค์หรือคนดีมาสมตัวให้เป็นคนชั่วเตรียมไปนรก ตลอดจนเป็นที่ผู้รู้จะสะสางตัวให้เป็นคนอิสระ เลิกทำมาหากกรรม เปลี่ยนเป็นผู้หว่านธรรม ลอยพ้นเหนือการเดินทางหมุนเวียนต่อไป พวกอบายมีหลายชั้นชั้นเดียวกันมีบาปกรรมใกล้เคียงกัน พวกเทพก็หลายชั้นขอยละเอียดยิ่งกว่าอบาย มีคุณธรรมพื้นฐานประณีตลดหลั่นกันไปตามลำดับ ชั้นเดียวกันก็มีคุณธรรมใกล้เคียงกัน ส่วนโลกมนุษย์แดนเดี่ยวนี เป็นที่รวมของบาปกรรมและคุณธรรมทุกอย่างทุกระดับ มีคนชั่วซึ่งมีบาปกรรมหยาบหนาเหมือนดังขวานรกชั้นต่ำสุด และมีคนดี ซึ่งมีคุณธรรมประณีตเท

กับพรหมผู้สูงสุด ตลอดจนท่านผู้หลุดพ้นแล้วภพภูมิทั้งหลาย ซึ่งแม้แต่เหล่าเทพमारพรหมก็เคารพบูชา ภาวะนี้นับได้ว่าเป็นลักษณะพิเศษของโลกมนุษย์ที่เป็นวิสัยกว้างสุดแห่งบาปอกุศลและคุณธรรม เพราะเป็นที่ทำมาหากกรรม และเป็นทีหว่านธรรม

เมื่อทราบฐานะของเทวดาแล้ว ฟังทราบความสัมพันธ์ที่ควรและไม่ควรระหว่างเทวดากับมนุษย์ต่อไป ในลัทธิศาสนาที่มีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เขาเชื่อว่ามีเทวดาใหญ่น้อยมากมาย และมีเทพสูงสุดเป็นผู้สร้างโลกและบันดาลทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งมนุษย์ไม่มีทางจะเจริญเลิศล้ำกว่าเทพนั้นได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับเทพนั้นได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับเทพด้วยวิธีอ่อนวอนขอความช่วยเหลือด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น สวดสรรเสริญยกย่อง สดุดี บวงสรวง สังเวย บูชายัญ เป็นการปรนเปรอเอาอกเอาใจ หรือไม่ก็ใช้วิธีเรียกร้องความสนใจ บีบบังคับให้ให้ ทั้งนี้ โดยใช้วิธีข่มขู่บีบบังคับลงโทษทรมานตนเอง ที่เรียกว่าประพุดิพรตและบำเพ็ญตบะต่าง ๆ สรุปลงให้เห็นชัดถึงวิธีสัมพันธ์กับเทพเจ้าเป็น 2 อย่างคือ

1. วิธีอ่อนวอนขอความช่วยเหลือ ด้วยการบวงสรวง สังเวย บูชายัญ ดังลูกอ่อนวอนขอต่อพ่อแม่ บางทีเลยไปเป็นดังประจบและแม่แต่ติดสินบนต่อผู้มีอำนาจเหนือ
2. วิธีบีบบังคับให้ทำตามความประสงค์ ด้วยการบำเพ็ญพรตทำตบะ ดังลูกที่ตื้ออกชกหัวกดขี่ตัวเอง เรียกร้องเชิงบีบบังคับให้พ่อแม่หันมาใส่ใจความประสงค์ของตน

แต่จะเป็นวิธีใดก็ตาม ย่อมรวมลงในอารมณ์มุ่งหวังผลประโยชน์แก่ตน ด้วยการพึ่งพาสิ่งภายนอกทั้งสิ้น เมื่อพระพุทธานุศาสนาก่อตั้งขึ้นแล้ว ก็ได้สอนให้เลิกเสียทั้งสองวิธี และการเลิกวิธีปฏิบัติทั้งสองนี้แหละที่เป็นลักษณะพิเศษของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้ ในการสอนให้เลิกวิธีปฏิบัติเหล่านี้ พระพุทธศาสนาสามารถแสดงเหตุผล ชี้ให้เห็นคุณโทษ และวางวิธีปฏิบัติที่สมควรให้ใหม่ด้วย

การหวังพึ่งเทวดาย่อมมีผลในขอบเขตจำกัด หรือมีจุดติดตันอย่างเดียวกับที่กล่าวแล้วในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ คือ ในทางปัญญา เทวดาทัว ๆ ไปก็ยังมีวิชา ไม่รู้สังขารม เช่นเดียวกับมนุษย์ ดังเรื่องพระภิกษุรูปที่เหาะไปถามปัญหาแก่เทวดาจนแม้แต่พระพรหมตอบไม่ได้ และเรื่องพระพุทธเจ้าทรมานพระพรหม ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนในด้านจิตใจ เทวดาก็เหมือนมนุษย์ คือส่วนใหญ่ก็เป็นปุถุชน ยังมีกิเลสมีเชื้อความทุกข์มากบ้างน้อยบ้าง ยังหมุนเวียนขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ในสังสารวัฏ ดังเช่นพระพรหมแม้จะมีคุณธรรมสูง แต่ก็ยังประมาทเมาว่าตนอยู่เที่ยงแท้วันรันดร พระอินทร์มาประมาทในทิพยสมบัติ คนอื่นหวังพึ่งพระอินทร์ แต่พระอินทร์ยังไม่หมดราคะ โทสะ โมหะ ยังมีความหวาดกลัว สะดุ้งหวั่นไหว การอ่อนวอนหวังพึ่งเทวดา นอกจากขัดกับคามเพียรพยายามโดยหวังผลสำเร็จจากการกระทำ ชัดหลักพึ่งตนเองและความหลุดพ้นเป็นอิสระ

วิธีปฏิบัติต่อเทวดา

ชุมชนหรือสังคมตามหลักการของพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยผู้คนมากมายซึ่งกำลังก้าวเดินอยู่ ณ ตำแหน่งแห่งที่ต่าง ๆ บนหนทางสายใหญ่สายเดียวกัน ซึ่งนำไปสู่จุดหมายปลายทางเดียวกัน และคนเหล่านั้นก้าวออกมาจากจุดเริ่มต้นที่ต่าง ๆ กัน พุดอีกอย่างหนึ่งว่า สัตว์ทั้งหลายเจริญอยู่ในชั้นตอนต่าง

ๆ แห่งพัฒนาการในอริยธรรม เมื่อมองดูการเดินทางหรือพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่องเทวดา ก็จะมีลำดับขั้นแห่งพัฒนาการ เป็น 3 ขั้นคือ ขั้นอันวอนหวังพึ่งเทวดา ขั้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรีกับเทวดาและขั้นได้รับความเคารพบูชาจากเทวดา ขั้นที่ 1 จัดว่าเป็นขั้นก่อนพัฒนา ขั้นที่ 2 คือจุดเริ่มต้นของชุมชนแบบพุทธหรือชุมชนอารยะ ขั้นที่ 3 เป็นระดับพัฒนาการของผู้เข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา ข้อควรย้าคือ คนผู้ใดผู้หนึ่งจะชื่อว่าเป็นชาวพุทธก็ต่อเมื่อเขาก้าวพ้นจากขั้นอันวอนหวังพึ่งเทพเจ้าเข้าสู่ขั้นอยู่ร่วมกันด้วยไมตรี ซึ่งเขาจะดำเนินชีวิตด้วยความเพียรพยายามกระทำการตามเหตุผลเล็งมองเทวดาในฐานะผู้มีอำนาจที่ต้องวิงวอนประจบเอาใจ เปลี่ยนมามองในฐานะเป็นญาติมิตรดั่งงามที่ควรเคารพนับถือมีเมตตาต่อกัน ไม่ควรมัวสุมคลุกคลีกัน ไม่ควรรบกรวนก้าวกำยกัน และไม่ควรรสมคบกันทำสิ่งเสียหายไม่ชอบด้วยเหตุผล เมื่อมองพัฒนาการนั้นในแง่ที่เกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ (รวมถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ไร้ลับอื่น ๆ) ก็จะมีลำดับ 3 ขั้นเหมือนกันคือ ขั้นหวังพึ่ง ขั้นเสริมกำลัง และขั้นเป็นอิสระสิ้นเชิง ขั้นที่ 1 เป็นขั้นรอคอยอำนาจภายนอกดลบันดาล ทำให้หมกมุ่นฝึกฝน ปล่อยทิ้งเวลาความเพียรและการคิดเหตุผลของตน จัดเป็นขั้นก่อนพัฒนาหรือนอกชุมชนอารยะขั้นที่ 2 คือขั้นที่ทำอิทธิปาฏิหาริย์ได้เองแล้ว และเป็นเครื่องประกอบของอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ ถ้าเป็นสิ่งมงคลศักดิ์สิทธิ์อย่างอื่น ขั้นที่ 2 นี้ก็อนุโลมไปถึงการมีสิ่งเหล่านั้นในฐานะเป็นเครื่องเสริมกำลังใจ หรือเป็นเพื่อนใจให้เกิดความอุ่นใจ ทำให้เพียรพยายามทำความดีงามได้แข็งแรงยิ่งขึ้น มีความมั่นใจในตนเองมากยิ่งขึ้นหรือเป็นเครื่องเตือนสติและเร่งเร้าให้ประพฤติสิ่งดีงาม ขั้นนี้พอจะยอมรับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นเข้าสู่ระบบชีวิตแบบชาวพุทธะ แต่ท่านไม่พยายามสนับสนุน เพราะยังอาจปะปนกับขั้นที่ 1 ได้ง่าย ควรรีบก้าวต่อให้ผ่านพ้นไปเสีย ควรระลึกอยู่เสมอถึงคุณสมบัติของอบาสกที่ดีข้อที่ 3 ว่า “ไม่ถือมงคลตื่นข่าว มุ่งกรรม คิดมุ่งเอาผลจากการกระทำ ไม่มุ่งหามงคล” ขั้นที่ 3 คือการมีชีวิตจิตใจเป็นอิสระ ดำเนินชีวิตที่โปร่งเบาแท้โดยไม่ต้องอาศัยอิทธิปาฏิหาริย์ หรือสิ่งอื่นภายนอกมาเสริมกำลังใจของตนได้เอง ปราศจากความหวาดหวั่นกลัวภัย อย่างน้อยก็มีความมั่นใจในพระรัตนตรัยอย่างสมบูรณ์เป็นหลักประกัน ขั้นที่ 3 นี้ จัดเป็นขั้นเข้าถึงพระพุทธศาสนา

ในการนำคนให้พัฒนาผ่านขั้นต่าง ๆ เหล่านี้ งานสำคัญก็คือ การสั่งสอนแนะนำ และผู้ที่ถือกันว่าเป็นหลักในการทำหน้าที่นี้ก็คือพระภิกษุสงฆ์ การพัฒนาหรือก้าวหน้าในทาง จะไปได้ช้าหรือเร็ว มากหรือน้อยขึ้นต่อบัจฉัยทั้งฝ่ายผู้แนะนำสั่งสอนและคนที่รับคำสั่งสอน ผู้สอนย่อมสามารถมีความสามารถมากน้อยต่างกัน คนที่ฟังก็เป็นผู้ก้าวเดินออกจากจุดเริ่มต้นต่าง ๆ กัน มีความพร้อมหรือความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ไม่เหมือนกัน จริงอยู่ จุดหมายของการสอนและการสอนและการก้าวเดินย่อมอยู่ ณ ขั้นที่สาม ถ้าผู้สอนมีความสามารถชำนาญในอนุศาสน์ และครอบครัวยุคคำสั่งสอนพร้อมอยู่แล้ว ก็อาจใช้แต่เพียงอนุศาสน์อย่างเดียว หากก้าวครั้งเดียวจากขั้นที่ 1 เข้าสู่ขั้นที่ 3 ทันที ยิ่งเชี่ยวชาญในอนุศาสน์มาก ก็ยิ่งสามารถช่วยให้คนรับคำสั่งสอนเป็นผู้พร้อมขึ้นด้วยและก้าวเร็วได้ด้วย แต่พระพุทธรูปมิใช่จะเก่งอนุศาสน์เหมือนกันหมด การผ่อนปรนจึงเกิดมีขึ้น ตามปกติ ในการนำคนก้าวออกมาและเดินหน้าไปสู่ขั้นต่าง ๆ นั้น ผู้สอนจะต้องเข้าไปหาให้ถึงตัวเขาเดินออกมาด้วยกันกับตน โดยเริ่มจากจุดที่เขายืนอยู่นั่นเอง คงจะเป็นเหตุนี้ จึงมีการ

ผ่อนปรนในรูปต่าง ๆ ขอยละเอียดออกไปอันจัดรวมเข้าในขั้นที่สองของการพัฒนา หลักการของการผ่อนปรนนี้คือการให้สิ่งเขายึดถืออยู่เดิมนั่นเองเป็นจุดเริ่มต้น วิธีเริ่มอาจทำโดยแกะสิ่งที่เขายึดเกาะติดอยู่นั้น ออกจากฐานเดิม แล้วหันเหปลายหน้ามาสู่ทิศทางที่ถูกต้อง พร้อมทั้งใช้สิ่งที่เขายึดเกาะอยู่นั้นเป็นเครื่องจูง เขาออกมาจนพ้นจากที่นั้น วิธีการนี้เห็นได้จากพระบัญญัติเกี่ยวกับการเหยียบผืนผ้า เรื่องมีว่า คราวหนึ่ง เจ้าชายโพธิ (โพธิราชกุมาร) สร้างวัดแห่งหนึ่งเสร็จใหม่ จึงนิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปฉันที่ วังนั้น เจ้าชายได้ให้ปูลาดผ้าขาวทั้งหมดถึงบันไดขั้นที่ 1 เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จถึงวังก็ไม่ทรงเหยียบผ้าจน เจ้าชายโปรดให้ม้วนเก็บผืนผ้าแล้วเสด็จขึ้นวัง และได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ห้ามภิกษุห้ามเหยียบผืนผ้า ต่อมาหญิงผู้หนึ่งซึ่งแท้งบุตรใหม่ ๆ ได้นิมนต์พระมาบ้านของตนแล้ว ปูผ้าผืนหนึ่งลงขอร้องให้พระภิกษุทั้งหลายเหยียบเพื่อเป็นมงคล ภิกษุทั้งหลายไม่ยอมเหยียบ หญิงนั้นเสียใจและติเตียนโพชนทนาว่าภิกษุทั้งหลาย ความทราบถึงพระพุทธองค์ จึงได้ทรงวางอนุบัญญัติ อนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายเหยียบผืนผ้าได้ ในเมื่อชาวบ้านขอร้อง เพื่อเป็นมงคลแก่พวกเขา พุทธบัญญัตินี้ น่าจะเป็นสาเหตุหรือข้ออ้างอย่างหนึ่งที่ทำให้ พระสงฆ์ได้อ่อนอ่อนผ่อนตามความประสงค์ของชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมและสิ่งที่เรียกว่าวัตรมูลงคฺล ต่าง ๆ ขยายกว้างออกไป เปิดรับเครื่องรางของขลังและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ เข้ามามากมาย จนบางสมัยรู้สึกกันว่า เกินขอบเขตอันสมควร อย่างไรก็ตาม ถ้าเข้าใจหลักการที่กล่าวมาข้างต้นดีแล้ว และปฏิบัติตามหลักการนั้น ด้วย ปฏิบัติให้ตรงตามพุทธบัญญัติในแง่ที่ว่าทำต่อเมื่อเขาขอร้องด้วย ความผิดพลาดเสียหายและความเพ้อ ฝ่อเลยเถิดก็คงจะไม่เกิดขึ้น

ส่วนทางด้านเทวดา ความผ่อนปรนในระดับพัฒนาการขั้นที่ 2 ก็เปิดโอกาสให้ชาวพุทธผู้อยู่ใน สภาพแวดล้อมซึ่งนับถือบูชาเทวดามาแต่เดิม แสดงความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลแก่เทวดาได้ต่อไป ถึงจะทำพิธีกรรมแก่เทวดา ก็สนับสนุนเพียงแต่มีข้อแม้ว่าต้องทำฐานสงเคราะห์อนุเคราะห์แสดงเมตตาจิตต่อกันมิใช่ การอ้อนวอนหรือขอผลตอบแทน เมื่อไปอาศัยอยู่ ณ ถิ่นฐานใดก็ตาม ทำการบำรุงถวายทานแก่ท่านผู้ทรง ศीलแล้วก็มีไมตรีจิตตอบแทน “เทวดาทั้งหลาย ได้รับการบูชา (ยกย่องให้เกียรติ) จากเขาแล้วย่อมบูชาเขา ได้รับความนับถือจากเขาแล้ว ย่อมนับถือเขาและย่อมเอ็นดูเขาเหมือนแม่เอ็นดูลูก อย่างไรก็ตามไมตรีจิตตอบแทนจากเทวดาที่ว่านี้ เป็นเรื่องของเทวดาเองผู้อุทิศกุศลไม่ต้องไปคิดหวังเอา หน้าทีของเรามีเพียงตั้งจิต เมตตาแผ่ความดีให้เท่านั้น สำหรับคนที่มีความเข้าใจในหลักการนี้เป็นอย่างดีแล้ว เมื่อเขานึกถึงเทวดา ก็ จะนึกถึงด้วยจิตใจที่ดีงาม มีแต่ความปรารถนาดี เมื่อทำความดีหรือทำสิ่งใดที่ดีงามเป็นบุญกุศล จะแผ่บุญ กุศลนั้นไปให้แก่เทวดาด้วย ก็ไม่มีข้อเสียหายอะไร มีแต่จะส่งเสริมคุณภาพจิตของตนเอง และแผ่ความดี งามร่มเย็นให้กว้างออกไปในโลก เมื่อยังก้าวไม่พ้นจากพัฒนาการขั้นที่ 2 สู่อันดับที่ 3 อยู่ตราบใด หากยังรักษา ความสัมพันธ์ให้อยู่ภายในหลักการแห่งความอยู่ร่วมกันด้วยดีนี้แล้ว ไม่ถลากลับไปสู่การประจบเอาใจหรือ เรียกร้องอ้อนวอน การกระทำต่าง ๆ ก็จะรักษาตัวมันเองให้อยู่ภายในขอบเขตที่จะไม่เกิดผลเสียหายทั้งแก่ ชีวิตแก่สังคัม อีกทั้งจะได้ผลดีทางจิตใจเป็นกำไรอีกด้วย

บทที่ 9

สมาธิในชีวิตประจำวัน

การฝึกสมาธิมีมาตั้งแต่โบราณกาลมาแล้ว จากหลักฐานเก่า ๆ พบว่ามีมาตั้งแต่สมัยก่อนพระเวท (Pre-vedic Period) คือประมาณสมัยอารยธรรมโมเฮนโจดาโร (Mohenjo-daro) ซึ่งเป็นอารยธรรมเก่าแก่แถบลุ่มแม่น้ำสินธุ นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่า อารยธรรมโมเฮนโจดาโรนี้มีมาประมาณกว่า 5,730 ปีแล้ว

ก่อนสมัยพุทธกาลก็มีการฝึกสมาธิ ตามชกตกต่าง ๆ มีปรากฏมากมายที่พระโพธิสัตว์ออกไปบำเพ็ญพรตกับฤาษี ได้ฌาน ได้อภิญญา แม้ผู้ไม่ใช่พระโพธิสัตว์ เช่น ฤาษี ได้ฌาน ได้อภิญญา แม้ผู้ไม่ใช่พระโพธิสัตว์ เช่น ฤาษี โยคี ดาบส ต่าง ๆ ก็ได้ฝึกสมาธิกันมาก่อน จนได้อภิญญาได้ฤทธิ์เดชต่าง ๆ ตายแล้วไปเกิดในพรหมโลก เป็นต้น

สมัยพุทธกาล (ในที่นี้หมายถึงช่วงระยะเวลา 80 ปีก่อนพุทธศักราช คือ ตั้งแต่พระพุทธองค์ประสูติจนถึงปรินิพพาน แต่บางท่านก็จับเอาช่วงระยะเวลา 45 ปี นับตั้งแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้จนถึงปรินิพพานว่า เป็นสมัยพุทธกาล) เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่ตรัสรู้และกำลังแสวงหาโพธิญาณในชาติสุดท้าย ทรงออกไปศึกษาอย่างสำนักของอาฬารดาบส กาลามโคตร และได้บรรลุอภิญญาจนตนฉานเท่ากับอาฬารดาบส ผู้เป็นอาจารย์จากนั้น ก็ได้ไปศึกษาอย่างสำนักของอุทกดาบส รวมบุตร ผู้ซึ่งได้สมาบัติ 8 คือได้ เณร ๘ ญาณานา ๘ ญาณตนฉาน สูงกว่าอาฬารดาบส กาลามโคตร ไปอีกหนึ่งขั้น พระพุทธองค์ทรงศึกษาอยู่ในสำนักของอุทกดาบสไม่นานก็ได้บรรลุสมาบัติ 8 มีความรู้เทียบเท่าอุทกดาบสผู้เป็นอาจารย์ เป็นหลักฐานยืนยันว่าการฝึกสมาธิมีมาตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาล

ความหมายของสมาธิ

พระราชวรมุนี (ประยูร ปรยุตโต) อธิบายความหมายของสมาธิไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า

สมาธิ แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิตหรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอคือ "จิตตั้งเสกัคคตา" หรือเรียกสั้น ๆ ว่า "เอกัคคตา" ซึ่งแปลว่า ภาวะจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือสลายไป

จากความหมายและคำจำกัดความที่ยกมานี้ ทำให้เข้าใจความหมายของสมาธิว่า หมายถึงภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว แน่วแน่ต่ออารมณ์เดียว หรือภาวะที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับอารมณ์อันหนึ่ง ซึ่งอารมณ์ในที่นี้แตกต่างจากความหมายที่ใช้กันโดยทั่วไปในภาษาไทย กล่าวคือหมายถึงสิ่งที่จิตไปยึดเหนี่ยวจะเป็นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย หรือทางใจก็ตาม อารมณ์ในที่นี้จึงหมายถึงอารมณ์ 6 ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ที่มากกระทบ หรือที่เรารับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ดังนั้นอารมณ์ 6 จึงได้แก่อายตนะภายนอก 6 ส่วน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอายตนะภายใน 6 หรือเรียก

อีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ 6 เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่างเช่น ตาเป็นใหญ่ในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน เป็นต้น

อุปสรรคของสมาธิ

สิ่งที่เป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิเรียกว่า นิวรณ์ แปลว่า เครื่องกีดกัน เครื่องขัดขวาง แปลเอาความตามหลักวิชาว่า สิ่งกีดกันการทำงานของจิต สิ่งขัดขวางความดีของจิต สิ่งทอนกำลังปัญญา หรือแสดงความหมายให้เป็นวิชาการยิ่งขึ้นว่า สิ่งกีดกันจิตไม่ให้ก้าวหน้าในกุศลธรรม ธรรมฝ่ายชั่วที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดีหรืออกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง นิวรณ์มี 5 อย่าง คือ

1. กามฉันทนิวรณ์ ความพอใจในกาม หรืออภิขมา ความเพ่งเล็งอยากได้ หมายถึงความอยากได้กามคุณทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นกิเลสพวกโลภะจิตที่ถูกล่อด้วยอารมณ์ต่าง ๆ คิดอยากได้โน่นอยากได้นี้ ติดใจโนนติดใจนี้ คอยเขวออกไปหาอารมณ์อื่น ครุ่นข้องอยู่ย่อมไม่ตั้งมั่น ไม่เดินเรียบไป ไม่อาจเป็นสมาธิได้

2. พยาบาทนิวรณ์ ความขัดเคืองแค้นใจ ได้แก่ ความขัดใจ แค้นเคือง เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองในแง่ร้าย การคิดร้าย มองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ขุนเคี้ยว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่าง ๆ จิตที่มักกระทบนั้นกระทบนี้ สะดุดนั้นสะดุดนี้ เดินไม่เรียบไม่ไหลเนื่อง ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิ

3. ถีนมิตถนิวรณ์ ความหดหู่และเซื่องซึม หรือเซ็งและซึม แยกเป็น ถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอย ระย่อ ท้อแท้ ความขบเซาเหงาหงอย ละเหี่ยว ที่เป็นอาการของจิตใจ กับ มิตถะ ความเซื่องซึม เฉื่อยเฉา ง่วงเหงาหาวนอน ใจง่วง อืดอาด มีนมัว ตื่นตัน อาการ ซึม ๆ เฉา ๆ ที่เป็นไปทางกาย จิตที่ถูกอาการทางกาย และทางใจอย่างนี้ครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิได้

4. อุทธัจจกุกกุกจนิวรณ์ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็น อุทธัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ไม่สงบ สาย พร่าพล่านไป กับกุกกุกจะ ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ เดือดร้อนใจ ยุ่งใจ กลุ้มใจ กังวลใจ จิตที่ถูกอุทธัจจกุกกุกจะครอบงำย่อมพล่าน ย่อมคว้างไป ไม่อาจสงบลงได้ จึงไม่เป็นสมาธิ

5. วิจิกิจฉานิวรณ์ ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความเคลือบแคลง ไม่แน่ใจ สงสัย เกี่ยวกับพระศาสนา พระธรรม พระสงฆ์ เกี่ยวกับสิกขา เป็นต้น พุทธสัน ๆ ว่า คลางแคลงในกุศลธรรมทั้งหลาย ตัดสินใจไม่ได้ เช่นว่า ธรรมนี้ (สมาธิภาวนานี้ ฯลฯ) มีคุณค่า มีประโยชน์แก่การปฏิบัติหรือไม่ จะได้ผลจริงหรือไม่ คิดแยกไปสองทาง กำหนดไม่ลง จิตที่ถูกวิจิกิจฉารัดไว้กว่นไว้ให้ค้างให้พร่าลงเลอยู่ ย่อมไม่อาจแน่วแน่เป็นสมาธิ

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ จิตที่เป็นสมาธิหรือมีคุณภาพดีมีสมรรถภาพสูง มีลักษณะดังนี้

1. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพ่นกระจายออกไป

2. ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ที่มีน้ำนิ่งไม่มีลมพัดต้อง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
3. ใส กระจ่าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนกันหมด
4. นุ่มนวลควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

ไวพจน์ที่แสดงความหมายของสมาธิด้านหนึ่งคือ เอกัคคตา แปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว แต่ถ้าว่าตามรูปศัพท์ จะเห็นลักษณะของจิตที่คล้ายกับในข้อแรก คือ เอกัคคตา = เอก + อัคค + ตา (ภาวะ) คำว่า อัคคะ ในที่นี้ท่านให้แปลว่า อารมณ์ แต่ความหมายเดิมแท้ก็คือ จุดยอด หรือจุดปลาย โดยนัยนี้จิตเป็นสมาธิก็คือจิตที่มียอดหรือมีจุดปลายเดียว ซึ่งย่อมมีลักษณะแหลมพุ่ง แทะทะลุสิ่งต่าง ๆ ไปได้ง่าย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบุรณ์ เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิถึงขั้นฌาน พระอรรถกถาจารย์เรียกว่า จิตประกอบด้วยองค์ 8 คือ (1) ตั้งมั่น (2) บริสุทธิ์ (3) ผ่องใส (4) โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา (5) ปราศจากสิ่งมัวหมอง (6) นุ่มนวล (7) ควรแก่งาน (8) อยู่ตัวไม่ออกแวก หวั่นไหว ซึ่งองค์ 8 นั้นท่านนับจากคำบรรยายที่เป็นพุทธพจน์ว่า “เรานั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสเครื่องยั่วยวนปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่งาน ตั้งมั่นถึงความไม่ออกแวกหวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่ออุปเพณีสถาบันสมาธิญาณ” ท่านว่าจิตที่มีองค์ประกอบเช่นนี้เหมาะแก่การนำเอาไปใช้ได้ดีที่สุดในว่าจะเอาไปใช้งานทางปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ่มชัด หรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิดอภิญญาสมาบัติอย่างใด ๆ ก็ได้

ระดับของสมาธิ ในชั้นอรรถกถาท่านจัดแยกสมาธิออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วคราว เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่ การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้
2. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรอรณได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิในบุพภาคแห่งอัปนาสมาธิ
3. อัปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิทเป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ มีกล่าวถึงบ่อย ๆ ในคำอธิบายเกี่ยวกับการเจริญกรรมฐาน และมีที่กำหนดค่อนข้างชัดเจนคือ อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิรอรณทั้ง 5 ได้ ถ้ามองในแง่การกำหนดอารมณ์ กรรมฐานก็เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ซึ่งประณีตลึกซึ้งเลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่ง) เป็นสมาธิจวนเจียนจะแน่วแน่โดยสมบุรณ์ ใกล้จะถึงฌาน เมื่อชำนาญชำนาญคุ้นดีแล้วก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปนาสมาธิ เป็นองค์แห่งฌานต่อไป แต่สมาธิอย่างแรกคือขณิกสมาธิ ดูเหมือนจะไม่มีเครื่องกำหนดหมายที่ชัดเจน และไม่มีการกล่าวถึงใน

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า “สมาธินั้นก็มีเพียงสองอย่างเท่านั้น ซึ่งเป็นสมาธิที่ประสงค์เอาในที่นี้คือ อุปจารสมาธิ 1 อัปปนาสมาธิ 1” แต่ในคัมภีร์ปรหมัตถมัญจุสา กล่าวว่า มูลสมาธิ (สมาธิขั้นมูล สมาธิเบื้องต้น หรือสมาธิต้นเค้า) และบริกรรมสมาธิ (สมาธิขั้นตระเตรียม หรือเริ่มลงมือ) ที่กล่าวถึงในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นชนิดิกสมาธิ

อิทธิบาท 4 ในฐานะเป็นตัวสำคัญในการสร้างสมาธิ

อิทธิบาท แปลว่า ธรรมเครื่องให้ถึงอิทธิ (ฤทธิ์หรือความสำเร็จ) หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือแปลง่าย ๆ ว่า ทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่างคือ ฉันทะ – ความพอใจ วิริยะ – ความเพียร จิตตะ – ความคิดจดจ่อ และวิมังสา – ความสอบสวนไตร่ตรอง แปลให้จำง่ายตามลำดับว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน

สมาธิเกิดจาก ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา หรือจาก ความมีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกใฝ่ ใช้ปัญญาสอบสวน ได้อย่างไร มีแนวความเข้าใจดังนี้

ฉันทสมาธิ สมาธิเกิดจากฉันทะ ฉันทะ แปลว่า ความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมายพูดง่าย ๆ ว่ารักงานและรักจุดหมายของงาน พูดให้ลึกลงไปในทางธรรมว่าความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของสิ่งที่กระทำ หรือ ซึ่งจะเข้าถึงได้ด้วยการกระทำนั้น อยากให้สิ่งนั้น ๆ เข้าถึงหรือดำรงอยู่ในภาวะที่ดีที่งดงามที่ประณีต ที่สมบูรณ์ที่สุดของมัน หรืออยากให้ภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ของสิ่งนั้น ๆ ของงานนั้นเกิดมีเป็นจริงขึ้น อยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ใฝ่ใฝ่นั้น

ความอยากที่เป็นฉันทะนี้เป็นคนละอย่างกันกับความอยากได้สิ่งนั้น ๆ มาเสพเสวย หรืออยากเอามาเพื่อตัวตนในรูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าเป็นตัณหา ความอยากของฉันทะนั้นให้เกิดความสุขชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้น ๆ งานนั้น ๆ บรรลุความสำเร็จเข้าถึงความสมบูรณ์อยู่ในภาวะอันดีงามของมัน หรือพูดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อสิ่งนั้น หรืองานนั้นกำลังเดินหน้าไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำบรรลุจุดหมายก็ได้รับโสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจที่พร้อมด้วยความรู้สึกไปรงโล่ง ผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ส่วนความอยากของตัณหาให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพเสวยรสอร่อยหรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่พองขยายของตัวตน เป็นความฉ่ำชื่นใจ ที่เศร้าหมองหมกหมักตัว กัดกันกัดตนไว้ในความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนหวงกังวล เศร้าเสียดายและหวั่นกลัวหวาดระแวง

ถ้าสามารถปลุกเร้าให้ฉันทะเกิดขึ้นอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงาม ความสมบูรณ์ของสิ่งนั้น หรือ จุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว คนก็จะทุ่มเทชีวิตจิตใจอุทิศให้แก่สิ่งนั้น เมื่อรักแท้ก็มอบใจให้อาจถึงขนาดยอมสละชีวิตเพื่อสิ่งนั้นได้ เจ้า ชุนนาง เศรษฐี พราหมณ์ คนหนุ่มสาวมากมายใน

สมัยพุทธกาลยอมสละวัง ทรัพย์สมบัติ และโลกามิส มากมายออกมาบวช ก็เพราะเกิดฉันทะในธรรม เมื่อได้สดับทราบซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้า แม้คนทั้งหลายที่ทำงานด้วยใจรักก็เช่นเดียวกัน เมื่อมีฉันทะนำแล้วก็ต้องการทำสิ่งนั้นให้ดีที่สุดให้สำเร็จผลอย่างดีที่สุดของสิ่งนั้นของงานนั้น ไม่หวังพะวงกับสิ่งล่อเร้าหรือผลตอบแทนทั้งหลาย จิตใจก็มุ่งแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอ ไม่ชาน ไม่ส่าย ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้ และพร้อมนั้นประธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรคก็ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย

วิริยสมาธิ สมาธิเกิดจากวิริยะ วิริยะแปลว่า ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะบรรลุถึงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านี้ปี เท่านี้เดือน เขาก็ไม่ทอดยอ กลับเห็นเป็นสิ่งท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ ทำให้สำเร็จ เช่น นักบวชนอกศาสนาหลายท่านในสมัยพุทธกาล เมื่อสดับพุทธธรรมแล้วเลื่อมใส ขอบรรพชาอุปสมบท ครั้นได้รับทราบว่ามีอุปสรรคเป็นนักบวชนอกศาสนาจะต้องประพฤติวัตรทดสอบตนเองก่อน เรียกว่า อยู่ปริวาส (ติดถียปริวาส) เป็นเวลา 4 เดือน ใจก็ไม่ทอดยอกลับกล้าเสนอตัวประพฤติวัตรทดสอบเพิ่มเป็นเวลาดัง 4 ปี ท่านเหล่านี้ เช่น ท่านอเจลกัสสป ซึ่งเรื่องของท่านปรากฏอยู่ในอเจลกัสสปสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 16

นอกจากนี้ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ พระไตรปิฎก เล่มที่ 13 ก็มีปรากฏอีก 3 ท่านคือ ท่านเสนียะอเจละ ปรากฏในกุกกุโรวาทสูตร ท่านวัจจโคตตปริพาชก ปรากฏในมหาวัจจโคตตสูตร และท่านมาคัณขิยปริพาชก ปรากฏในมาคัณขิยสูตร เป็นต้น

ส่วนผู้ขาดความเพียร อยากรวดความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยินว่าต้องใช้เวลานานเป็นปีก็หมดแรง ถอยหลัง ถ้าอยู่ระหว่างปฏิบัติก็ฟุ้งซ่าน จิตใจวุ่นวาย ปฏิบัติได้ผลยาก คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง มุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีประธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรคเข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน

จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ จิตตะ แปลว่า ความคิดจดจ่อหรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ใฝ่คิดเรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่น ๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่น ๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ขลุ่ยจนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกาย การแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมวันลืมคืน ลืมกินลืมนอน

ความมีใจฝักใฝ่จดจ่อเช่นนี้ย่อมทำให้สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่มั่นคงในกิจที่ทำ มีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้นเรียกว่า เป็นจิตตสมาธิ พร้อมนั้นก็เกิดประธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรคร่วมสนับสนุนไปด้วย

วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา วิมังสา แปลว่า ความสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณา หมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลย บกพร่องหรือขัดข้องเป็นต้น ในกิจที่ทำ รู้จักทดลองและค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิ ซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไรก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่นคิดว่าผลนี้เกิดจากเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ ผลคราวนี้เกิดจากปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบเหล่านี้เท่านั้น ถ้าชักองค์ประกอบนี้ออกเสียจะเป็นอย่างไร ถ้าเพิ่มองค์ประกอบนี้เข้าไปแทน จะเกิดผลอย่างไร ลองเปลี่ยนองค์ประกอบนั้นแล้วไม่เกิดผลอย่างที่คาดหมายเป็นเพราะอะไร จะแก้ไขที่จุดไหน ฯลฯ หรือในการปฏิบัติธรรม ก็ชอบพิจารณาใคร่ครวญสอบสวน เช่นว่า ธรรมข้อนี้ ๆ มีความหมายอย่างไร มีความมุ่งหมายอย่างไร ควรใช้ในโอกาสอย่างไร ควรคู่สัมพันธ์กับข้อธรรมอื่นข้อใด ปฏิบัติธรรมคราวนี้ไม่ค่อยก้าวหน้า อินทรีย์ใดอ่อนไป อินทรีย์ใดเกินไป คนสมัยปัจจุบันอยู่ในสภาพอย่างนี้ ขาดแคลนธรรมข้อใดมาก จะนำธรรมข้อนี้เข้าไปควรใช้วิธีอย่างไร ควรเน้นความหมายด้านไหน เป็นต้น

สาระของการสร้างสมาธิตามหลักอิทธิบาทก็คือ เอาจานสิ่งที่ทำหรือจุดหมายที่ต้องการเป็นอารมณ์ของจิต แล้วปลุกเร้าระดมฉันท์ะ วิริยะ จิตตะ หรือวิมังสา เข้านำหนุน สมาธิก็เกิดขึ้นและมีกำลังแข็งแกร่ง ช่วยให้งานอย่างมีความสุข และบรรลุผลสำเร็จด้วยดี

โดยนัยนี้ ในการปฏิบัติธรรมก็ดี ในการเล่าเรียนศึกษา หรือประกอบกิจการงานอื่นใดก็ดี เมื่อต้องการสมาธิเพื่อให้งานที่ทำนั้นดำเนินไปอย่างได้ผลดี ก็พึงปลุกเร้าและชักจูงอิทธิบาท 4 อย่างนี้ ให้เกิดเป็นองค์ธรรมเด่นนำขึ้นสักข้อหนึ่ง แล้วสมาธิความสงบสบายใจและการทำงานที่ได้ผลก็เป็นอันหวังได้เป็นอย่างมากว่าจะเกิดมีตามมาเอง พร้อมกันนั้นการฝึกสมาธิหรือการปฏิบัติธรรมส่วนหนึ่งก็จะเกิดมีขึ้นในห้องเรียน ในบ้าน ในทุ่งนา ในที่ทำงานและในสถานที่ทุก ๆ แห่ง

ขอบเขตความสำคัญของสมาธิ

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญยิ่งข้อหนึ่งในการปฏิบัติเพื่อให้บรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนา กระนั้นก็มีขอบเขตความสำคัญที่พึงตระหนักว่า สมาธิมีความจำเป็นแค่ไหนเพียงใดในกระบวนการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงวิมุตติ (ความหลุดพ้นคือนิพพาน) อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม ขอบเขตความสำคัญของสมาธิอาจสรุปได้ดังนี้

1. ประโยชน์ของสมาธิในการฝึกปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธธรรมนั้น อยู่ที่นำมาใช้เป็นที่ทำกรสำหรับให้ปัญญาปฏิบัติกรอย่างได้ผลดีที่สุด และสมาธิที่ใช้เพื่อการนี้ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นขั้นที่เจริญถึงที่สุด ถ้าพึงสมาธิอย่างเดียว แม้จะเจริญถึงขั้นฌานสูงสุด หากไม่ก้าวไปสู่ขั้นการใช้ปัญญาแล้วย่อมไม่สามารถ ทำให้ถึงจุดหมายของพุทธธรรมได้

2. ฌานต่าง ๆ ทั้ง 8 ชั้น แม้จะเป็นภาวะจิตที่ลึกซึ้ง แต่ในเมื่อเป็นผลของกระบวนการปฏิบัติที่เรียกว่า สมถะ อย่างเดียวแล้วยังเป็นเพียงโลกียะเท่านั้น จะนำไปปะปนกับจุดหมายของพุทธธรรมหาได้ไม่

3. ในภาวะแห่งฉานที่เป็นผลสำเร็จของสมาธินั้น กิเลสต่าง ๆ สงบระงับไป จึงเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเหมือนกัน แต่ความหลุดพ้นนี้มีชั่วคราวเฉพาะเมื่ออยู่ในภาวะนั้นเท่านั้น และถอยกลับสู่สภาพเดิมได้ไม่ยั่งยืนแน่นอน ท่านจึงเรียกความหลุดพ้นชนิดนี้ว่า เป็นโลกีย์วิโมกข์ (ความหลุดพ้นชั้นโลกียะ) เป็นกุปวิโมกข์ (ความหลุดพ้นที่กำเริบ คือ เปลี่ยนแปลงกลับกลายหายสูญได้) ดังพุทธพจน์ว่า “กุปวิโมกข์เป็นไฉน ฉาน 4 และอรุสสมาบัติ 4 นี้เป็นกุปวิโมกข์” และเป็นวิภังขณวิมุตติ (ความหลุดพ้นด้วยขมไฉว คือ กิเลสระงับไปเพราะถูกกำลังสมาธิข่มไว้เหมือนเอาแผ่นหินทับหญ้า ยกแผ่นหินออกเมื่อใด หญ้าย่อมกลับงอกขึ้นได้ใหม่)

สมาธิเป็นองค์ธรรมที่สำคัญในการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายของพระพุทธศาสนา คือนิพพาน แต่ก็มีขอบเขตความสำคัญอยู่ในระดับหนึ่งเพราะองค์ธรรม หรือตัวการสำคัญที่สุดที่จะเป็นตัวตัดสินใจในขั้นสุดท้ายจะต้องเป็นปัญญาและปัญญาที่จะใช้ปฏิบัติการณ์ในขั้นนี้ เรียกชื่อเฉพาะว่า วิปัสสนา ดังนั้น การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายจึงต้องก้าวมาถึงขั้นวิปัสสนาด้วยเสมอ

รูปแบบและวิธีการฝึกสมาธิ

รูปแบบของการฝึกสมาธิ คือ วิธีปฏิบัติที่แยกออกไปเป็นเทคนิคหรือกลวิธีต่าง ๆ ในการที่จะทำให้เกิดเป็นสมาธิขึ้นมาได้ ซึ่งอาจารย์ผู้สอนการฝึกสมาธิแต่ละคนก็จะกำหนดรูปแบบต่าง ๆ ของตัวเองขึ้นมาเช่น ให้นั่ง ให้ยืน ให้เดินหรือให้เพ่งอะไรต่าง ๆ และนอกจากจะต่างกันตรงอาจารย์ผู้สอนแต่ละคนแล้วยังต่างกันโดยอุปนิสัยที่เรียกว่า จริต ของผู้ปฏิบัติอีกด้วย กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติแต่ละคน อาจจะมีอุปนิสัยต่าง ๆ กัน ถูกกับวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่ง ไม่ถูกกับวิธีปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น

รูปแบบต่าง ๆ ของการฝึกสมาธิ เช่น ในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท การนั่งสมาธิให้นั่งโดยเอาขาขวาทับขาซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ส่วนนิกายเซ็นของญี่ปุ่นให้นั่งเอามือชนกัน ไม่ซ้อนกัน ดังนี้เป็นต้นรูปแบบนี้ แล้วแต่จะกำหนดขึ้นมา ซึ่งอาจขึ้นอยู่กับอาจารย์ผู้สอนว่าตัวเองมีประสบการณ์อย่างไร มีความถนัดด้านใด แล้วนำมาสอนลูกศิษย์ แต่บางครั้งอาจารย์ก็กำหนดรูปแบบขึ้นมาหลาย ๆ รูปแบบเพื่อให้เหมาะกับคนจริตต่าง ๆ แต่เมื่อสรุปแล้ว ทุกคนหากปฏิบัติถูกต้องจะมีหลักการเดียวกันคือทำอย่างไรจะให้จิตมาอยู่กับสิ่ง ๆ หนึ่งได้ รูปแบบจึงเป็นเครื่องประกอบเพื่อจะให้หลักการสำเร็จผลเป็นจริงขึ้นมาได้

วิธีการฝึกสมาธิ

วิธีการฝึกสมาธิก็คือ การหาวัตถุอะไรสักอย่างหนึ่ง หรือหาอารมณ์สักอย่างหนึ่งมาให้จิตฝึกใน การที่จะกำหนดแน่วแน่ และคอยตรึงจิตให้อยู่กับสิ่งนั้นหรืออารมณ์นั้นอารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่หลุดลอยไปหาอารมณ์อื่น วิธีการนั้นมักจะมีรูปแบบติดมาด้วยเพราะวิธีการแต่ละอย่างก็จะปฏิบัติโดยมีรูปแบบเฉพาะสำหรับวิธีการนั้น ๆ เพราะฉะนั้นวิธีการจึงมักจะพ่วงมาด้วยรูปแบบเสมอ

วิธีการในการเอาวัตถุ หรืออารมณ์สิ่งใดสิ่งหนึ่งมาให้จิตกำหนดก็เข้าสู่หลักที่เรียกว่า ภาวนา (แปลว่า การเจริญ) คือเป็นสมาธิภาวนา (การเจริญสมาธิ) หมายถึง การฝึกให้จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่ง

ใดสิ่งหนึ่ง เมื่อสามารถฝึกจิตได้ดีขึ้นก็จะยึดอารมณ์นั้นไว้อย่างมั่นคง และภาพของสิ่งนั้นก็จะเป็นติดอยู่หรือ
 แฉกอยู่ในจิตใจ มักจะเกิดเป็นนิมิตขึ้นมา เมื่อเป็นนิมิต ก็คือเป็นภาพที่เห็นในใจ สัมผัสกับสิ่งที่กำหนด
 ยึดเอาไว้ นั่น หรือที่เอาจิตกำหนดจับอยู่นั้นจะเกิดอหุคหนิมิต และแฉกยามากขึ้น จนกระทั่งเป็นภาพของสิ่ง
 นั้นซึ่งจะประณีตยิ่งขึ้น คือ เป็นรูปที่ประณีตจนถึงขั้นเกิดปฏิภาณ และสำเร็จผลถึงอัปนาสมาธิ เมื่อจิตแน่ว
 แน่ถึงขั้นนี้ก็จะเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า ฌาน

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนา เรียก การฝึกสมาธิ สมาธิภาวนา
 แปลว่าการเจริญสมาธิ ดังจะได้กล่าวถึงการเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนในหัวข้อต่อไป

การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน

วิธีเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผนนั้น เบื้องแรกผู้ปฏิบัติจะต้องเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์เสียก่อน เพราะ
 ศีลเป็นพื้นฐานเบื้องต้นของสมาธิ เป็นเครื่องกั้นกรอง กาย วาจา ให้สะอาดบริสุทธิ์ เมื่อมีความบริสุทธิ์
 ในทางความประพฤติ และเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ก็จะไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ จิตจึงปลอดโปร่ง
 สงบ แน่วแน่ เป็นสมาธิ ในทางตรงข้าม หากปราศจากศีลเป็นพื้นฐานก็จะเกิดความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ จิตก็
 ไม่สงบ สมาธิก็เกิดไม่ได้

เมื่อมีศีลบริสุทธิ์ดีแล้วจึงปฏิบัติตามขั้นตอนของการเจริญสมาธิซึ่งแบ่งออกเป็นลำดับขั้นตอน
 ใหญ่ 5 ขั้นตอน รายละเอียดของวิธีปฏิบัติตามหัวข้อเหล่านี้ ท่านกล่าวไว้สำหรับพระภิกษุผู้จะทำการฝึก
 สมาธิอย่างจริงจังอาจเป็นเวลาหลายเดือน หรือหลายปี ถ้าคุณศัพท์จะปฏิบัติหรือผู้ใดจะฝึกระยะสั้น ๆ ก็พึง
 จับเอาสาระมาใช้เท่าที่เหมาะสม ขั้นตอนทั้ง 5 มีดังนี้

1. **ตัดปิลิโพธ** ปิลิโพธ แปลว่า เครื่องผูกพันหรือหน่วงเหนี่ยวซึ่งเป็นเหตุให้ใจพะวักพะวนหวัง
 กังวล ไม่ปลอดโปร่ง แปลงง่าย ๆ ว่าความกังวล เมื่อมีปิลิโพธก็จะทำให้การปฏิบัติก้าวหน้าไปได้ยาก ไม่
 อำนวยโอกาสแก่การเกิดสมาธิจึงต้องกำจัดเสีย ปิลิโพธมี 10 อย่างคือ

1.) ที่อยู่หรือวัด ตนมียของใช้เก็บสะสมไว้มากหรือมีงานอะไรค้างอยู่ เป็นกังวล แต่ถ้าไม่ผูกพันก็
 ไม่เป็นไร

2.) ตระกูล คือตระกูลญาติ หรือตระกูลอุปัฏฐาก ซึ่งสนิทสนมห่างไปใจคอหวัง ควรทำใจให้ได้

3.) ลาก เช่น มีคนเลื่อมใสมาก มาหา มาถวายของ มัววุ่นอยู่ไม่เป็นอันปฏิบัติ ควรปลีกตัวไปหา
 ที่สงัด

4.) คณะ เช่นมีคณะศิษย์ที่ต้องสอน ยุ่งอยู่กับงานสอนและแก้ความสงสัย ควรทำให้เสร็จเรื่อง
 ค้าง หรือหาคนแทน เป็นต้น แล้วขอโอกาสลาไป

5.) กรรม คือ การงาน โดยเฉพาะนวัตรกรรม (การก่อสร้าง) ควรทำให้เสร็จหรือมอบหมายแก่ใคร
 ให้เรียบร้อย

6.) อัทธานะ คือ การเดินทางไกลด้วยกิจธุระ เช่น ไปบวชพระเณร พึงทำเสียให้เสร็จหมดกังวล

7.) ญาติ ทั้งญาติทางบ้านและญาติทางวัด (อุปัชฌาย์ อาจารย์ ศิษย์ เพื่อนศิษย์) เจ็บป่วยต้อง
ชวนชวยรักษาให้หายจนหมดห่วง

8.) อาพาธ คือ ตนเองป่วยไข้ รับประทานให้หาย ถ้าดูท่าจะไม่ยอมหายก็ให้ทำใจสู้ว่า ฉันจะไม่
ยอมเป็นทาสของแก จะปฏิบัติละ

9.) คันถะ คือปริยัติ หรือสิ่งที่เรียน เป็นปติโพธสำหรับผู้่นกับการรักษาความรู้ เช่น สธยาย
เป็นต้น ถ้าไม่ვნุกก็ไม่เป็นไร

10.) อิติ คือฤทธิ์ของปุถุชน เป็นภาวะในการรักษา แต่เป็นปติโพธสำหรับผู้บำเพ็ญวิปัสสนา
เท่านั้น ไม่เป็นปติโพธแก่การเจริญสมาธิโดยเฉพาะ เพราะผู้ที่เจริญสมาธิยังไม่มีฤทธิ์ที่จะห่วง

2. เข้าหากัลยาณมิตร เมื่อตัดปติโพธแล้วไม่มีอะไรติดข้องค้างใจ พึ่งไปหาท่านที่สามารถสอน
กรรมฐานให้แก่ตนได้ ซึ่งมีคุณสมบัติดีงาม ใฝ่ใจช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นอย่างแท้จริง เรียกว่า กัลยาณมิตร คือ
เป็นผู้ประกอบด้วยกัลยาณมิตรธรรม 7 ประการ คือ

1. **ปิโย** น่ารัก คือเข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเอง ชวนใจผู้เรียนให้อยากเข้าไป
ปรึกษาได้ตาม

2. **ครุ** นำเคารพ คือมีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งได้
และปลอดภัย

3. **ภาวนีโย** นำเจริญใจ คือมีความรู้จริง ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่
เสมอ เป็นที่น่ายกย่อง ควรเอาอย่างทำให้ศิษย์เอยอ้างและรำลึกถึงด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจและภาคภูมิใจ

4. **วตฺตา จ** รู้จักพูดให้ได้ผล คือพูดเป็น รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร อย่างไร คอย
ให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือนเป็นที่ปรึกษาที่ดี

5. **วจนกุขโม** ทนต่อถ้อยคำ คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำ
ล่วงเกิน และคำตักเตือนวิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ

6. **คมุภีรณฺจ กถิ กตฺตา** แดงเรื่องล้าลึกได้ คือกล่าวชี้แจงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้ง ซ้ำซ้อน ให้
เข้าใจได้ และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป

7. **โน จฏฐาเน นิโยชเย** ไม่แนะนำในอฐาน คือไม่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย หรือเรื่องเหลวไหล
ไม่สมควร

กัลยาณมิตรนั้น ถ้าจะให้ดีควรได้พระพุทเจ้า ถ้าไม่ได้ก็หาพระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับ
รองลงมา ท่านผู้ใดมาน ผู้ทรงพระไตรปิฎก จนถึงท่านผู้เป็นพหูสูตลดหลั่นกันลงมา ท่านว่าพระปุถุชนที่
เป็นพหูสูตบางทีสอนได้ดีกว่าพระอรหันต์ที่ไม่เป็นพหูสูตเสียอีก เพราะพระอรหันต์ถนัดแต่แนวปฏิบัติที่ท่าน
ผ่านมาเองเท่านั้น บอกทางพอไปได้จำเพาะตัว และบางองค์ก็ไม่ถนัดเชิงสอนอีกด้วย ส่วนพระพหูสูตได้
ค้นคว้ามากสอบสวนมาหลายอาจารย์ แสวงทางไปให้เห็นกว้างขวาง และรู้จักกลวิธียกย่องสอนให้เหมาะ

ยังได้พระอรหันต์ที่เป็นพหูสูตก็ยิ่งดี เมื่อหากัลยาณมิตรได้แล้วพึงเข้าไปหา ทำวัตรปฏิบัติต่อท่านแล้วขอโอกาสเรียนกรรมฐานจากท่าน

รับหรือเรียนกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริตของตน ก่อนอื่นพึงเข้าใจความหมายของกรรมฐาน และ จริยา พอเป็นเค้าดังนี้

1. กรรมฐาน คำว่า “กรรมฐาน” เป็นคำที่พระอรรถกถาจารย์นำมาใช้ คำนี้ไม่มีในพระไตรปิฎก กล่าวคือในคัมภีร์พระไตรปิฎกจะใช้คำว่า สมภาวิภาวณา กรรมฐานแยกศัพท์ออกได้เป็น 2 คำ คือ “กรรม” แปลว่าการกระทำ กับ “ฐาน” แปลว่าที่ตั้ง ถ้าแปลโดยศัพท์ กรรมฐานจึงแปลว่า “ที่ตั้งของการกระทำ” แต่ถ้าแปลโดยความจะแปลว่า “ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิตหรือที่ให้จิตทำงาน” เพราะการฝึกจิตนี้ก็เป็นการทำงานอย่างหนึ่ง คือการทำงานของจิต การหาสิ่งอะไรมาให้จิตโดยสิ่งที่เป็นที่ทำงานของจิตเราเรียกว่า กรรมฐาน

กรรมฐานมีความหมายเป็นทางการว่า สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญภาวนา หรืออุปกรณ์ในการฝึกอบรมจิต หรืออุบาย หรือกลวิธี เหนียวนำสมาธิ พุดง่าย ๆ ว่าสิ่งที่เอามาให้จิตกำหนด จิตจะได้มีงานทำเป็นเรื่องเป็นราวสงบอยู่ที่ได้ ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อยล่อยไปอย่างไร้จุดหมายเฉพาะในกรณีนี้ก็คือ สิ่งที่เราเอามาให้จิตกำหนดเพื่อชักนำให้เกิดสมาธิ หรืออะไรก็ได้ที่พอจิตกำหนดจับเข้าแล้ว จะชักนำจิตให้แน่วแน่อยู่กับมันจนเป็นสมาธิได้เร็ว และมั่นคงที่สุด พุดให้สั้นที่สุดว่า สิ่งที่ใช้ฝึกสมาธิ

กรรมฐานเท่าที่พระอรรถกถาจารย์ รวบรวมแสดงไว้ มี 40 อย่าง แบ่งออกเป็น 7 หมวด คือ

1. กสิณ 10
2. อสุภะ 10
3. อนุสติ 10
4. พรหมวิหาร 4 หรืออัปมัณฺญา 4
5. อาหาเรปฏิกูลสัญญา
6. จตุธาตวัญฐาน
7. อรูป 4

ท่านว่ากรรมฐาน 40 อย่างนั้นแตกต่างกันโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติซึ่งควรเลือกใช้ให้เหมาะสมกับลักษณะนิสัย ความโน้มเอียงของแต่ละบุคคลที่เรียกว่า จริยาต่าง ๆ ถ้าเลือกได้ถูกกัน เหมาะกัน ก็ปฏิบัติได้ผลดีและรวดเร็ว ถ้าเลือกผิดพลาดอาจทำให้ปฏิบัติได้ล่าช้า หรือไม่สำเร็จผล

2. จริยา แปลว่า ความประพฤติปกติ หมายถึง พื้นเพของจิต พื้นนิสัย ลักษณะความประพฤติที่หนักไปทางใดทางหนึ่ง ตามสภาพจิตที่เป็นปกติของบุคคลนั้น ๆ ตัวความประพฤติหรือลักษณะนิสัยนั้น เรียกว่า จริยา บุคคลผู้มีลักษณะนิสัยและความประพฤติอย่างนั้น ๆ เรียกว่า จริต เช่นคนมีราคะจริต เรียกว่า ราคะจริต เป็นต้น จริตประเภทใหญ่ ๆ มี 6 คือ

- 1.) รากจวิต ผู้มีรากจะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางรากะ ประพฤติหนักไปทางรักสวยรักงาม ละมุนละไม ควรใช้กรรมฐานคู่ปรับคือ อสุภะ (และกายคตาสติ)
- 2.) โทสจวิต ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโทสะ ประพฤติหนักไปทางใจร้อน หงุดหงิด รุนแรง กรรมฐานที่เหมาะสมคือ เมตตา (รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่น ๆ และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)
- 3.) โมหจวิต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเซลา เหาขี้มึม เงื่องงง งมงาย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไป ฟุ้งแก้งด้วยมีการเรียน ไตถาม ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู (กรรมฐานที่เกื้อกูลคือ อานาปานสติ)
- 4.) สัทธาจวิต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติ ปกติมีลักษณะนิสัยมากด้วยศรัทธา ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ชื่นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย ฟุ้งชักนำไปในสิ่งที่ควรแก่การเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย และศีลของตน (อนุสติ 6 ข้อแรกได้ทั้งหมด)
- 5.) ญาณจวิต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติมีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางใช้ความคิดพิจารณา และมองไปตามความจริง ฟุ้งส่งเสริมด้วยแนะนำให้ใช้ความคิดพิจารณาสภาวะธรรม และสิ่งดีงามที่ให้เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ (กรรมฐานที่เหมาะสม คือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุธาววัญฐาน อาหาเรปฏิกูลสัญญา)
- 6.) วิตกกจวิต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยความประพฤติหนักไปทางชอบครุ่นคิดวอกวน นึกคิดจับจด ฟุ้งซ่าน ฟุ้งแก้งด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ (หรือเพ็งกสิณ เป็นต้น)

อาการแสดงออกต่าง ๆ กันในทางความประพฤติของจวิตเหล่านี้ เช่นเมื่อพบเห็นสิ่งของสักอย่าง ถ้ามีอะไรเป็นส่วนที่ดีน่าชมอยู่บ้าง ใจของคนรากจวิตจะไปจับอยู่ที่ส่วนนั้น ติดใจเล็งแลอยู่ได้นาน ๆ ส่วนอื่นที่เสีย ๆ ไม่ได้ใส่ใจ ส่วนคนโทสจวิต แม้ของนั้นจะมีส่วนดีอยู่หลายอย่าง แต่ถ้ามีส่วนเสียหรือข้อบกพร่องอยู่สักหน่อย ใจของเขาจะกระทบเข้ากับส่วนที่เสียก่อน ไม่ทันได้พิจารณาเห็นส่วนดีก็จะไปเสียเลย คนญาณจวิตคล้ายคนโทสจวิตอยู่บ้างที่ไม่ค่อยติดใจอะไร แต่ต่างกันว่า คนโทสจวิตมองหาส่วนเสีย หรือมองให้เสียทั้งที่ไม่เห็นอย่างนั้นจริง และผลจะไปอย่างหงุดหงิดจิตใจ ส่วนคนญาณจวิตมองหาส่วนเสีย ข้อบกพร่องที่เป็นจริงและเพียงแต่ไม่ติดใจผ่านไป ส่วนคนโมหจวิต มองเห็นแล้วจับจดอะไรไม่ชัด ออกจะเฉย ๆ ถ้าใครว่าดีก็พลอยเห็นดีว่าตามเขาไป ถ้าเขาว่าไม่ดีก็พลอยเห็นไม่ดีคล้อยตามเขาไป ฝ่ายคนวิตกกจวิต คิดจับจด นึกถึงจุดดีตรงนี้บ้าง ส่วนไม่ดีตรงนั้นบ้าง วุ่นไปวุ่นมา ชั่งไม่เสร็จตัดสินใจไม่ตกจะเอาหรือไม่เอา ส่วนคนสัทธาจวิตมีลักษณะคล้ายคนรากจวิตอยู่บ้าง คือมักมองเห็นส่วนที่ดี แต่ต่างที่ว่าคนสัทธาจวิตเห็นแล้วก็ชื่นชมซาบซึ้งใจไปเรื่อย ๆ ไม่ติดใจอ้อยอิ่งอย่างพวกรากจวิต

อย่างไรก็ตาม คนมักมีจริตผสม เช่น ราคะผสมวิตกกะ โทสะผสมภวณะ เป็นต้น ในการปฏิบัติบำเพ็ญสมาธิ นอกจากเลือกกรรมฐานให้เหมาะกับจริตแล้ว แม้แต่สถานที่อยู่อาศัย บรรยากาศ หนทางของใช้อาหาร เป็นต้น ท่านก็ยังไม่แนะนำให้เลือกละเอียดถึงขั้นเป็นสัปายะ คือเกือบนอนเหมือนกันด้วย

กรรมฐาน 40 นั้น นอกจากเหมาะกับจริตที่ต่างกันแล้ว ยังต่างกันโดยผลสำเร็จที่สามารถให้เกิดขึ้นสูงต่ำ มากน้อยกว่ากันด้วย คือมีขอบเขตในการให้เกิดสมาธิระดับต่าง ๆ ไม่เท่ากัน เพื่อรวบรัดจะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างกรรมฐานกับจริตที่เหมาะสม และระดับสมาธิที่กรรมฐานชนิดนั้นจะให้สำเร็จได้ตามตารางดังนี้ (ดูตาราง)

กรรมฐาน	จริตที่เหมาะสม						ขีดขั้นความสำเร็จ							
	ราคะจริต	โทสะจริต	โมหะจริต	สัทธาจริต	ญาณจริต	วิทกจริต	ปฏิบัตินิมิต	อุปจารสมาธิ	ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน	อรุฬฌาน 4	
กสิณ 10 - วรรณกสิณ 4 - กสิณอื่น ๆ		x	x	x	x	x	o	o	o	o	o	o		
อสุภะ 10	x						o	o	o					
อนุสติ 10 6 ข้อแรก - อุปสมานุสติ - มรณสติ - กายคตาสติ - อานาปานสติ								o	o	o	o	o		
อัปมัถญา 4 สามข้อแรก - อุเบกขา		x						o	o	o	o	o		
อาหารปฏิภนสัญญา					x			o						
จตุธาตววิฐาน					x			o						
อรุฬ 4 - อากาสนัญญาตนะ - วิญญาณัญญาตนะ - อากิญจัญญาตนะ - เนวสัญญานาสัญญาฯ	x	x	x	x	x	x		o				o	1	
	x	x	x	x	x	x		o				o	2	
	x	x	x	x	x	x		o				o	3	
	x	x	x	x	x	x		o				o	4	

ในการรับเอากรรมฐาน ท่านให้ทำเป็นพิธีการ คือเข้าไปหาท่านผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้วกล่าวคำมอບตัวแต่พระพุทธเจ้าว่า "อิมาหิ ภควา อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอมอบกายถวายชีวิตนี้แด่พระองค์) หรือมอບตัวแก่พระอาจารย์ กล่าวว่า "อิมาหิ ภาณุเต อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ ข้าแต่พระอาจารย์ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายชีวิตนี้แด่ท่าน" การมอบตัวนี้เป็นกลวิธีสร้างความรู้สึกให้ปฏิบัติอย่างจริงจังเด็ดเดี่ยว ช่วยทำลายความหวาดกลัว ทำให้ว่างาย ทำให้ความรู้สึกกระหว่างอาจารย์กับผู้ปฏิบัติถึงกัน และเปิดโอกาสให้อาจารย์สอน และช่วยในการฝึก ได้อย่างเต็มที่ พร้อมนั้นพึงทำพินใจของตนให้ประกอบด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ เนกขัมมะ ความไฝ่สงัด และความรอดพ้น กับทั้งทำจิตให้นุ่มน้อมไปในสมาธิและนิพพานแล้วขอกรรมฐาน

กรรมฐานแต่ละประเภทมีรายละเอียดวิธีเจริญสมาธิแตกต่างกันไป แต่กระนั้นก็พอจะสรุปเป็นหลักการทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ดังที่บางคัมภีร์แสดงไว้โดยจัดเป็นภาวนา คือการเจริญหรือการฝึก 3 ชั้น ได้แก่ บริกรรมภาวนา อุปจารภาวนา และอัปนาภาวนา แต่ก่อนจะกล่าวถึงภาวนา 3 ชั้น มีคำที่ควรทำความเข้าใจคำหนึ่ง คือ นิमित

1. นิमित คือ เครื่องหมายสำหรับให้จิตกำหนดหรือภาพที่เห็นในใจซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน แบ่งเห็น 3 อย่างตามลำดับความเจริญ คือ

1.) บริกรรมนิमित แปลว่า นิमितขั้นเตรียม หรือเริ่มต้นได้แก่ สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน เช่น ดวงกสิณที่เพ่งดู ลมหายใจที่กำหนด หรือพุทธคุณที่กำหนดนึกเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจเป็นต้น

2.) อুদ্ধนิमित แปลว่า นิमितที่ใจเรี่ยน หรือนิमितติดตามได้แก่ บริกรรมนิमितนั่นเอง ที่เพ่งหรือนึกกำหนดจนเห็นแม่นยำ กลายเป็นภาพติดตาติดใจ เช่น ดวงกสิณที่เพ่งจนติดตา หลับตามองเห็น เป็นต้น

3.) ปฏิภาคนิमित แปลว่า นิमितเสมือน นิमितคู่เปรียบหรือนิमितเทียบเคียงได้แก่ นิमितที่เป็นภาพเหมือนของอুদ্ধนิमित นั่นเอง แต่ติดลึกเข้าไปอีก จนเป็นภาพที่เกิดจากสัญญาณของผู้ที่ได้สมาธิจึงบริสุทธิ์จนปราศจากสี เป็นต้น และไม่มีมลทินใด ๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา

นิमितสองอย่างแรก คือ บริกรรมนิमित และอুদ্ধนิमित ได้ทั่วไป ในกรรมฐานทุกอย่าง แต่ปฏิภาคนิमितได้เฉพาะในกรรมฐาน 22 อย่าง ที่มีวัตถุสำหรับเพ่ง คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 กายคตาสติ และอานาปานสติ เท่านั้น (ดูตาราง)

2. ภาวนา 3 ชั้น ได้แก่

1.) บริกรรมภาวนา การเจริญสมาธิขั้นเริ่มต้น ได้แก่ การกำหนดถือเอานิमितในสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น เพ่งดวงกสิณกำหนดลมหายใจเข้าออกที่กระทบปลายจมูกหรือนึกถึงพุทธคุณเป็นอารมณ์ ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น พุดง่าย ๆ ว่ากำหนดบริกรรมนิमितนั่นเอง

เมื่อกำหนดอารมณ์กรรมฐาน (คือบริกรรมนิमित) นั้นไปจนมองเห็นภาพสิ่งนั้นติดตาติดใจแม่นยำ ก็เกิดเป็นอুদ্ধนิमित จิตก็เป็นสมาธิขั้นต้นที่เรียกว่า บริกรรมสมาธิ (คือขณิกสมาธินั่นเอง)

2.) อุปจารภาวณา การเจริญสมาธิขั้นอุปจาร ได้แก่ อาศัยบริกรรมสมาธิ เอาจิตกำหนดอุคคหนิมิตต่อไป จนกระทั่งแนวแนบสนิทในใจ เกิดเป็นปฏิภาคนิมิตขึ้น นิเวศน์ก็สงบระงับ (ในกรรมฐานที่ไม่มีวัตถุเพ่งเพียงแต่นึกถึงอารมณ์อยู่ในใจ ไม่มีปฏิภาคนิมิต กำหนดด้วยจิตแนวแนบจนนิเวศน์ระงับไปอย่างเดียว) จิตก็ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิเป็นขั้นสูงสุดของกามาวจรสมาธิ)

3.) อัปปนาภาวณา การเจริญสมาธิขั้นอัปปนา ได้แก่ เสพปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วนั้น สม่่าเสมอด้วยอุปจารสมาธิ พยายามรักษาไว้ไม่ให้เสื่อมหายไปเสียโดยหลักเรือนสถานที่ บุคคล อาหาร เป็นต้น ที่ไม่เป็นสัปายะ เสพแต่สิ่งที่เป็นสัปายะ (สิ่งที่เหมาะสมเกื้อกูล ช่วยสนับสนุน มี 7 คือ (1) อากาศ – ที่อยู่ (2) โคจร – ที่เที่ยวหาอาหาร (3) กัสสะ – การพูดคุย (4) บุคคล (5) โภชนะ (6) อุตุ – ดินฟ้าอากาศ ธรรมชาติแวดล้อม (7) อิริยาบถที่ถูกต้องหรือช่วยเสริม) และรู้จักปฏิบัติตามวิธีที่จะช่วยให้เกิดอัปปนา เช่น ประคับประคองจิตให้พอดี เป็นต้น จนในที่สุดก็เกิดเป็นอัปปนาสมาธิ บรรลุปฐมฌาน เป็นขั้นเริ่มแรกของรูปาวจรสมาธิ

กรรมฐานหลายอย่างสุขุมละเอียด เป็นอารมณ์ลึกซึ้ง ไม่มีวัตถุสำหรับเพ่ง หรือสัมผัสด้วยกายได้ จึงไม่ชัดพอ จิตไม่สามารถแอบแนบติดสนิทอยู่ได้นาน จึงไม่มีปฏิภาคนิมิต และให้ผลสำเร็จได้เพียงแค่อุปจารสมาธิ ส่วนกรรมฐานที่เป็นกรรมฐานหยาบ เพ่งดูหรือสัมผัสด้วยกายได้ กำหนดได้ชัดเจน จิตแนบสนิทตั้งอยู่ได้นานก็ให้เกิดปฏิภาคนิมิตด้วย และสำเร็จผลถึงอัปปนาสมาธิได้ทั้งนี้แปลกแต่อัปป์มัญญา (พรหมวิหาร) ซึ่งแม้จะไม่มีปฏิภาคนิมิตเพราะไม่มีวัตถุธรรมเป็นอารมณ์ แต่ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์ จึงมีความชัดเจนเพียงพอและให้เกิดอัปปนาสมาธิได้

ความหมายของสมถะและวิปัสสนา

สมถะ แปลว่า ความสงบหรือวิธีทำจิตให้สงบ ได้แก่ วิธีการหรือข้อปฏิบัติใด ๆ ในการฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบจนตั้งมั่นเป็นสมาธิถึงขั้นได้ฌานระดับต่าง ๆ จุดมุ่งหมายของสมถะคือสมาธิ แต่เป็นสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน (คืออัปปนาสมาธิ) ภาวะจิตในฌานนั้นเป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใส ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุดหรือติดข้องอย่างใด ๆ คือเป็นจิตที่ปราศจากนิเวศน์ 5 นอกจากฌานแล้ว สมถะยังมีผลพลอยได้ที่สืบเนื่องจากฌานนั้นอีก คือ อาจทำให้เกิดความสามารถพิเศษที่เรียกว่า อภิญญา

อย่างไรก็ตาม เมื่อพูดอย่างกว้าง ๆ สมถะก็คือ การทำจิตให้สงบ หรือการทำจิตให้เป็น สมาธิ และบางครั้งก็หมายถึงสมาธินั่นเอง ความหมายของสมถะที่ว่าเป็นตัวสมาธินี้ เป็นความหมายที่ตรงตามหลักวิชาทั้งฝ่ายอภิธรรมและฝ่ายพระสูตร ความหมายของสมถะในฝ่ายอภิธรรม เช่น “ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ” ส่วนในพระสูตรอธิบายสมถะไว้ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ภิกษุเจริญแล้วย่อมเสวยประโยชน์อะไร? ย่อมอบรมจิต จิตที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร? ย่อมลระภาคได้ จากคำอธิบายในพระอภิธรรม และในพระสูตรที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่าเนื้อแท้ของสมณะก็คือสมาธินั่นเอง

ความหมายของวิปัสสนา วิปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้งหรือวิธีทำให้เกิดความเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญา ให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามที่เรายากจะให้มันเป็น มีความรู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิด และยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ถึงขั้นเปลี่ยนท่าที่ต่อโลกและชีวิตเสียใหม่ ทั้งท่าที่แห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ ซึ่งมีหลายระดับ ที่สำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชา เป็นสภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป ภวาระจิตที่มีญาณหรือวิชานั้นเป็นภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ พ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส คือไม่ถูกกิเลสบังคับชักจูงไป ดังนั้น “ญาณและวิชาจึงเป็นจุดมุ่งหมายของวิปัสสนาเพราะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง ซึ่งยั่งยืนถาวร”

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะเห็นว่าในขณะที่ฌานเป็นผลที่มุ่งหมายของสมณะ ญาณก็เป็นผลที่มุ่งหมายของวิปัสสนา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สมณะนำไปสู่ฌาน ส่วนวิปัสสนานำไปสู่ญาณ ปฏิบัติสมณะอาจทำแต่สมณะอย่างเดียวโดยมุ่งหวังจะเสพผลของสมณะ คือ ฌานสมาบัติ และอภิญญา (ซึ่งจะได้เฉพาะโลกียอภิญญาเท่านั้น) โดยไม่ต้องเกี่ยวข้องกับวิปัสสนาเลยก็ได้ เรียกว่าหยุดอยู่เพียงขั้นสมาธิไม่ก้าวไปถึงขั้นปัญญา แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจำเป็นต้องอาศัยสมณะ กล่าวคือ อาจเจริญสมณะจนได้ฌานสมาบัติก่อน แล้วจึงก้าวต่อไปสู่วิปัสสนา คือเอาฌานเป็นบาทของวิปัสสนาก็ได้ อาจเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก่อน แล้วจึงเจริญสมณะตามหลังก็ได้ หรืออาจเจริญทั้งสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปก็ได้ (เช่น เจริญสติปัฏฐาน 4 ซึ่งถือว่าเป็นวิธีปฏิบัติที่มีพร้อมทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัว)

อย่างไรก็ตาม ผลที่เกิดจากสมณะอย่างเดียว ไม่ว่าจะ เป็นฌานสมาบัติหรืออภิญญา แม้จะสูงพิเศษอย่างไรก็ยังเป็นโลกีย์ เป็นของปุถุชน คือ คนมีกิเลส เสื่อมถอยได้ เช่น อภิญญาของพระเทวทัตก็เป็นโลกียอภิญญา เพราะเสื่อมถอยได้ และฌานสมาบัติของพวกฤาษีซึ่งเป็นของมีมาก่อนพุทธกาล ดังหลักฐานในพระสูตรว่า อาฬารดาบสกาลามโคตรได้รูปฌานที่ 3 คือ อากิญจัญญายตนฌาน เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้มิใช่จุดหมายของพระพุทธศาสนา เพราะไม่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ได้อย่างแท้จริง ผลที่ต้องการจากสมณะตามหลักพระพุทธศาสนา คือ การสร้างสมาธิเพื่อใช้เป็นบาทฐานของวิปัสสนาเพราะ “จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาสำเร็จได้ด้วยวิปัสสนา คือการฝึกอบรมปัญญาที่มีสมาธิเป็นบาทฐาน”

ความมุ่งหมายของสมาธิ

ความมุ่งหมายของสมาธิที่ได้อย่างถูกต้อง ที่เรียกว่าสัมมาสมาธินั้น ตามทรรคนะของพระพุทธศาสนา คือ สมาธิเพื่อปัญญา ดังพุทธพจน์ว่า “สมาธิอันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์

ใหญ่ ปัญญาอันสมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ จิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจาก
 อาสวะ โดยชอบ คือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ"

ข้อความจากพระสูตรที่ยกมานี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของ ศีล สมาธิ และปัญญา ว่า ศีล
 เป็นบาทฐานของสมาธิ และสมาธิเป็นบาทฐานให้เกิดปัญญา ซึ่งตรงกับการฝึกอบรมแบบไตรสิกขา อันเป็น
 ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษาคือฝึกหัดอบรม กาย วาจา ใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมาย
 สูงสุด คือ พระนิพพาน ไตรสิกขา ได้แก่

1. อริศีลสิกขา สิกขาคือศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง
2. อริจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง
 อย่างสูง

จะเห็นว่าการฝึกอบรมกาย วาจา อันเป็นขั้นศีลนั้นมีจุดหมายอยู่ที่สมาธิและการฝึกอบรมจิตอัน
 เป็นขั้นสมาธิอันมีจุดหมายอยู่ที่ปัญญา นี่คือความหมายของสมาธิเพื่อปัญญา

ประโยชน์ของสมาธิ

เมื่อประสบผลสำเร็จจากการฝึกสมาธิแล้ว พึงถือเอาประโยชน์จากสมาธิได้นับเป็นอนง
 ประการ ซึ่งในที่นี้จะได้กล่าวถึงประโยชน์ของสมาธิดังต่อไปนี้

1. ประโยชน์ในการบรรลุนิพพาน ถือว่าเป็นประโยชน์ที่เป็นความมุ่งหมายแท้จริงของสมาธิ
 ตามหลักพระพุทธศาสนา คือเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด อันได้แก่
 ความหลุดพ้นจากกิเลส และทุกข์ทั้งปวง ซึ่งประโยชน์ที่ตรงแท้ของข้อนี้คือ การเตรียมจิตให้พร้อมที่จะใช้
 ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เรียกตามศัพท์ว่า เป็นบาทแห่งวิปัสสนา

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า จุดหมายปลายทางของการฝึกสมาธิอยู่ที่การบรรลุนิพพานและนิพพานก็
 ถือเป็นจุดหมายของพระพุทธศาสนา เป็นสภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะของผู้บรรลุนิพพานอาจ
 อธิบายได้ดังต่อไปนี้

1. ภาวะทางปัญญา ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพานคือ การมอง
 สิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นจริงหรือเห็นตามความเป็นจริง เริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วย
 จิตใจที่มีท่าทีเป็นกลาง และมีสติไม่หวั่นไหว ไม่ถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดู
 เห็นอารมณ์นั้น ๆ ไปตามสภาวะของมัน ตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัวหรือ
 ความกระทบกระทั่งที่เนื่องมาจากอารมณ์นั้น จูद्धหรือสะดุดเอาไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน ต่างจากปุถุชนที่
 เมื่อรับรู้อารมณ์ใดก็มักไปสะดุดอยู่ตรงจุดหรือแง่ที่กระทบความชอบใจไม่ชอบใจ แล้วเกาะเกี่ยวพัวพันอยู่
 ตรงนั้น สร้างความตรึงตรึงคิดปรุงแต่งผันพิสดารขึ้นตรงนั้น แล้วไกลหรือเขวออกไปจากทางแห่งความเป็น
 จริง เกิดความรู้ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน คือ รู้เห็นไปตามอำนาจกิเลสที่ปรุงแต่ง ไม่รู้เห็นตามความเป็นไป
 ของสิ่งนั้น ๆ

ความรู้เท่าทันสมมติบัญญัตินั้น รวมไปถึงการรู้เข้าใจวิถีทางแห่งภาษาที่เรียกว่าไวยาหารโลก รู้จักใช้ภาษาเป็นเครื่องสื่อความหมายโดยไม่ยึดติดในสมมติของภาษา ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้ “ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้แล ย่อมไม่วิวาทแก่งแย่งกับใคร ๆ ไวยาหารใดที่ชาวโลกพูดกัน ก็พูดไปตามไวยาหารนั้นแต่ไม่ยึดมั่นด้วยทิฏฐิ”

2. ภาวะทางจิต ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐานคือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่า ความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือเมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ท่านมักกล่าวบรรยายการเข้าถึงภาวะนี้ว่า “จิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบคือ กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ

ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้ายวนหรือยั่วยุ อย่างที่ท่านเรียกว่าอารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือโลภะ โทสะ โมหะ เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ต่อไปอีกคือ ทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว นอกจากนี้ไม่มีเหตุที่จะให้ทำความชั่วเสียหายที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตใจในการทำงานด้วย

ลักษณะทางจิตอย่างอื่น ๆ ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะที่กล่าวมาแล้ว ยังมีอีกมากมาย เช่น ไม่มีเรื่องติดใจกังวล ไม่มีอะไรค้างใจ ไม่คิดพล่าน ไม่มีความกระวนกระวายใจ ไม่งุ่นง่านหงุดหงิด ไม่หงอยเหงา เบื่อหน่าย ไม่หวาดสะดุ้ง ปราศจากภัย จิตใจสงบ เป็นสุข ไม่มีความโศก ไม่มีธุลีที่ทำให้ชุ่มมัว หรือฝ้าหมอง ปลอดภัย โปร่ง ผ่องใส เยือกเย็น เบิกบานใจ ตลอดเวลา ซึ่งภาวะต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นภาวะหนึ่งของจิตคือ ความเป็นสุข จึงมีคำกล่าวแสดงภาวะของนิพพานว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” และ “นิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว เป็นสุขดีเหนือ” เป็นต้น

2. **ประโยชน์ในด้านอภิญญา** ถือเป็นผลพลอยได้จากการฝึกสมาธิ คือมิใช่ประโยชน์ที่เป็นจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามยังมีบุคคลบางพวกที่ฝึกสมาธิเพื่อมุ่งอภิญญาเท่านั้น ซึ่งลักษณะเช่นนี้ถือว่า ผิดจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์ทรงถือว่าจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์ทรงถือว่าจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการฝึกสมาธิก็เพื่อมุ่งไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง ส่วนอภิญญา (เฉพาะโลกียอภิญญา) นั้น ยังไม่สามารถดับกิเลสและทุกข์ได้

อภิญญา 6 ได้แก่

1. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่น คนเดียวเป็นหลายคน หลายคนเป็นคนเดียว หายตัวได้ ดำดินได้ เหาะเหินเดินอากาศได้ เป็นต้น

2. ทิพฺพโสต หูทิพย์ สามารถได้ยินเสียงได้สองชนิด ทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ทั้งที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้

3. เจโตปริยญาณ กำหนดรู้ใจของผู้อื่นและของสัตว์อื่นได้ด้วยใจ

4. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติแต่หนหลังได้ว่าตัวเองเคยเกิดมาเป็นใคร ชื่ออะไร เกิดในตระกูลใด มีรูปร่างหน้าตาผิวพรรณตลอดจนความเป็นอยู่อย่างไร เป็นต้น

5. ทิพพจักขุ ตาทิพย์คือสามารถมองเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังตาย กำลังเกิด ว่าตายจากชาตินี้แล้วไปเกิดที่ไหน เพราะกรรมอะไร ดังนี้ เป็นต้น

6. อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้อาสวะหมดไป ลึกลงไป

อภิญาทั้ง 6 ข้อนี้ 5 ข้อแรกจัดเป็นโลกียอภิญา เพราะเสื่อมถอยได้และปุถุชนก็สามารถมีได้ ส่วนข้อที่ 6 เป็นโลกุตตรอภิญาไม่เสื่อมถอย ปุถุชนมีไม่ได้จะมีได้ก็แต่พระอรหันต์เท่านั้น หรือกล่าวได้ว่า พระอรหันต์อาจได้อภิญาหมดทั้ง 6 อย่างได้ แต่ปุถุชนได้อย่างมากที่สุดไม่เกิน 5 อย่าง (คือตั้งแต่ข้อ 1 ถึงข้อ 5)

อย่างไรก็ตาม ในมหาลิสสูตร ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค ได้กล่าวถึง วิชา 8 (ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ) ซึ่งในวิชา 8 นั้นมีอภิญา 6 รวมอยู่ด้วย

วิชา 8 ได้แก่

1. วิปัสสนาญาณ – ญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารคือรูปนาม โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

2. มโนยิทธิญาณ – ญาณเป็นเหตุแห่งฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ คือ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ได้

3. อิทธิวิธิญาณ - ญาณเป็นเหตุแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

4. ทิพพโศตญาณ – ญาณเป็นเหตุให้หูทิพย์

5. เจโตปริยญาณ – ญาณเป็นเหตุกำหนดใจผู้อื่นได้

6. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ – ญาณเป็นเหตุระลึกขันธ์ที่อาศัยอยู่ก่อนได้ ระลึกชาติได้

7. จตุปปาตญาณ – ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพพจักขุ

8. อาสวักขยญาณ – ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้อาสวะสิ้น

จะเห็นว่า ข้อที่ 3-8 คือ อภิญา 6 นั่นเอง และข้อ 2 ก็สามารถสอดแทรกเข้าในข้อ 3 ได้

การที่จะได้วิชา 8 (ซึ่งรวมอภิญา 6 เข้าไว้ด้วย) นี้ระบุนชัดเจนว่าต้องได้ฌานอย่างต่ำรูปฌานที่ 4 หรือจตุตถฌาน ดังในคัมภีร์ว่า “ภิกษุนั้นบรรลวจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์และดับโลมนัสสกก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่”

เมื่อบรรลวจตุตถฌานแล้วต้องการได้อภิญาต้องน้อมจิตไปเพื่อให้ได้อภิญานั้น ๆ ดังข้อความในพระสูตรว่า “ภิกษุนี้ เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องแผ้วไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ย่อมน้อมน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ”

ข้อพึงสังเกตคือ อภิญญาที่เป็นผลพลอยได้ของการเจริญสมาธินั้น หมายเฉพาะโลกียอภิญญาเท่านั้น ส่วนโลกุตระอภิญญานั้นไม่ใช่ผลพลอยได้ แต่ถือเป็นจุดหมายของการฝึกสมาธิทีเดียว ทั้งนี้เพราะอภิญญาข้อที่ 6 คือ อาสวักขยญาณซึ่งจัดเป็นโลกุตระอภิญญานั้นก็คือนิพพานนั่นเอง

3. ประโยชน์ในด้านสุขภาพจิตและการพัฒนาบุคลิกภาพ เช่น ทำให้เป็นผู้มีจิตใจและมีบุคลิกลักษณะเข้มแข็ง หนักแน่น มั่นคง สงบเยือกเย็น สุขภาพ นิ่มนวล สดชื่น ผ่องใส กระฉับกระเฉง กระปรี้กระเปร่า เบิกบาน งามสง่า มีเมตตากรุณา มองดูรู้จักตนเอง และผู้อื่นตามความเป็นจริง ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะของผู้มีสมาธิ ซึ่งตรงข้ามกับลักษณะของผู้มีนิวรณ์ ซึ่งจะอ่อนไหว ติดใจหลงใหลง่าย หรือหยาบกระด้าง อุนเฉียว เกี้ยวกราด หงุดหงิด วุ่นวาย วุ่นวาย จุ้นจ้าน สอดแสบ ลูกลี้ลูกลอน หรือหงอยเหงา เศร้าซึม ลังเลหวาดระแวง เป็นต้น

จิตของผู้มีสมาธิจะอยู่ในสภาพพร้อมและง่ายแก่การปลุกฝังคุณธรรมต่าง ๆ และเสริมสร้างนิสัยที่ดี รู้จักทำให้สงบ และสะกดยั้งผ่อนเบาความทุกข์ที่เกิดขึ้นในใจได้ เรียกอย่างสมัยใหม่ว่ามีความมั่นคงทางอารมณ์ และมีภูมิคุ้มกันโรคทางจิต ประโยชน์ข้อนี้จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้นในเมื่อใช้จิตที่มีสมาธินั้นเป็นฐานปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน คือดำเนินชีวิตอย่างมีสติ ตามดูรู้ทันพฤติกรรมทางกาย วาจา ความรู้สึกนึกคิดและภาวะจิตของตนที่เป็นไปต่าง ๆ มองอย่างเอามาเป็นความรู้สึสำหรับใช้ประโยชน์อย่างเดียว ไม่ยอมเปิดช่องให้ประสบการณ์และความไปเหล่านั้น ก่อพิษเป็นอันตรายแก่ชีวิตจิตใจของตนได้เลย ประโยชน์ข้อนี้ย่อมเป็นไปในชีวิตประจำวันด้วย

4. ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เป็นประโยชน์ที่ใกล้ตัวที่สุดและยังให้ผลทันตาเห็น ประโยชน์ของสมาธิในชีวิตประจำวันอาจประมวลได้ ดังนี้

1. ให้ความช่วยให้จิตใจผ่อนคลาย หายเครียด เกิดความสงบ หายกระวนกระวาย ยิ่งหยุดจากความก่อกวนวิตกกังวล เป็นเครื่องพักผ่อนกายให้ใจสบายและมีความสุข เช่น บางท่านทำอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจเข้าออก) ในเวลาที่จำเป็นต้องรอคอยและไม่มีอะไรที่จะทำเหมือนดังเวลานั่งติดในรถประจำทางหรือปฏิบัติสลับแทรกในเวลาทำงานใช้สมองหนัก เป็นต้น หรืออย่างสมบุรณ์แบบ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายใช้เป็นที่พักผ่อนกายใจเป็นอยู่อย่างสุขสบาย ในโอกาสว่างจากการบำเพ็ญกิจ ซึ่งมีคำเรียกเฉพาะว่า เพื่อเป็นทิวาสวรรค์สุขวิหาร

2. เป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพในการทำงาน การเล่าเรียนและการทำกิจทุกอย่าง เพราะจิตที่เป็นสมาธิ แน่วแน่อยู่กับสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก ไม่เลือนลอยเสีย ย่อมช่วยให้เรียน ให้คิด ให้ทำงานได้ผลดี การงานก็เป็นไปโดยรอบคอบ ไม่ผิดพลาด และป้องกันอุบัติเหตุได้ดีเพราะเมื่อมีสมาธิก็ย่อมมีสติกำกับอยู่ด้วย ดังที่ท่านเรียกว่าจิตเป็นกัมมณียะหรือ กรรมนิยั แปลว่า ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน ยิ่งได้ประโยชน์ในข้อ 3. มาช่วยเสริมก็ยิ่งได้ผลดีมากยิ่งขึ้นไปอีก

3. ช่วยเสริมสุขภาพกายและใช้แก้ไขโรคได้ ร่างกายกับจิตใจอาศัยกันและมีอิทธิพลต่อกัน ปฏิเสธทั่วไปเมื่อกายไม่สบาย จิตใจก็พลอยอ่อนแอเศร้าหมองซุ่มมัว ครั้นเสียใจไม่มีกำลังใจก็ยิ่งซ้ำให้โรคทางกายนั้นทรุดหนักลงไปอีก แม้ในเวลาที่ย่างกายเป็นปกติ พอประสบเรื่องราวให้เศร้าเสียใจ รุนแรง ก็ล้มป่วยเจ็บไข้ไปได้ ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งสมบูรณ์ (โดยเฉพาะท่านที่มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว) เมื่อเจ็บป่วยกายก็ไม่สบายอยู่แต่กายเท่านั้น จิตใจไม่พลอยป่วยไปด้วย ยิ่งกว่านั้นกลับใช้ใจที่สบาย มีกำลังจิตเข้มแข็งนั้นหันกลับมาส่งอิทธิพลบรรเทาหรืออ่อนเบาโรคทางกายได้อีกด้วย อาจทำให้โรคหายง่ายและไวขึ้น หรือแม้แต่ใช้กำลังสมาธิระงับทุกขเวทนาทางกายไว้ก็ได้ ดังที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในคราวที่ทรงประชวรหนักอยู่ ณ เวฬุคาม ในด้านดี ผู้มีจิตใจผ่องใสเบิกบานย่อมช่วยให้กายเอบอิม ผิวพรรณผ่องใส สุขภาพดี เป็นภูมิต้านทานโรคไปในตัว ความสัมพันธ์นี้มีผลต่ออัตราส่วนของความต้องการ และการเผาผลาญใช้พลังงานของร่างกายด้วย เช่นจิตใจที่สบายผ่องใสสดชื่นเบิกบานนั้น ต้องการอาหารน้อยลงในการที่ทำให้ร่างกายสมบูรณ์ผ่องใส เช่นคนธรรมดาที่มีเรื่องดีใจ ปลาบปลื้มอิมใจ ไม่หิวข้าว หรือพระที่บรรลุนิพพานแล้ว มีปิติเป็นภักษา ฉันทอาหารวันละมือเดียว แต่ผิวพรรณผ่องใส เพราะไม่หวนละห้อยความหวังไม่เพื่อหวังอนาคต ดังพุทธพจน์ที่แสดงเหตุให้ผิวพรรณผ่องใสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่เศร้าโศกถึงปัจจัยที่ล่วงแล้ว ไม่ปรารถนาปัจจัยที่ยังมาไม่ถึงเลี้ยงตนด้วยปัจจัยที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า วรรณะ (ของภิกษุทั้งหลายนั้น) ย่อมผ่องใสด้วยเหตุนี้” ไม่เฉพาะจิตใจดีช่วยเสริมให้สุขภาพกายดีเท่านั้น โรคกายหลายอย่างเป็นเรื่องของกายจิตสัมพันธ์ (สภาพกายจิตสัมพันธ์นี้ อาจแบ่งได้เป็น 3 ระดับ ตามขั้นของพัฒนาการทางจิต ขั้นต่ำสุดผลต่อกายกระทบจิตด้วย คือเมื่อไม่สบายกายจิตพลอยไม่สบายด้วย ซ้ำเติมตนเองให้หนักขึ้น ขั้นกลาง จำกัดขอบเขตของผลกระทบได้คือความทุกข์ความไม่สบายมีอยู่แค่นั้น ก็รับรู้ตามที่เป็นอย่างนั้น วางใจได้ ไม่ให้ทุกข์ทับถมลูกกลม ขั้นสูง จิตช่วยกายคือเมื่อร่างกายทุกข์ ไม่สบาย นอกจากไม่เก็บไปก่อทุกข์แก่ใจแล้ว ยังสามารถใช้สมรรถภาพที่เข้มแข็ง และคุณภาพที่ดีงามของจิต ส่งผลดีกลับมาช่วยกายได้อีกด้วย) เกิดจากความแปรปรวนทางจิตใจ เช่น ความมักโกรธบ้าง ความกุ่มกวมบ้าง ทำให้เกิดโรคปวดศีรษะ บางอย่าง หรือโรคแผลในกระเพาะอาหารอาจเกิดได้เป็นต้น เมื่อทำจิตใจให้ดีด้วยวิธีอย่างใดอย่างหนึ่งก็ช่วยแก้ไขโรคเหล่านั้นได้ประโยชน์ข้อนี้จะสมบูรณ์ต่อเมื่อมีปัญญารู้เท่าทันสภาวธรรมประกอบอยู่ด้วย

บรรณานุกรม

- คำแหง วิสุทธานุกร. **จริยศาสตร์อีสาน**. สาขาวิชาปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2551.
- ญาณสังวร, สมเด็จพระ (เจริญ สุวฑฺฒโน). **45 พรรษาของพระพุทธเจ้า ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม**. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นายสี รอดบำเรอ บ.ม. ณ เมรุวัดโสมนัสราชวรวิหาร อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี 2537.
- เดือน คำดี. **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2534.
- พุทธทาสภิกขุ. **พุทธประวัติ (ฉบับวิจารณ์)**. กรุงเทพฯ : อรุณวิทยา, 2535.
- _____ . **อิทัปปัจจยตา**. พิมพ์ครั้งที่ 1, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2544.
- _____ . **ธรรมศาสตร์ เล่ม 1 (ชุดธรรมโมฆณ)**. พิมพ์ครั้งที่ 2 ฉบับที่ระลึกครบ 100 ปีพุทธทาสภิกขุ, ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, 2549.
- _____ . **ตายก่อนตาย**. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2539.
- _____ . **คนถึงธรรม ธรรมถึงคน** กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2525.
- _____ . **ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี**. พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2534.
- ทรงวิทย์ แก้วศรี. **มหาจุฬาฯ วิชาการ ปรัชญาบูรพทิศ**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532.
- ทัศนีย์ หงส์ลดารมภ์. **กำเนิดรูปนั้นเป็นฉันใด? (การเปรียบเทียบพระพุทธพจน์กับวิทยาศาสตร์)**. กรุงเทพฯ : บรรณศาลา ก.ข., 2518.
- ธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), พระ. **อนัตตาของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, 2542.
- ธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พระ. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540, พิมพ์ในงานฉลองสมโภชพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับอักษรล้านนา มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยฯ วิทยาเขตเชียงใหม่.
- _____ . **การทำแท้ง : ตัดสินอย่างไร ชีวิตเริ่มต้นเมื่อไร การทำแท้งในทัศนะของพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2538.
- _____ . **ชีวิตหนึ่งเท่านั้นสร้างความดีได้อันันต์**. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูปลัดชมบุญญรัตนโน ณ เมรุวัดพระพิเรนทร์ วรจักร กรุงเทพมหานคร 24 เมษายน 2537, กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, 2537.
- _____ . **จาริกบุญจาริกธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, 2543.
- ธรรมธีรราชหามูณี (โชดก ญาณสิทธิ), พระ. **ทางไปนิพพาน**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2531.

ราชวรมณี (ประยูรย์ ปยุตโต), พระ. **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2529.

ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525**. พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์, 2538.

บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน วิญญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. (ธรรมสภาจัดพิมพ์ งานอนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ นายสี รอดบำเรอ ณ เมรุวัดโสมประดิษฐาราม ตำบลเขาแร้ง อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี วันอาทิตย์ที่ 27 มีนาคม พุทธศักราช 2537).

ประกาศ วัชรภรณ์, **พระราชปณิธานในหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น, 2542.

แปลก สนธิรักษ์. **พิธีกรรมและประเพณี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2533.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 15. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม, 2506.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 16. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม, 2506.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 25. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองธรรม, 2506.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 10. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 11. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 12. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 15. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. เล่มที่ 23. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มิลินทปัญหา. พิมพ์ครั้งที่ 7, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธิวงศาจารย์ (สูง ธัญญาโณ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2535, กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

สมภาร พรหมทา, **คือความว่างเปล่า**. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

สิบสองตำนาน สวดมนต์ฉบับหลวง. พิมพ์ในงานพระราชทานสมณศักดิ์ พระเทพวิสุทธิเมธี (เที่ยง อคฺฐโม ป.ธ. 9), กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538.

สุวรรณ เพชรนิล. **พุทธปรัชญาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2533.

สุนทร ฤกษ์, **ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.

_____. **พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.

สุจิตรา วรรณีน. **การฝึกสมาธิ**. กรุงเทพฯ : ทิพยวิสุทธิ, 2532.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2532.

Jayatileke, K.N. **Ethics in Buddhist Perspective**. Buddhist Publication : Kandy Ceylon, 1972.